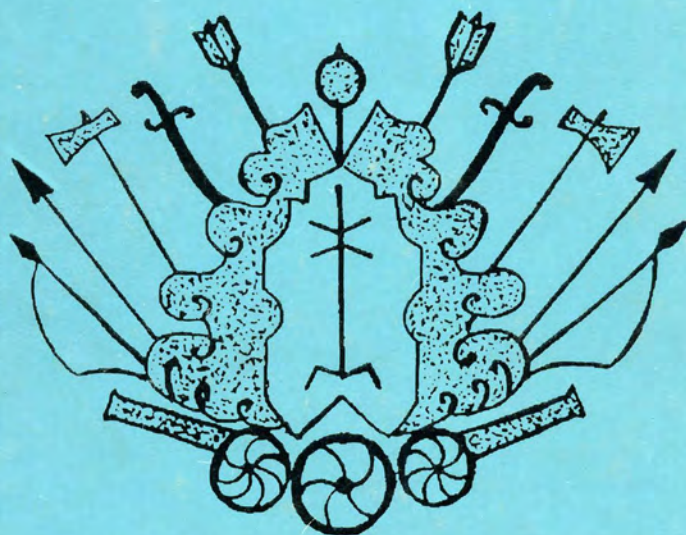

НАМОГИЛЬНІ ХРЕСТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

I

НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА ПАМ'ЯТІ

ОДЕСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ім.М.ГОРЬКОГО
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

*"Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділися? Згоріло,
А чи затопило
Сине море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують..."*

Т.Г.Шевченко "Тарасова ніч"

Невичерпні джерела пам'яті

Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій

ТОМ I

НАМОГИЛЬНІ ХРЕСТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

ОДЕСА
ОКФА
1998

ББК 63.3(4УКР)46

Н 89

УДК 947.7

У першій книзі двотомного видання, присвяченого 1000-літньому ювілею літописання та книжкової справи в Україні, репринтно перевидані статті про кам'яні хрести запорозьких козаків, опубліковані у 1844-1926 роках. Вони належать як видатним історикам та етнографам - А.Скальковському, Д.Яворницькому, К.Широцькому, Ф.Волкову, Д.Щербаківському, так і маловідомим красзнавцям та аматорам старожитностей ХІХ ст. - М.Вертил'яку, П.Килимову, І.Кареліну, В.Краснову, І.Каманіну та ін. Ці роботи супроводжуються пояснювальними статтями сучасних науковців - Д.Телегіна і І.Сапожникова, а також бібліографією, іменним та географічним покажчиками.

Видання призначене історикам, етнографам, українознавцям, студентам, аспірантам, викладачам вузів та коледжів, вчителям шкіл та гімназій і всім, хто цікавиться історією та етнографією України.

Автори: Вертил'як М., Волков Ф., Каманін І., Карелін І., Килимов П., Краснов В., Сапожников І., Скальковський А., Телегін Д., Чирков А., Широцький К., Щербаківський Д., Яворницький Д. та ін.

Відповідальний редактор: к.і.н. І.В.Сапожников

Науковий редактор: к.і.н. О.А.Бачинська

Відповідальний за випуск: засл. працівник культури України О.Ф. Ботушанська

Редакційна колегія: Бачинська О.А., Ботушанська О.Ф., Бур'ян Л.М., Жимолостнова Е.С., Кольченко Л.О., Сапожников І.В., Щурова Т.В.

Рецензенти: д.і.н., професор Л.Л.Залізник, к.і.н. А.В.Бойко

0503020903

Н -----

98

ББК 63.3(4УКР)46

УДК 947.7

ISBN 966-571-091-5

© ОДНБ ім.М.Горького, 1998

© І.В.Сапожников, 1998

© Л.О.Кольченко – бібліографія, 1998

ВСТУП

Після здобуття нашою країною незалежності значно посилюється інтерес різних верств населення до історії та етнографії України, активізувались дослідження в багатьох галузях українознавства. Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького разом з фахівцями Інституту археології Національної академії наук та історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова вирішили зробити свій доробок у цю справу і започаткувати нову багатотомну серію збірок републікацій, матеріалів та наукових статей, які зберігаються у фондах однієї з найстаріших книжкових скарбниць України, під загальною назвою “Невичерпні джерела пам’яті”.

У рік, коли громадськість країни святкує 1000-літній ювілей літописання та книжкової справи в Україні, редколегія запропонувала відзначити цю подію публікацією двох перших томів серії, складених з рідкісних статей науковців та краєзнавців XIX - початку XX століть. Перший том має назву "Намогильні хрести запорозьких козаків", другий - "Задунайська Січ". Обидва вони видані завдяки фінансовій підтримці Одеської обласної державної адміністрації в рамках загальнодержавної програми.

Підкреслимо, що вибір тем названих томів не є випадковим. Обидва вони поєднані загальною ідеєю – необхідністю вивчення та збереження духовної та культурної спадщини запорозького козацтва, яка протягом майже двох століть була джерелом натхнення багатьох видатних діячів вітчизняної культури – Т.Шевченко, І.Репіна та ін. На сторінках цих видань перед нами розкриваються постаті звитяжців української історичної науки – А.Скальковського, Д.Яворницького, Ф.Вовка, П.Короленка, О.Рябініна-Скляревського, які в подорожах по запорозьких урочищах, в архівних розшуках ретельно збирали залишки минулого, щоб через друковане слово донести їх як до сучасників, так і до майбутніх поколінь.

В цьому відношенні, маємо характерні риси культурного та наукового середовища XIX – початку XX століття, представники якого чудово розуміли постулат, що “народ, який забув своє минуле, приречений на зникнення”. Автентичні спомини та перекази запорозьких і задунайських козаків та їх нащадків, записані науковцями, їх власні враження від подорожей по колишніх козацьких урочищах і дослідження матеріальних залишків та речових джерел, зокрема намогильних хрестів, дають нам унікальну можливість зрозуміти духовний світ українського

козацтва, відчуті подих часу, усвідомити героїчне і трагічне минуле нашого народу.

З іншого боку, републікація історіографічної спадщини ХІХ – початку ХХ століть постає перед нами дійсно невичерпним джерелом для подальшого розвитку писемної, друкарської, історичної і взагалі духовної культури українського народу. Сама ідея зібрати найбільш значні нароби про кам'яні хрести запорозьких козаків і про життя українських козаків та їх нащадків за Дунаєм, надруковані з 1844 р., належить сучасному науковцю І.Сапожникову. Тут доречно згадати, що перші книги та статті, які стосуються обох названих тем, з'явилися в Одесі понад 150 років тому і були пов'язані з ім'ям А.Скальковського і плідною видавничою діяльністю Одеського імператорського товариства історії та старожитностей. Майже в кожному з 33 фундаментальних томів “Записок” цього товариства можна знайти унікальні матеріали з історії українського козацтва. Науковці, видавці та бібліографи Одеси можуть не лише цим пишатися, але й мають продовжувати справу своїх попередників.

Загальновідомо, що в наші часи одним з найбільш пріоритетних наукових напрямків є меморіалознавство (некрополезнавство), яке вивчає намогильні пам'ятники різних часів, народностей та етно-конфесійних груп. Особливу увагу вчених, краєзнавців і аматорів історії України привертають до себе кам'яні хрести та стели запорозьких козаків та їх прямих нащадків, які й досі можна побачити не тільки в багатьох регіонах нашої держави, але й за її межами. Варто підкреслити, що сучасне відродження козацького меморіалознавства в Україні також відбулося в Одесі завдяки роботам Р.Шувалова, І.Сапожникова, Ю.Слюсаря та інших дослідників.

Отже пропонуємо шановним читачам два томи нового серійного видання “Невичерпні джерела пам'яті”. Сподіваймося, що вони займуть належне місце в інтелектуальному підґрунті подальших наукових, джерелознавчих та краєзнавчих досліджень і стануть до нагоди науковцям, аспірантам, студентам, викладачам та вчителям історії України.

Редколегія

І.В.Сапожников

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ І МОГИЛ

Загально відомо, що запорозькі козаки були щиро віруючими людьми і намагалися виконувати всі церковні обряди та звичаї. З особливою повагою вони ставилися до своїх померлих або загиблих побратимів і вшановували їх пам'ять тільки їм притаманними поховальними обрядами та встановленням пам'ятників. За звичай, про виготовлення намогильного хреста чи стели піклувались заздалегідь, а іноді, через високу вартість, надгробок робився "у складчину" двома і навіть трьома козаками. Надзвичайною урочистістю відзначались поховання кошових отаманів. Так, ще на початку XVIII століття від Р.Х. козацький літописець Самійло Величко яскраво описав події, які були пов'язані зі смертю та похованням видатного кошового отамана Івана Сірка в серпні 1680 року (Величко - 1991. - С. 265). Збереглися також свідчення очевидців про похорони отамана Кушовського куреня Григорія Покотило в 1772 р. (Див. с. 21), кошового отамана Чорноморського козацького війська Зіновія Чепіги у 1797 р. (с. 26), а також спогади про поховальні звичаї запорожців Івана Гнатовича Россолоди, сина козака Недоступа, записані у 1880-х роках в селі Чернишівці Д.Яворницьким (с. 104-106).

Запорожці ретельно зберігали могили і пам'ятники своїх мерців, але, на жаль, неблаганний час, вороги, а пізніше крайні атеїсти зробили свою чорну справу. До наших часів збереглося обмаль козацьких монументів і ще менше їх незганблених могил. Тому вважаю, не треба доводити, що кожне свідчення про козацькі хрести має непересічне значення і кожен з них заслуговує на збереження та державну охорону.

Варто підкреслити, що перша публікація, котра безпосередньо стосується козацьких кам'яних хрестів Запоріжжя, а точніше - написів на них вийшла в 1844 р. вже в першому томі "Записок" Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей. Вона належить перу М.Вертіль'яка - спадкоємця останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського по жіночій лінії, який в той час володів помістям на землях Кам'янської Січі (с. 27).

Саме тут буде доречним згадати, що на початку вересня 1843 р. колишні запорозькі "вольності" відвідав Т.Г.Шевченко. Він побував на острові Хортиця, місцях Старої та Нової Січі, де намалював декілька офортів, зокрема Покровської церкви, збудованої у 1798 р. на місці головного козацького собору. Дослідники вважають, що поет не міг не побачити деякі запорозькі могили і хрести (Богуш - 1990). Так чи інакше, великий Кобзар був дуже занепокоєний станом козацьких пам'яток і з біллю в серці та гнівом написав:

"Степи мої запродані
 Жидові, німоті.
 Сини мої на чужині,
 На чужій роботі..."
 ("Розрита могила")

У 1836 і 1845 роках на Запоріжжі побував один з перших істориків українського козацтва А.Скальковський. Під час цих подорожей дослідник зробив опис цілої низки козацьких хрестів та інших старожитностей в околицях Чортомлицької і Покровської Січі. Згадана робота була надрукована в двох виданнях "Історії Нової Січі або останнього Коша Запорозького", але у найбільш повній редакції, яка майже невідома навіть фахівцям, вийшла окремою статтю (с. 28). "Подорож по запорозьким урочищам" видатного вченого має не тільки велике наукове значення. Цей твір є яскравим зразком цілого літературного науково-популярного напрямку - описів історично-географічних подорожей. Через півстоліття саме в цьому жанрі Д.Яворницький написав двотомну книгу "Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу".

Приблизно в той же час з'явився трохи фантастичний опис козацьких кладовищ обох згаданих Січей, зокрема могили та пам'ятника "хороброго отамана Сірка", який належить Г.Спаському (Книга, глаголема... - 1846. - С. 262-263). Проте невідомо, чи відвідував автор ці місця особисто. Скоріше за все, Г.Спаський скористався працями своїх попередників.

Цікаво, що вихід у світ згаданих праць А.Скальковського мав доволі широкий розголос і обумовив появу цілої низки статей. В них наводилися написи з декількох десятків хрестів запорозьких та чорноморських козаків, а також церковних речей (Вертильяк - 1850: = с. 73; Карелин - 1867: = с. 76; Надписи... - 1872: = с. 80; Чирков - 1875: = с. 84; Б-нык - 1886: = с. 93; О.К. - 1887: = с. 94; В.Ч. - 1888: = с. 96; Каманин - 1906: = с. 135; та ін.). Серед названих робіт треба відзначити статтю П.Килимова (1867). Він опублікував більш аутентичні тексти з деяких хрестів, а також розшифровку кількох традиційних скорочень, що знаходяться на зображеннях розп'ять, які за звичай вирізувались на лицевому боці козацьких хрестів та стел (с. 75).

Ще одна сторінка історії вивчення намогильних хрестів козаків пов'язана з творчою поїздкою в 1880 р. на береги Дніпра І.Репіна, яку він здійснив, збираючи живописні матеріали для відомої картини "Запорожці пишуть листа турецькому султану". Крім інших, художник виконав тоді ще два етюди - "Могила отамана Івана Каписа в с.Покровському" та "Могила отамана Івана Сірка в с.Капулівці" (Богуш - 1993. - С. 16,21). Лише другий з них добре відомий (Рис. 17), бо невдовзі був виданий Д.Яворницьким (1888. - Ч. II. - Рис. 34), а перший і досі не опублікований (зберігається в приватній колекції за межами України).

Значним кроком вперед стала величезна науково-дослідницька робота, яку провів на Запоріжжі в кінці XIX - на початку XX століть Д.Яворницький. Відповідно з темою цієї книги, найбільший інтерес викликає вже згадана фундаментальна праця вченого "Запоріжжя в залишках старовини..." (1888). В ній репрезентована найбільш повна збірка козацьких пам'ятників, які збереглися на той час на колишніх запорозьких землях, а також декілька їх малюнків і планів Січей з позначенням могил і кладовищ. На жаль, великий обсяг вимусив нас опублікувати в даному томі лише фрагменти книги, які безпосередньо стосуються розглядуваної теми (с. 100). Крім цього, не аби який інтерес становить ще одна невеличка стаття Д.Яворницького, в якій наводиться найбільш точно з багатьох існуючих прочитання напису на стелі І.Сірка (с. 122).

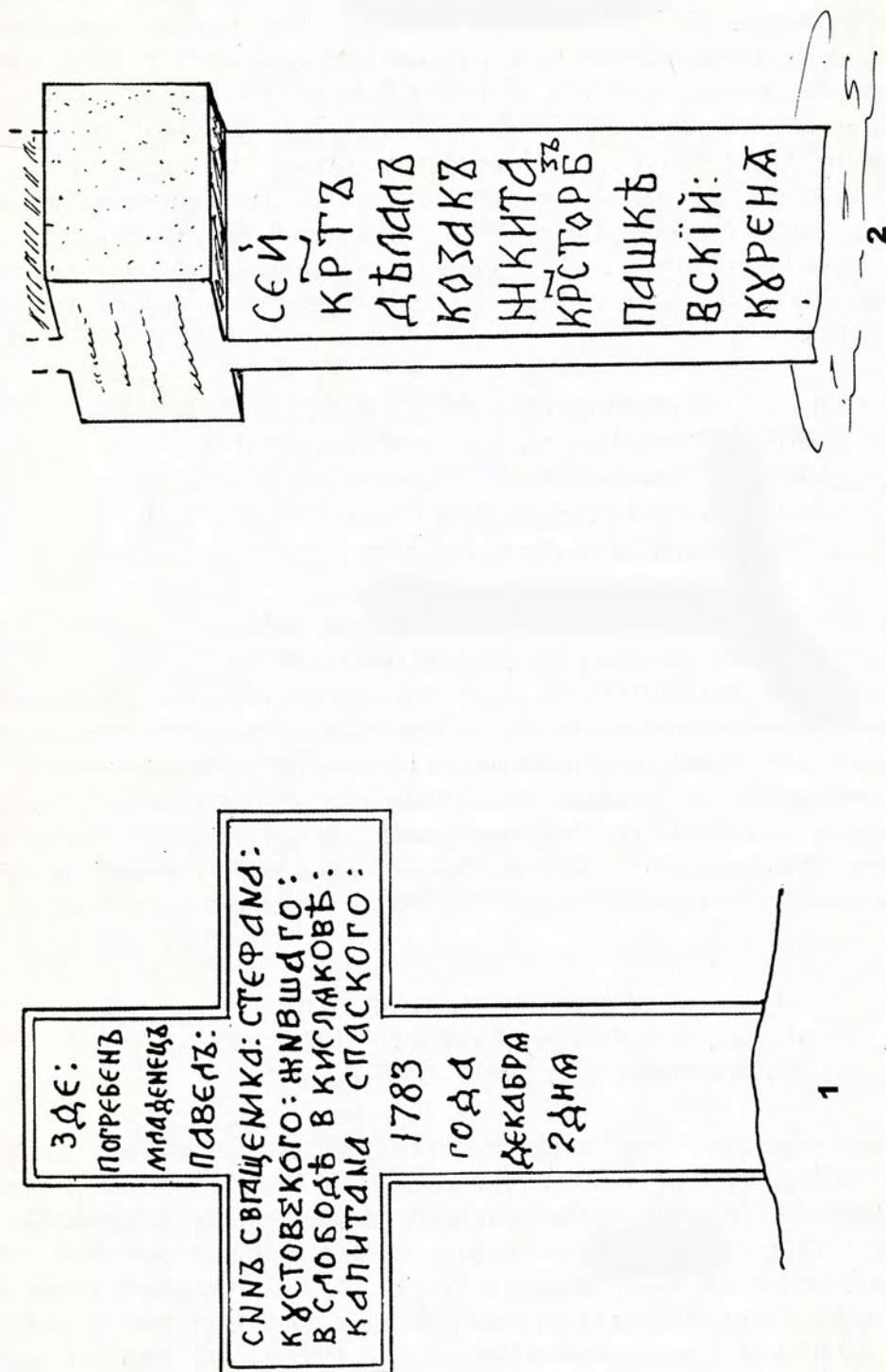

Рис. 1. Кам'яний хрест з с.Кисляківка, зроблений козаком Микитою Хресторобом (1-2; Рисунок І.В.Сапожнікова по малюнку та фотознімку з колекції Т.І.Максимюка)

Відзначимо також, що вчений був першим, хто описав хрест, який і досі стоїть в м.Запоріжжі на могилі останнього кошового отамана Задунайської Січі - Йосипа Гладкого, померлого в 1866 р. (с. 100). Напис і фотознімок цього пам'ятника пізніше були опубліковані у книзі А.Кащенко (1992). Крім цього, Д.Яворницький у 1887 р. відвідав могилу кошового отамана П.Калнишевського в Соловецькому монастирі, на який ще раніше побував П.Єфименко (1875), і зробив її малюнок (1904; Рис.16). Аналізуючи роботи Д.Яворницького, можна зробити ще один, хоча і не дуже втішний висновок - в кінці XIX століття значна частина хрестів, описаних його попередниками в 1840-1860 роках, вже була знищена (Яворницький - 1990. - С. 127,130-131,138 та ін.).

Наприкінці XIX століття дослідники звернули увагу і на могилу ще одного козацького керманіча, яка знаходиться за межами України. Це поховання гетьмана П.Дорошенка в с.Ярополчі Московської області. Її опис, який виконав В.Краснов на рубежі століть, наведений повністю (с. 128). Прочитання напису на могильному камені П.Дорошенка (Рис. 20), який помер на чужині у 1698 р., цитую за В.Антоновичем і В.Бецом (1898. - С. 81):

"ЛЪТА 7206, НОЯБРЯ ВЪ 9 ДЕНЬ ПРЕСТАВИЛСЯ РАБЪ
БОЖІЙ, ГЕТМАНЪ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО,
ПЕТРО ДОРОФЕЕВИЧЪ ДОРОШЕНКО,
А ПОЖИВЕ ОТЪ РОЖДЕСТВА СВОЕГО 71 ГОДЪ И
ПОЛОЖЕНЪ БЫСТЬ НА СЕМЪ МЪСТЕ"

Малюнки цієї могили можна побачити також в останньому виданні "Літопису" С.Величко (1991. - С. 205), а сучасний її стан описав С.Лепявко (1992).

Підкреслимо, що рівно 100 років тому представники передової української інтелігенції турбувались занедбаним станом місця поховання славетного гетьмана Богдана Хмельницького (В.Я.- 1898). Ця стаття наведена в книзі без скорочень (с. 125).

Інкрилі відомості про козацькі пам'ятники можна несподівано зустріти в досить своєрідних рідкісних виданнях. Так, хрест, який колись стояв біля с.Зелене Широківського району Кіровоградської області, був описаний в "Путівнику по Катеринославській залізниці" (По Екатериненской... - 1903. - Повідомлення В.Титова). На ньому був такий напис:

"ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЪ РАБЪ БОЖІЙ
ИВАНЪ ПЛЮВАКА КОЗАКЪ КУРЕНЯ
РОГОВСКОГО. 1711 РОКУ - 1777 ГОДА"

Свій внесок у справу дослідження козацьких кам'яних пам'ятників зробив на початку XX століття херсонський дослідник В.Гошкевич. У своїх матеріалах до археологічної мапи Північного Причорномор'я він описав раніше опубліковані хрести біля сіл Олександрівка та Ковалівка на Південному Бузі, а також ще один хрест біля хутора Барабаяни неподалік від Одеси (Фабрициус - 1951. - С. 41,73,82). Останній можна вважати козацьким лише умовно, бо напис на ньому зберігся лише частково: "...ДН ЗДЕ ОПОЧ... РАБЪ... КОРЕНЯ" (Сапожников - 1996. - С. 92; 1997. - С. 6). Теж саме можна сказати про хрест з с.Мовчани 1626 р., тому що в його тексті не згадується слово "козак" (с. 135; Каманин - 1906. - С. 74-75), що зовсім не характерно для монументів запорожців.

Наскільки відомо авторіві, В.Гошкевич був першим, хто намагався вивчити запорозькі старожитності шляхом наукових розкопок. Так, у 1913 р. він детально обсте-

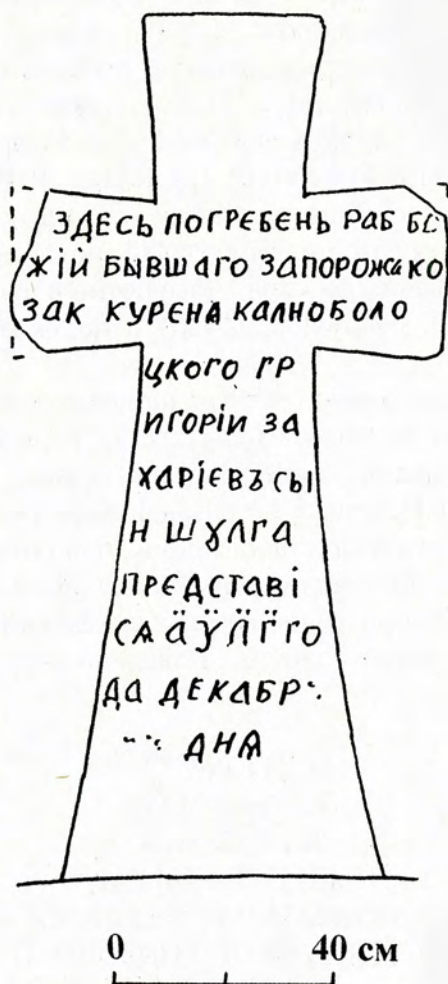

Рис. 2. Хрест на могилі запорозького козака Григорія Шульги
(Рисунок І.Сапожнікова по малюнку І.І.Козирода)

жив залишки Кам'янської Січі - склав її план, описав кладовище і хрести на ньому, а також здійснив там археологічні дослідження залишків кількох куренів та металургійного виробництва (Сінкевич - 1995).

Для того, щоб у деяких упереджених читачів не виникало зайвих сумнівів та приводів для необгрунтованої критики, автор мусить зауважити, що він є категоричним супротивником будь-яких розкопок козацьких могил. Усім відомо, що це є великий гріх. Впевнений, що могили і пам'ятники на них треба охороняти, зберігати і торкатися до них лопатою лише тоді, коли їм загрожує повне і неминуче знищення.

Успіхи козацького меморіалознавства, а також публікація класичної праці О.Спиціна "Заметка о каменных крестах..." (1903) дали поштовх для появи ряду статей, присвячених дослідженню традиційних українських хрестів Поділля, Волині, Галичини та Буковини К.Широцького (1908: = с. 140), Хв. Вовка (1910: = с. 166), Д.Щербаківського (1926: = с. 174) та інших. Вони демонструють, що козацькі хрести XVII-XVIII століть за матеріалом, формами та стилем епітафій іноді досить суттєво відрізняються від народних надгробків названих регіонів. Абсолютно в руслі цих суто етнографічних досліджень виконана книга Г.Колцунюка (1920), а також монографія М.Моздиря, яка вийшла нещодавно (1996).

Найбільш цікаві для нас матеріали з названих авторів опублікував Д.Щербаківський. Вони свідчать про те, що козацькі хрести були розповсюджені за межами Запоріжжя, але на терені України. Один з них знаходився в м.Переяславі на Полтавщині, а другий - ще далі, в с.Незавизів біля Надвірної у Галичині. Але останній хрест унікальний не тільки цим. Його було становлено в 1650 роках на могилі козака, померлого або загиблого у 1636 р. До самих останніх років він був найстарішим з опублікованих в науковій літературі беззаперечно козацьких кам'яних хрестів. На жаль, Д.Щербаківський не вірно розібрав напис на ньому. Навіть по фотознімку (№ 99) добре видно, що читати треба:

"СІЙ КРЕСТЬ
ПОСТАВЛЕНЬ
БИ РАБОМЪ
БЖІМЪ ЛАЗОРЕМ
Ъ АТАМАНОМ НК ВОЙСКА
ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО
РО.БО.165 (?)"

Дуже обережно можна припустити, що "НК" є скорочення від слів "незамайлівського куреня" тому, що іншого куреня, назва якого починалась б з літери "Н" у Запорозькому війську не було.

Автор вимушений підкреслити, що панування в країні у 1930-1980 роках атеїстичного світогляду відбилося на розвиток меморіалознавства взагалі і на вивченні козацьких хрестів зокрема самим негативним чином. Саме в ці роки Україна назавжди втратила більшість пам'ятників і могил запорозьких козаків, які були описані раніше. Акт справжнього псевдонаукового вандалізму був здійснений у 1967 р. над могилою І.Сірка. Приголомшує той факт, що череп кошового отамана й досі "зберігається" в сейфі Нікопольського райвиконкому (Див. статтю Д.Телегіна. - с. 186). У 1972 році зовсім без всякої необхідності була розрита одна з могил на кладовищі Кам'янської Січі, але виявилось, що поховання козака було вціліло пограбоване ще раніше (Бодяньський - 1972. - С. 13-14). Шкода, що приклади подібних жахливих вчинків можна було б продовжувати. Але вражають не тільки і не стільки вони, а відношення до цих діянь

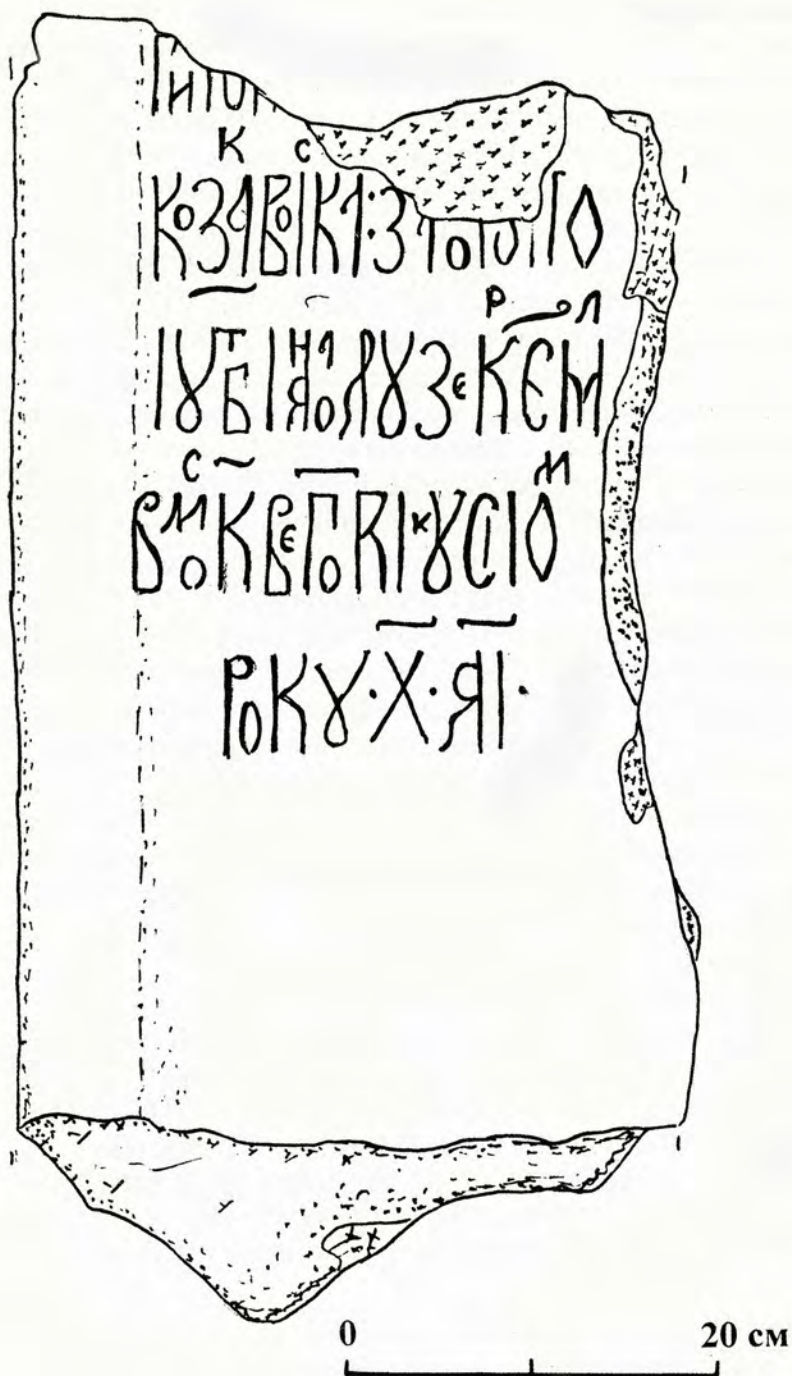

Рис. 3. Намогильний камінь запорозького козака Григорія 1611 р.
з Михайлівського Златоверхого собору м.Києва
(Рисунок І.В.Сапожникова по фотознімку Г.Ю.Івакіна)

деяких "науковців". Так, лише кілька років тому відомий фахівець з "арійської історії" України, "академік академії оригінальних ідей" Ю.Шилов по телебаченню розповідав на всю державу, як він власноручно розкопував, а точніше - зносив з лиця землі за допомогою бульдозера (!!) козацькі кладовища на берегах Дніпра.

З етнографічних дослідницьких робіт 1980 років не можна не назвати вже згадані праці М.Моздиря (1991; 1996), а також розвідки В.Малини на території Херсонської, Миколаївської та Одеської областей (1978-1990 роки), матеріали яких, на жаль, майже повністю не опубліковані. Саме йому пощастило знайти хрест на могилі козака Антона Кременецького 1793 р. на лівому березі Південного Бугу (Малина - 1991), який пізніше був обстежений автором (с. 193; Рис. 21).

На початку 1990 років склалися умови для відродження козацького меморіалознавства як окремого підрозділу українознавства. Дослідницькі роботи провадяться за двома основними напрямками - архівні та бібліографічні розшуки і польові археологічні розвідки. Координацію останніх взяв на себе науково-дослідний центр "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, провідну роль в якому відіграють колишні і теперешні співробітники Інституту археології НАН України (Д.Телегін, О.Титова, І.Сапожников та ін.) при дуже помітній вагомій підтримці народного депутата України, академіка Національної Академії наук України П.Толочко. З багатьох робіт центру "Часи козацькі" передусім треба відзначити досить плідну видавничу діяльність ("Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва" - шість випусків в 1992-1997 роках; Телегін - 1997; Телегін та ін. - 1997; Телегін, Титова - 1997; та ін.). Надзвичайно цікавими є також результати поїздки Д.Телегіна у 1990 р. до Соловецького монастиря (1997. - С.161-165).

З архівних розшуків останніх років першочергово треба згадати книгу А.Проценко "Історія Київського некрополя", в якій, між іншим, наведена епітафія з могильного каменю 1703 р. запорожця Сави Тупало. Свого часу він знаходився на кладовищі Кирилівського монастиря (Проценко - 1995. - С. 97):

"БЛАГОЧЕСТИВЫЙ МУЖ ТУПАЛО САВА
ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА ЧЕСТЬ И СЛАВА.
В БОГОЯВЛЕНСКИЙ ДЕНЬ ОТВЕРСТВУ НЕБУ,
ШЕСТВИЯ ТАМО СОВЕРШИЛ ПОТРЕБУ,
В ТРОИЧНОМ КИРИЛЬСКОМ ПОЧИНУ
ДУМОЮ ТРОИЦЫ ЛИЦА ДА ЗРИТ ВИНУ.
В ВЕКУ СЕМ ДОБР ЖИЛ СТО ЛЕТ И ТРИ ЛЕТА
ОБЫ СТАРИЧИНУ ВЗЯЛ МЗДУ СВЕТА"

Результативними виявились дослідження поховань українців на цвинтарях Санкт-Петербурга Т.Лебединської. Вона, зокрема, знайшла на Лазарівському цвинтарі Олександрівської лаври вапнякову плиту, яка була виявлена там ще під час розкопок 1929-1931 років. Ця плита лежала колись на могилі генерального обозного Війська Запорозького Яківа Юхимовича Лизогуба (1675-1749 роки), який помер у Петербурзі (Лебединська - 1996. - С. 90), але поки що вона детально не опублікована.

Широкі археологічні пошукові дослідження в Україні 1990 років впевнено довели, що не всі козацькі хрести та могили втрачені. Більш того, в літературі з'являються повідомлення не тільки про раніше описані, але й про невідомі пам'ятники.

Л.Прокопенко нещодавно повідомила таку цікаву подробицю, що латинський хрест з Кисляківки 1783 року з написом:

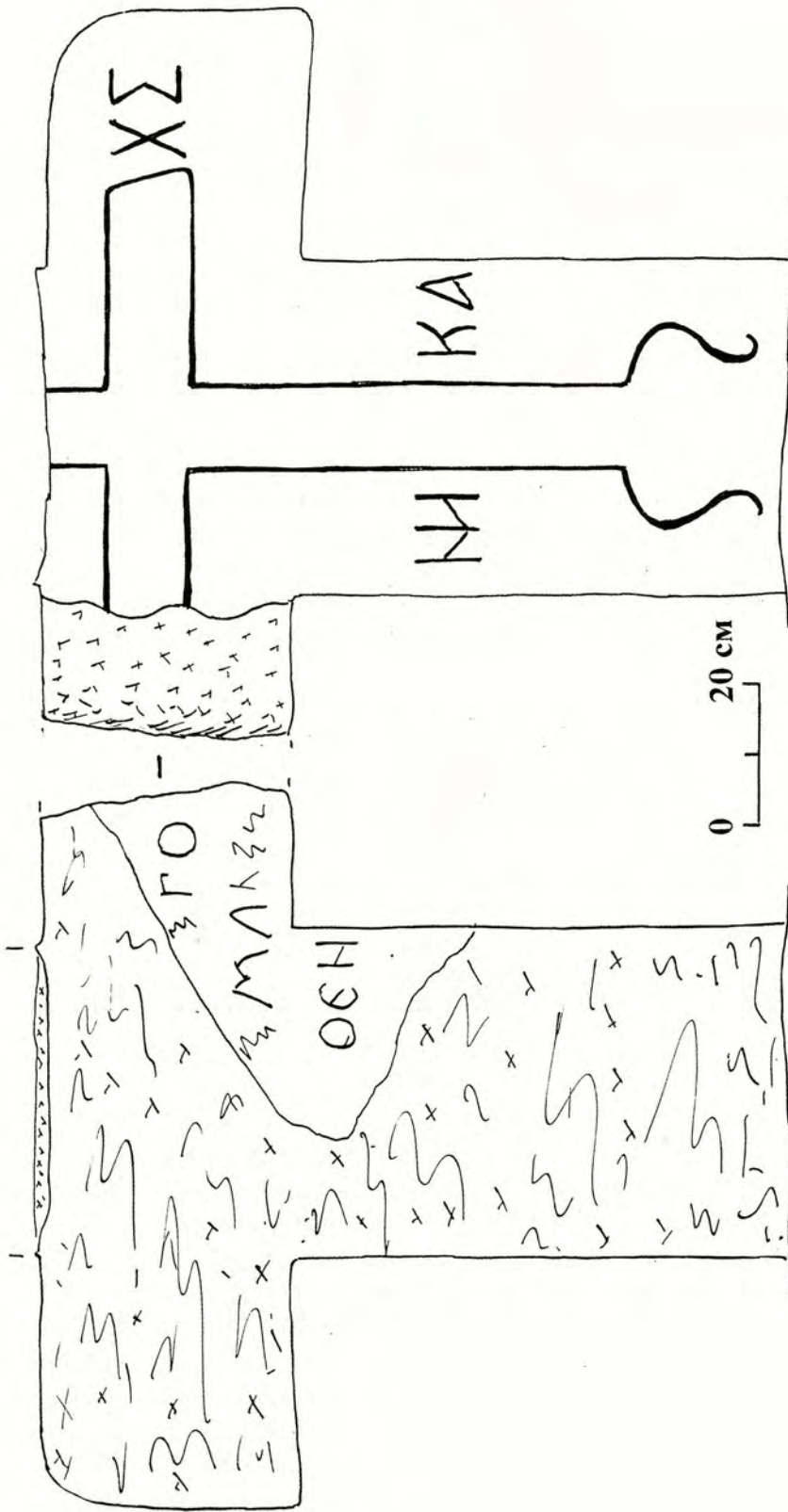

Рис. 4. Кам'яний хрест з Музею історії запорозького козацтва на о.Хортиця
(Рисунок І.В.Сапожнікова)

"СЕЙ
КРЕСТЪ
ДЪЛАЛЪ
КОЗАКЪ
НИКИТА
КРЕСТОРОБЪ ЗЪ
ПАШКЪ
ВСКІЙ:
КУРЕНЯ"

(Рис. 1; Сапожников, Слюсарь - 1997. - С. 67-68, Рис. 1, 2-3) в 1928 р. був знятий з могили і відвезений до Миколаїва, де й досі зберігається на подвір'ї обласного історико-краєзнавчого музею (Прокопенко - 1997).

Дослідники О.Івах і К.Борисенко у своїй статті навели фотознімок хреста козака Г.Шульги, який стоїть біля с.Берестового Сахновищанського району Харківської області на правому березі р.Орель (Івах, Борисенко - 1997. - С. 21, Рис. 3). Трохи раніше цей пам'ятник вже був опублікований автором у співавторстві з Ю.Слюсарем за малюнками одеського мистецтвознавця І.Козирода (Сапожников, Слюсарь - 1997. - С. 66-67, Рис., 1). Вважаю, що не зайвим буде ще раз навести малюнок (Рис. 2) і напис на цьому монументі:

"ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЬ РАБ БО
ЖІЙ БЫВШАГО ЗАПОРОЖ..КО
ЗАКЪ КУРЕНЯ КАЛНОБОЛО
ЦКОГО ГР
ИГОРІЙ ЗА
ХАРИЕВЪ СЫ
Н ШУЛЬГА
ПРЕСТАВИ
СЯ 1783 ГО
ДА ДЕКАБРЯ
.... ДНЯ"

За козацький часів Визвольної війни українського народу (1649 р.) був описаний лапчато-прямий хрест без напису, який стоїть на березі р.Гнила Липа біля с.Борщів Перемишлянського району Львівської області (Михальчишин - 1997. - Рис. 1). На мою думку, обґрунтовані факти для такого висновку відсутні, тим більше, що цей пам'ятник може бути і більш раннім, не виключно, навіть часів Київської Русі.

Дуже цікаві результати отримані В.Титовим під час його багаторічних розвідок на Криворіжжі, зокрема, в басейні р.Інгулець. Серед них найважливішими є три кам'яні хрести - 1782 і 1784 років з с.Шестерня і 1783 р. з с.Шамове (Іскрівка ?) (Титов - 1992; 1997; Телегін, Титова - 1997. - С. 241,265). Написи двох хрестів з с.Шестерні 1784 і 1785 років вже були опубліковані (С. 96; В.Ч. - 1888. - С. 75). З люб'язного дозволу В.Титова, якому автор виказує щирю подяку, наведемо написи з раніше невідомих хрестів:

"1782:
ГОДУ
ІЮНЯ
27 ДНЯ"

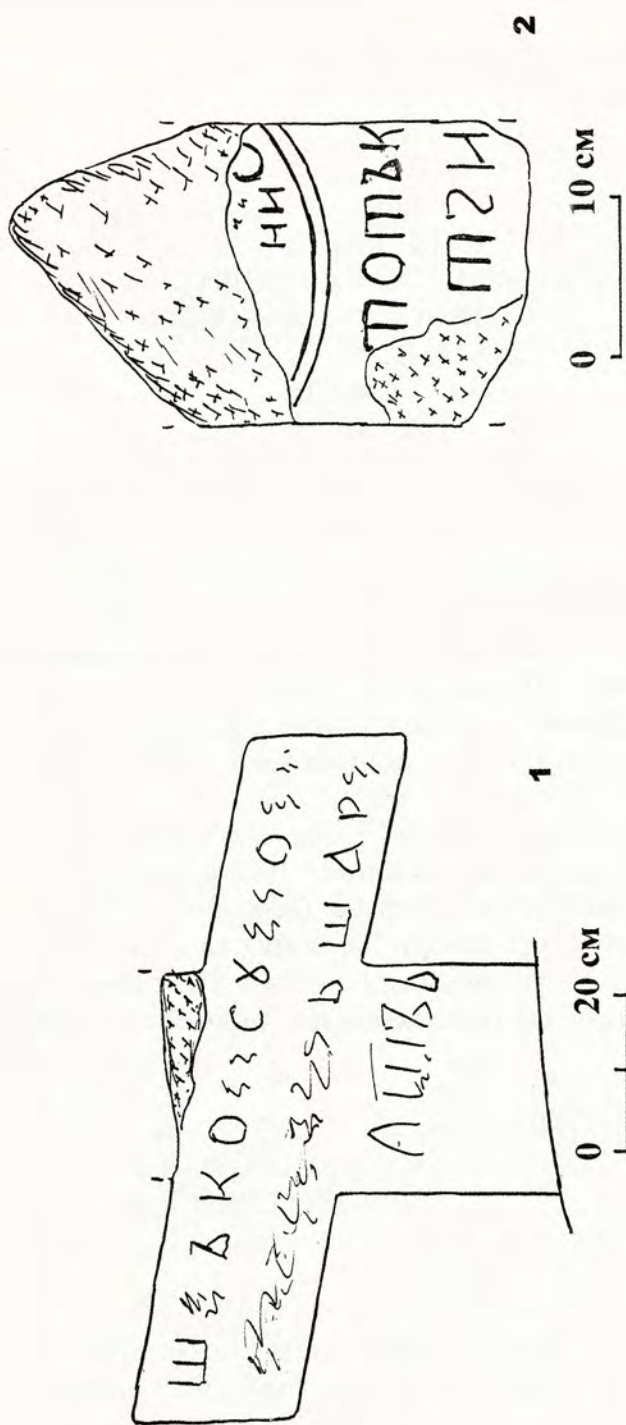

Рис. 5. Фрагмент хреста з Музею історії запорозького козацтва (1); Уламок хреста з Кам'янської Січі, знайдений експедицією музею (2) (Рисунки І.В.Сапожникова)

ЗДЕ
 СЪ ПОЧИ
 ВАЕ РАБЪ БЖІЙ КИ....
 НЬ КУРЕНЯ ДЯДКОВСКОГО КА
 ЗАКЪ

 ВЕ АВ
 ТА: РК"

"ЗДЕ
 ПОЧИ ВАЕТЪ
 РАБЪ БОЖІЙ САВА САМОДРИГА
 КАПИТАНЪ ВОЙСКА ЗАПОРОЖ
 СКОГО КУРЕ
 СКОГО
 ПРЕСТА
 ГОДА 1783"

Особливий інтерес представляє коротеньке повідомлення про те, що в Музеї архітектури і побуту Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника зберігаються відразу декілька козацьких хрестів. Його автор називає хрести козака Шевченка, козака Заруби, хрест із с.Гайшина, а також хрест козака Данька, датований 1492 р. (?!) з с.В'юнищі (Ткаченко - 1996. - С. 11). Якщо це дійсно так, що все-таки мало-ймовірно, то останній надгробок є найбільш раннім з усіх відомих козацьких пам'ятників, і це справжня наукова сенсація. Але до публікації згаданих матеріалів утримаюсь від остаточних висновків.

З винаходів самих останніх років треба обов'язково згадати ще одну дійсно унікальну знахідку. Вона була зроблена в Києві у 1996 р. Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник - Г.Івакін) в західному притворі Михайлівського златоверхого собору. Пам'ятник виготовлений з досить крупного уламку шиферної плити від більш раннього саркофагу і має розміри 68x33x5 см. Хоча він значно пошкоджений, ясно, що текст складався принаймні з п'яти строчок:

"[.....]
 ГРИГО (РІЙ)
 КОЗАК ВОІСКА : ЗАПОРОЗКОГО
 УБИТ НА (ОБ)ЛОЗЕ КРЕМЛ(Я)
 В МОСКВЕ (.....два слова.....)
 РОКУ 611"

На жаль, два слова четвертої строчки не пощастило розібрати (Г.Івакін вважає – “под Кгурском”, проте за смыслом можна припускати “погребен усопший”), але цілком зрозуміло, що під цією плитою був похований запорозький козак, який загинув під час походу на Москву у 1611 році (Рис. 3)*.

Свій посильний вклад у справу вивчення козацьких хрестів зробив і автор поданого огляду. Із робіт публікаційного характеру треба назвати статті, присвячені хрестам козака Григорія Шульги і пам'ятникам з с.Кисляківки (Сапожников, Слюсарь -

* Інформація і фотознімок надані Г.Івакіним, якому автор щиро дякує.

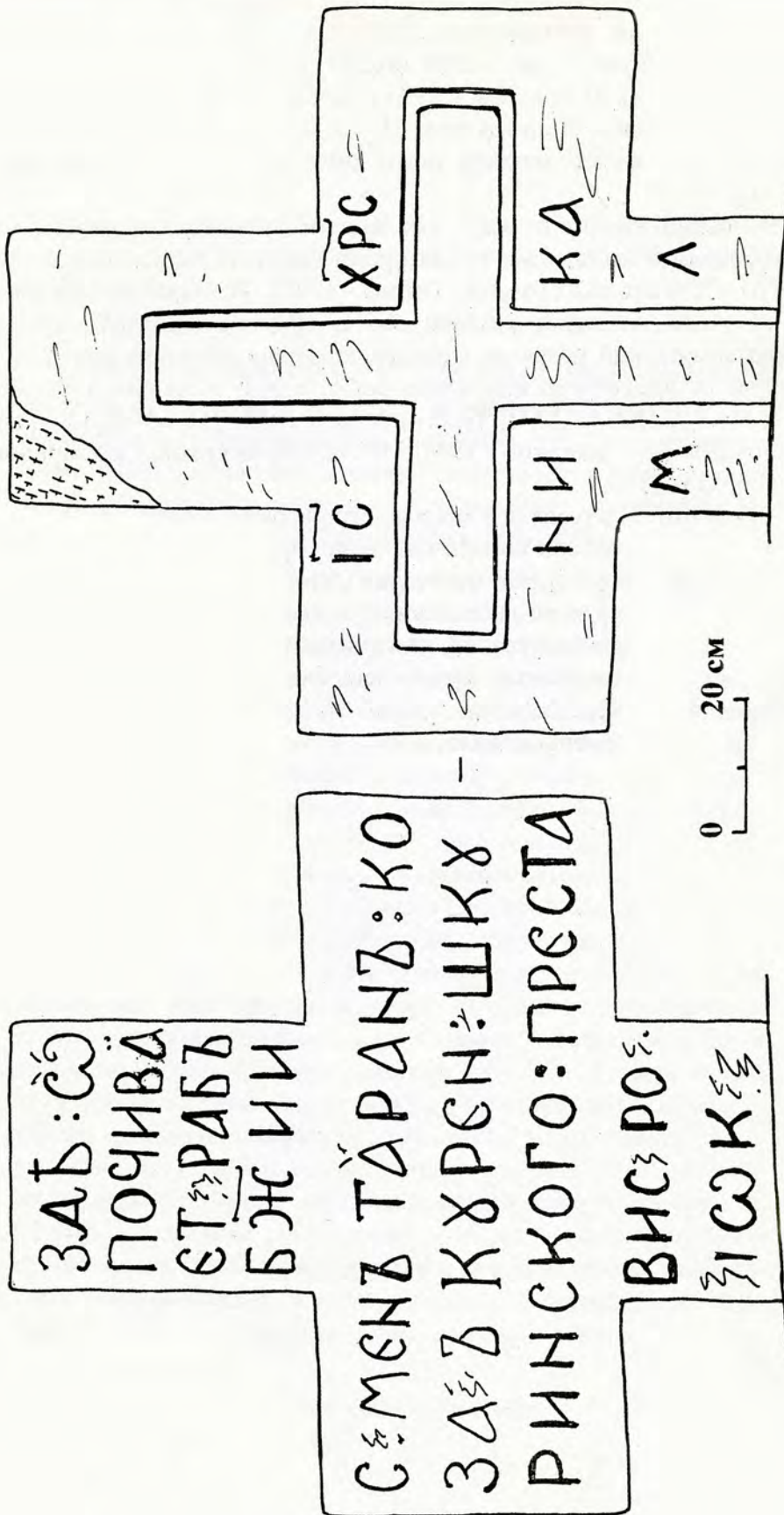

Рис. 6. Хрест, який стояв на могилі запорожця С.Тарана (Музей історії запорозького козацтва. Рисунок І.В.Сапожникова)

1997), хресту Антона Кременецького (с. 193), а також узагальнюючу працю про хрести запорозьких козаків, опубліковані в ХІХ столітті в одеських наукових виданнях (Сапожников - 1996; 1997-а). Крім цього, у 1997 р. автор зробив декілька малюнків хрестів, які зберігаються на острові Хортиця біля Музею історії запорозького козацтва (Рис.4-5). На жаль, з них удалося ідентифікувати лише відомий пам'ятник козаку Семену Тарану (Рис. 6).

Наприкінці нашого огляду треба згадати, що в останні роки в багатьох регіонах України різними дослідниками та аматорами знайдено досить багато кам'яних хрестів кінця ХVІІІ - ХІХ століть (Телегін, Титова - 1997). За звичай на цих пам'ятниках не позначено, що вони належали козакам або їх прямим нащадкам, але вони добре репрезентують подальший розвиток і розповсюдження традицій козацької меморіальної скульптури. Їм присвячена ціла низка робіт, з яких згадаємо лише основні (Шувалов - 1992; 1993; Телегін - 1993; Телегін та ін. - 1997. - С. 33-35; Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995; Сапожников - 1997; 1997-а; Сапожников, Сапожникова – 1998. – С. 23-24, Рис. 2; та ін.).

Таким чином, виходячи з аналізу історіографії, можна зробити висновок, що кам'яні пам'ятники запорозьких козаків вже давно привертають до себе увагу не тільки вчених та краєзнавців, але й діячів мистецтва і культури, проте й досі з названої теми відсутнє узагальнююче наукове дослідження, в якому були б розглянуті проблеми їх хронології, типології, картографування, лексикології тощо. Сподіваюсь, що подана книга, в якій репрезентована найбільш повна з існуючих збірка матеріалів, які стосуються козацьких намогильних хрестів, стане певним кроком вперед у цьому перспективному напрямку українського меморіалознавства.

А. Скальковскій

Похорони запорожца въ 1772 году. Предлагаемый здѣсь разсказъ принадлежитъ маститому историку Запорожья Аполлону Александровичу Скальковскому и напечатанъ имъ *ровно пятьдесятъ лѣтъ* назадъ¹⁾. Разсказъ основанъ, какъ говоритъ авторъ, „на рапортѣ за номеромъ и печатью одного козацькаго полковника“. Перепечатывается онъ здѣсь безъ всякихъ измѣненій.

„Это было въ 1772 году. Посланный въ Ново-Сербію узнать, что сдѣлалось съ больнымъ, храбрымъ въ битвахъ и усерднымъ къ службѣ атаманомъ куреннымъ, который, жестоко раненный при взятіи турецкаго корабля подъ Кивбурномъ, отправился въ Добрянку, роту (селеніе) Молдавскаго гусарскаго полка²⁾, къ одной бѣдной вдовѣ-дьячихѣ, чтобы воспользоваться „знахарствомъ“ во всѣхъ вообще болѣзняхъ. Приѣхавъ въ селеніе, говоритъ полковникъ, я отыскалъ бѣдную избу лекарки и нашелъ тамъ большое собраніе. Хозяйка въ слезахъ сидѣла въ углу своей свѣтлицы подъ образами и подчивала водкою, не смотря на крайнюю бѣдность, добрыхъ сосѣдей—посѣтителей „за упокой души умершаго“. На дубовой лавкѣ, головою къ иконѣ Покрова Богородицы, лежалъ въ полномъ козацьемъ боевомъ нарядѣ, въ *юпкѣ*, *кляпанѣ* и *кунтушѣ*, запорожскій витязь; его пика стояла съ одной, а ружье съ другой стороны гроба, бурка накинута была на ноги, шапка съ сѣрою оборкою и алымъ бархатнымъ мѣшкомъ лежала на груди его. Дьячокъ читалъ апостольскія посланія. Вскорѣ явился священникъ изъ Никольской церкви, покойника положили въ „домовину“ (гробъ), покрыли сѣрою *намиткою* (родъ кисей) вмѣсто парчи, и поселяне чинно понесли его въ церковь; добрый конь, снаряженный какъ бы къ бою, съ сѣдломъ, пистолетами „въ кобурахъ“ и съ клубками (вьюками), понутивъ голову, шелъ назадъ за гробомъ; его велъ вѣрный молодецъ Карпо, весь оборванный, и горько плакалъ; въ промежуткахъ церковнаго пѣнія онъ, обтирая слезы рукавомъ, всхлипывалъ и напѣвалъ:

„И взявъ мій панъ соби дружиночку
Высокую могилочку“.

¹⁾ Русск. Инвалидъ 1847 г. № 32.

²⁾ Нынѣшняя сѣверная часть Херсонской губерніи состояла изъ ротъ или селеній: Молдавскаго, Чернаго и Желтаго и Гусарскихъ и Елисаветградскаго Пивнерскаго полковъ.

КИЇВСКАЯ СТАРИНА.

На гробѣ, рядомъ съ саблею, козацькою шапкою и шакою, положила старуха и барвинковый вѣнокъ въ знакъ его цѣломудрія, что то былъ *малоецъ* (celibataire), а не посполитый козакъ. Пара воловъ шла позади и везла бѣлый, каменный, чисто полированный крестъ съ изображеніемъ муки Спасителя и приличною надписью:

„Здѣ почиваетъ—Рабъ Божій Григорій Покотило, знатный товарищъ войска Запорожскаго Низоваго и куреня Кушовскаго. Преставился року 1772 Іюль 4-го дня.

Этотъ могильный памятникъ добрый козакъ „справлялъ“ себѣ еще при жизни, ибо послѣ его кончины некому было бы его упокоить; отецъ и мать вѣрно давно уже померли, а сестры у него не было на свѣтѣ¹⁾. Принесли гробъ въ церковь, отслужили панихиду и тѣмъ же чиномъ понесли на кладбище.

Когда козака положили въ яму и при трогательномъ напѣвѣ „вѣчная память“, благочестивые гусары и посполитые люди мигомъ насыпали высокую могилу и тутъ же вкопали крестъ, на память потомства о рыцарѣ-покойникѣ, старая хозяйка попросила „какъ слѣдовало“ пань-отца священника съ клиромъ и добрыхъ людей сосѣдей откушать „за упокой его души“. Пошли гости въ хату, кто какъ могъ помѣстился за столомъ, кто на лавкѣ, кто около печи (хотя и такъ уже было жарко); только хозяйка и добрый цюра (слуга, хлопецъ) покойника ничего не ѣли, глотая слезы вмѣсто хлѣба. Поблагословивъ яства и выпивъ рюмку водки, пань-отецъ откашлялся, погладилъ лысину и сѣдую бороду и сказалъ собранію:

„Панове братья, добры молодцы! покойный Данило, дай Богъ ему царство небесное, былъ человекъ добрый, козакъ храбрый, но уже старый; родился онъ въ Польшѣ, гдѣ и отъ кого—никого не знаетъ, и онъ никогда и никому о томъ не говорилъ. Кажется, отъ роду шляхетскаго, бо долго червонный, китайчатый жупанъ, совсѣмъ уже старый и поношенный, хранилъ онъ въ скрини, и только на „великъ день“ (св. воскресенье) и у причастія подѣ

¹⁾ Одиный только памятникъ, поставленный отцомъ, нашли мы на гробахъ Запорожцевъ. Онъ стоитъ въ с. Гирлахъ (Херсонской губерніи и уѣзда) надѣ Днѣпромъ, принадлежащемъ князю М. С. Воронцову. На крестѣ съ одной стороны надпись: „Здѣ почиваетъ рабъ Божій, козакъ куреня Рогивскаго, Данило Харченко, преставился року 1762 года Марта 2. Съ другой же стороны эти краткія, но горькія слова: „старавіемъ Харька старато, батька его, постановленъ 1763 года, ибо весьма горько отцу пережить свое дитя.“

ДОКУМЕНТИ, ИЗВѢСТІЯ И ЗАМѢТКИ.

„мундуромъ“ надѣвалъ его. А красный жупанъ, панове, вы знаете, есть одежда роду шляхетскаго. Покойный сказывалъ, что когда ему было 3 или 4 года, онъ сидѣлъ однажды на печкѣ и игралъ съ котенятами, какъ крикъ „пожаръ! гайдамаки!“ наполнилъ хату, а въ скорости и все селеніе; какая-то пани, видно его мать, схватила его на руки, закутала въ червонный жупанъ и побѣжала въ лѣсъ, но на дорогѣ какой-то человѣкъ догналъ ее, ударилъ топоромъ, повергъ на землю; съ матерью и Данило упалъ тоже, облитый ея кровью и защищенный ея трупомъ. Она такъ сильно схватила его руками, что покойный, 60 почти лѣтъ жившій послѣ этого несчастія, все еще, казалось ему, чувствовалъ эти предсмертныя объятія и прощаніе матери. Упокой Господи, ихъ души! Что стало послѣ? онъ не знаетъ. Помнить только, что какой-то выстрѣлъ раздался надъ его головою, и онъ обомлѣлъ отъ страха; когда же пришелъ въ себя, онъ былъ на лошади и на рукахъ у кого-то. Старый козакъ крѣпко прижималъ его къ груди, скакалъ что ни было мочи, приговаривая: „не бійся хлопче, я тато“ (отець). Добѣжавъ до какой-то воды, онъ остановился и крикнулъ громко: пугу! пугу! Какіе-то люди отозвались съ другой стороны. Козакъ бросился съ лошадыю въ воду. Данило опять обмеръ и очутился на буркѣ, въ большой избѣ, какъ послѣ оказалось, въ куренѣ Кушовскомъ, куда панъ Иванъ Завадовскій, куренной атаманъ, его спаситель, привезъ его и посвятилъ „славному Запорожу“. Знал, что онъ латининъ (да простить имъ Богъ ихъ заблужденіе!), добрый атаманъ миропомазалъ его въ церкви чрезъ отца Веніамина. Панъ судья и панъ бывшій асаулъ были крестными батьками, а мать Сѣчь-Запорожская была кумою. Такъ прошла его молодость. За службу царскую и войсковую зробили его атаманомъ куреннымъ; въ походѣ на Турка командовалъ онъ на лодкѣ своего куреня; а съ паномъ Аванасіемъ (Колнакомъ) подъ Кимбурномъ взял онъ турецкую судину; но тамъ дважды пострѣленъ: одна куля попала въ ногу, но ту заживила наша старая Оксана (не плачь, матко, и мы туда пойдѣмъ, куда пошелъ панъ Данило). Панове! дай Богъ ему царство небесное!“ И выпили. „Другая куля, чортъ бы ее побралъ (Господи, прости мое поганое слово!), попала прямо въ грудь козацкую. Данило былъ уже 7-го десятка, куля не свой братъ-атаманъ,—кулакомъ не выбьешь. Оксана робила, что могла, но пришла смерть, хватъ косою, и атамана нема якъ небувало. Смерть, панове, никого не розбирае. Что Богъ повелѣлъ, то и будетъ.“

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

„Но панове! Данило былъ козакъ щирый и добрый, жилъ и умеръ христіаниномъ и православнымъ, какъ слѣдовало. Хоть часомъ и поколотилъ Ляшка, хоть одурилъ Жида або Татарина,—ну, это дѣло нехорошее, но бѣда не велика, это нехристь, и они не разъ добрыхъ христіанъ обижали, да онъ и покаялся, болѣлъ крѣпко, молился усердно, защищалъ Церковь Божию отъ бесурмановъ и уніатовъ, Богъ проститъ его грѣхи. Чего и вамъ, панове, добре желаю.

„Вотъ я говорю вамъ, что онъ козакъ былъ добрый и честно окончилъ свою жизнь. У него было 20 рублей денегъ; онъ подаровалъ ихъ на войско, и я прошу васъ, пане атамане громадскій, послать ихъ съ добрымъ человѣкомъ, чтобъ кто-нибудь изъ васъ, панове-гусары (Молдавскаго полка), ихъ не отнялъ“. (Всѣ улыбнулись и еще хватили горѣлки). „Да оставилъ 9 руб. на похороны, и вы видѣли—мы его похоронили честно; да оставилъ коня съ сѣдломъ на церковь, другого коня на мою долю; да оставилъ жупанъ свой красный, то мы его и похоронили въ немъ, бо онъ былъ роду шляхетскаго человѣкъ, а серебряную икону и 1 руб. денегъ подаровалъ пани Оксанѣ за то, что его недѣли съ 4 лечила и кормила; да пани Оксана, хоть часто и безъ хлѣба бываетъ, а только иконку взяла и носить, а гроши дала намъ вотъ на эту страву, чтобъ ему легко было успокоиться; ну, доброе и это дѣло, хоть и лишнее, панове, для такой бѣдной женщины. А третью клячу и рушницу и каптанъ и бурку подаровалъ своему Карпу—молодику и принялъ его въ свой курень, да оставилъ ему 80 коп. денегъ. Да Карпо такой же дурень, какъ и Оксана, бурку и одежду взялъ, а гроши,—отъ подывитесь, панове, въ оконечко, отъ собралъ нищую братью, калѣкъ та бабъ, да и задалъ имъ трапезу; ну, хлопче, вотъ и вамъ наше благословеніе. Хоть ты и оборвался немного на службѣ, та въ куренѣ тебя поодѣнутъ. Тамъ, кажуть, на Запорожьѣ, карбованци решетомъ мѣрять, а гуси печеные сами съ земли вырастають. Ну, панове! отъ и борщъ кажись наливають. Во имя Отца и Сына и Святаго Духа!“

Всѣ сказали: аминь! и начали усердно кушать, какъ бы Данила-атамана никогда не бывало ни живаго, ни мертваго; только Оксана около печи—то подаетъ страву, то плачетъ, приговаривая: „барвиночку мій! сыночку мій! лебедочку мій!“ а тому сыночку было 10 лѣтъ больше, нежели Оксанѣ. Только вѣрный цюра не ѣстъ и не пьетъ, а кормитъ нищихъ, да поетъ подъ окномъ:

ДОКУМЕНТЫ, ИЗВѢСТІЯ И ЗАМѢТКИ.

„Ой гуси мои, гусинята!
Возьмите мене на крылята,
Понесите мене до батенька...“

И при этомъ словѣ пакуетъ свое ружье, словно покойнаго пана атамана, и плачетъ...

Не думайте, читатели, чтобы я выдумалъ это событіе; я только прибавилъ два, три слова; все взялъ изъ официальной бумаги за № и большою печатью и внизу подписанной: „*Полковникъ Иванъ Мандро съ старшиною и товариствомъ*“. Не правда-ли, сколько тутъ поэзіи: и въ юности добраго козака, и въ его духовной, и въ самоотверженности старухи „знахарки“, почти ежедневно терпящей отъ голода, и вѣрнаго слуги, оборваннаго и бѣднаго, безъ рода и племени, „какъ всѣ молодики“, и уже раздѣлявшаго послѣднее добро съ толпою нищихъ и калѣкъ, своихъ братій по страданію! ¹⁾

¹⁾ Отрывокъ изъ посмертныхъ распоряженій Григорія Погодина напечатанъ въ Истор. Нов. Сѣчи, 1846 г., т. 1, стр. 198.

ПОХОРОНЫ КОШЕВОГО АТАМАНА З.ЧЕПЕГИ В 1797 г.

1797 года Генвари 15 дня, была церемонія препровожденія Кошевого Атамана Генералъ-Маіора и Кавалера Захарій Алексѣевича Чепѣги тѣла, съ дому до войсковой Соборной церкви нижеслѣдующимъ порядкомъ:

На сборъ съ вѣстовой пушки выстрѣлено одинъ разъ и потомъ въ большой колоколъ продолжался часъ звона. По собраніи начали отъ дому его къ церквѣ шествіе.

1) Архимандритъ Феофанъ и войсковый Протоіерей съ десятью священниками, въ уборѣ съ большими со свѣщами.

2) Псаломщики.

3) Евангеліе съ большимъ свѣтильникомъ.

4) Тѣло на колесницѣ везено шестью вороными лошадьми, которыхъ каждую вели выбранные казаки, по обѣимъ же сторонамъ онаго тѣла по шесть человекъ старшихъ, придерживая гробъ съ перевязаніемъ чернымъ флеромъ рукъ и несеніемъ каждымъ свѣчей.

5) Крыша съ положенными на ней крестообразно жалованныхъ Царской и Гетманской двухъ сабель.

6) На двухъ сшитыхъ съ темнаго хорошаго зеленого сукна обложенныхъ во кругъ серебряннымъ прозументомъ подушкахъ два креста, на одной по правую сторону Владимірской 2-й степени съ звѣздой, на второй по лѣвую сторону Георгіевской 3-го класса.

7) Двѣ лошади верховыя его, любимыя, въ богатомъ уборѣ, въ рукахъ ведены.

8) Жалованная войску бузава.

9) По обѣимъ сторонамъ дороги перначей золотыхъ 12, серебряныхъ 4, да мѣдныхъ 16.

10) Два большихъ знаменъ бѣлое и голубое.

11) Прапѣровъ конныхъ и пѣхотныхъ 12.

12) Между коими на дорогѣ впередъ церковная хоругвь и крестъ, а въ передъ ихъ два свѣтильника. Все выше писанное несено было Куреными Атаманами и старшинами.

13) Трехъ фунтовая войсковая пушка.

14) На сѣрой лошади добыши съ жалованными войску серебрянными литаврами, кои были покрыты тонкимъ чернымъ сукномъ.

15) На лошадяхъ два трубача съ жалованными войску серебрянными вызолоченными трубами, перевязанными чернымъ флеромъ.

По обѣимъ же сторонамъ всего вышеписаннаго пѣшіе 500, а въ передъ конные столько же, вооруженные казаки, шли стройно, а въ переди оныхъ полковникъ на лошади съ обнаженною саблею. При препровожденіи же тѣла отъ самаго дома въ церковь читано было двѣнадцать разъ Евангеліе, за коими по прочтеніи каждаго палили казаки въ пушки, изъ мелкаго ружья по одному разу, а 16 числа по отпѣніи божественною литургіи и по отправленіи надъ тѣломъ обряда погребенія, тѣло покойнаго таковымъ же порядкомъ несено было до могилы, которая вырыта въ крѣпости, по срединѣ, на самомъ томъ мѣстѣ гдѣ имѣетъ быть строится войсковая соборная церковь. По опущеніи тѣла въ могилу и по отпѣніи вѣчной памяти выпалено было съ пушекъ девять разъ.

Н.Вертильяк

НАДГРОБИЯ КОШЕВЫХ ГОРДЕЕНКИ И ЕРОФЕЕВА

Надгробія кошевыхъ Гордѣенки и Ерофѣева. Не болѣе какъ лѣтъ за пятнадцать назадъ кладбище бывшей на рѣкѣ Каменкѣ съчи Запорожской усѣяно было крестами и надгробными памятниками съ надписями; даже крѣпостные валы сохранили обшивку свою изъ тесаного камня. Теперь все это истреблено. На кладбищѣ остается только четыре креста. Одинъ изъ нихъ все безъ надписи, на другомъ стерлась она отъ времени такъ, что ничего нельзя разобрать; за-то надписи двухъ остальныхъ обогащаютъ насъ весьма важными свѣдѣніями относительно исторіи Запорожья: первая опредѣляетъ годъ смерти кошеваго Кости Гордѣенки, о которомъ въ «Исторіи послѣдняго Коша» г. Скальковскаго сказано, что неизвѣстно гдѣ и когда онъ умеръ. Вторая дополняетъ списокъ кошевыхъ повымъ неизвѣстнымъ именемъ Василія Ерофѣева. Вотъ оба надгробія вполнѣ и слововъ-слово.

1.

С ✝ ✝

ВА ИМЯ ОЦА И СІА СГО ДХА, А(НИНЬ).
 ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ
 КОСТАНТИИ ГОРДѢВИЧ АТАМАНЪ
 КОШОВИИ СЛАВНАГО ВОИС
 КА ЗАПОРОЖКОГО НИЗОВОГО
 А КУРЕНІА ПЛАТЦЬРОВСКАГО.
 ПРЕСТАВИСЯ РОКУ АЩА : т д я
 Д М.Л.А.

2.

ВО ИМЪЯ. ПРЕСВЯТІА
 И ЖИВОТ(ЯЩІА И ПЕРАЗДЬ)ЛІНА ТРОИЦИ
 АМИНЬ.
 ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ
 ВАСИЛІ ІЕРОФЕВИ АТМА КО
 ШОВИИ СЛАВНАГО ВОИСКА
 ЗАПОРОЖСКАГО НИЗОВОГО А КУРЕНІА
 ТЫТАРОВСКАГО ПРЕСТАВИСЯ В.
 РОКУ 1731-МЪ В:
 МЦЪ МАІ ДНЯ 23.

(Сообщено Соревнователямъ Вертильякомъ).

ПО Ъ З Д К А
ПО
ЗАПОРОЖСКИМЪ УРОЧИЩАМЪ *

—
(А. А. Скальковскаго).
—

24 іюня 1845 года, въ понедѣльникъ, про-
бравшись черезъ болота, оставшіяся отъ неслы-
ханнаго разлитія Днѣпра и всѣхъ притоковъ

* Изданная мною въ 1844 году краткая «Исторія Но-
вой-Сѣчи, или Последняго Коша Запорожскаго» обратила въ
которое вниманіе, какъ ученыхъ, такъ и любителей отече-
ственнаго бытописанія, на исторію и бытъ этой замѣчатель-
ной общины. Появились со всѣхъ сторонъ сужденія, крити-
ки; сдѣлапы были новыя розысканія; открыты новыя доку-
менты, большею-частію весьма любопытные. Съ моей сто-
роны приобрѣтено было огромное количество новыхъ актовъ
и свѣдѣній, потребовавшихъ немедленнаго измѣненія и испра-
вленія во многихъ частяхъ помянутой выше книги; это за-
ставило меня пересмотрѣть ее и вновь приготовить къ изда-

ЗАПОРОЖСКІЯ УРОЧИЩА.

его и рукавовъ, прибыли мы въ Грушевку, селеніе Херсонскаго уѣзда, лежащее близъ самой почтовой дороги въ Никополь, на землѣ, гдѣ прежде были Запорожскіе хутора въ окру-

нію въ болѣе обширномъ и удовлетворительномъ видѣ; но приступивъ къ этому труду, я остановился почти въ самомъ началѣ. Считаю необходимымъ для исторіи географическое опредѣленіе мѣстности извѣстныхъ, или прославленныхъ урочищъ, я предположилъ помѣстить въ первой главѣ перваго тома новаго изданія «Исторіи Сѣчи», приблизительную Географію Запорожья, съ указаніемъ границъ его съ сосѣдями: Польшею, Турціею, Крымомъ и остальною Россіею. Чтобы точнѣе приурочить мѣстности, должно было каждую изъ нихъ повѣрить «на грунтъ», какъ говорилося въ Малороссіи; а потому, не доверяя своей памяти и тѣмъ замѣткамъ, которыя удалось мнѣ сдѣлать при посѣщеніи Запорожья въ 1835 году, я рѣшился вторично объѣхать, если не все его «вольности», то хотя центръ оныхъ: объ Сѣчи и главнѣйшія казачьи городища, — что лѣтомъ настоящаго (1845) года и было мною исполнено. Плодъ этой поѣздки — описаніе настоящаго положенія Запорожскихъ урочищъ и нѣсколько новыхъ замѣчаній относительно ихъ, предлагаемъ здѣсь читателямъ, въ полной увѣренности, что обозрѣнныя нами мѣста достойны вниманія всякаго Русскаго, не совсѣмъ равнодушнаго къ своей старинѣ. При этомъ случаѣ долгомъ считаемъ принести искреннюю благодарность гг. Карлу Зоммеру, главноуправляющему имѣніями Барона Штиглица, во владѣніи котораго находятся объ Сѣчи, и М. И. Максиму, служащему въ званіи повѣреннаго въ этѣхъ имѣніяхъ, за оказанныя ими всевозможныя одолженія и самое радушно-гостепріимство. Последній изъ нихъ, знакомый въ подробности съ Запорожскимъ Краемъ, помогалъ намъ на всякомъ шагу, какъ знаніемъ мѣстности, такъ и посредничествомъ при распросѣ поселянъ, всегда недовѣрчивыхъ. «На що вамъ «Запорожци», говорилъ намъ одинъ старикъ, по прозванію

ЗАПОРОЖЕКІЯ

гъ самой Сѣчи *. Рѣка Базавлукъ бѣжитъ въ самой серединѣ этого участка и отдѣляетъ Херсонскую губернію отъ Екатеринославской, а во времена Запорожья отдѣляла Кодацкую-Поланку отъ Ингульской. У вѣзда въ селеніе, ужаснѣйшій ураганъ захватилъ насъ такъ внезапно и съ такою силою, что мы ежеминутно подвергались опасности отъ паденія избѣ и обломанныхъ деревьевъ, и боялись даже вторичнаго наводненія, ибо Базавлукъ сдѣлался здѣсь глубокимъ рѣчищемъ верстъ въ 50 ширины. Съ трудомъ пробираясь черезъ селеніе, мы могли вполнѣ убѣдиться въ страшныхъ опустошеніяхъ, произведенныхъ наводненіемъ нынѣшняго (1845) года. Вода поднялась здѣсь на 7 слишкомъ аршинъ выше своего обыкновеннаго уровня, и залила огромное пространство, такъ-что даже господскій домъ, построенный на довольно высокомъ мѣстѣ, и всѣ службы при немъ внезапно наполнились водою, и въ

«Вышкварокъ, «ихъ вже не ма на свити; то були лицари; «такихъ людей вже не ма и не буде: що объ нихъ и роска-зывать». Но ласковое слово, чарка горѣлки, или текстъ изъ старой казацкой пѣсни, легко обезоруживали недовѣрчивость 90-лѣтнихъ стариковъ и старухъ, и они передавали намъ съ охотою то, о чемъ знали, или что сами видѣли въ «Славномъ Запорожьѣ»; къ-сожалѣнію, свидѣтели эти и сами знали весьма немного.

* Въ 10 или 12 верстахъ отъ мѣстечка Нововоронцовки.

УРОЧИЩА.

нѣсколько часовъ были почти совсѣмъ разрушены. Г. Зоммеръ считаетъ убытокъ, произведенный въ Грушевкѣ, въ 12,500 р. асс., ибо 80 домовъ были совершенно уничтожены и снесены водою; 159 другихъ домовъ и 20 разныхъ службъ значительно повреждены и требуютъ перестройки; 200 десятинъ земли засѣянной хлѣбомъ и стоги съ сѣномъ и хлѣбомъ были покрыты водою и размыты до основанія. Одною только милостію Провидѣнія воспользовалась Грушевка, — тою, что ни одинъ человѣкъ не погибъ въ этомъ бѣдствіи, и потеряно только 4 штуки скота. Этимъ спасеніемъ имѣніе обязано стараніямъ гг. управляющихъ, которые, вполнѣ постигая опасность, приняли, несмотря на упрямство поселянъ и слугъ, всѣ мѣры къ спасенію, если не жилищъ, что было физически невозможно, то хотя самыхъ жителей.

Среди такого разрушенія, въ обломкахъ какой-то едва высохшей избы, нашли мы гг. Зоммера и Максимова, которые, несмотря на безконечныя свои хлопоты, приняли насъ съ радостію и охотно вызвались провожать въ обѣ Сѣчи, которыя принадлежатъ теперь Барону А. Штиглицу, одна, то-есть «Новая», подъ названіемъ Покровска, а другая, или «Старая», подъ

ЗАПОРОЖСКІЯ

именемъ Капуловки. Отець нинѣшняго помѣщика купилъ ихъ вмѣстѣ съ Рогачикомъ и другими Заднѣпровскими своими имѣніями, въ числѣ 100,000 десятинъ земли, у бывшаго Генераль-Прокурора Князя А. А. Вяземскаго, которому всѣ этѣ зѣмли были пожалованы тотчасъ послѣ разрушенія Сѣчи.

Въ Грушевкѣ не было никогда Запорожскаго селенія, но по берегу Базавлука и въ «лѣскахъ» находились зимовники. Памятникомъ ихъ можетъ служить сохранившійся здѣсь каменный крестъ, высѣченный весьма правильно изъ бѣлаго, гладкаго, твердаго камня, въ два аршина вышиною, и имѣющій почти такую наружность :

На одной сторонѣ его высѣченъ патриаршій крестъ и священныя буквы: И. Н. Ц. И. и ИС. ХР. Н. И. К. А., а съ другой слѣдующая надпись: «Здѣ опочива рабъ Божій Семень Бѣлый, козакъ войска Запорожскаго, куреня Ко-

УРОЧИЩА.

«реневскаго. Преставися року 1762, мѣсяца ген-
«варя»..... остальныхъ буквѣ не видно.
Въ-послѣдствіи, мы убѣдились, что всѣ другіе
Запорожскіе могильные памятники, за исклю-
ченіемъ только двухъ, были той-же величины
и той-же формы, какъ здѣшній. Когда на-
водненіе сдѣлалось столь сильно, что крестъ
начало подмывать, поселяне сняли его и со-
хранили въ сухомъ мѣстѣ, до-тѣхъ-поръ пока
вода не спала и прежнее мѣсто не очистилось,
такъ-что его опять можно было утвердить на
прежнемъ каменномъ подножіи.

Чтобы сократить путь и сдѣлать его удоб-
нѣе въ такое знойное лѣто, каково было ны-
нѣшнее, мы рѣшились ѣхать водою, что,
при страшномъ разливѣ, было весьма легко.
Прекраснымъ утромъ, 25 іюня, сѣли мы на
«дубъ»—длинную, изъ досокъ сколоченную пло-
скодонную лодку, самага древняго на Днѣпрѣ
устройства, которою мастерски правили ста-
рый Днѣпровскій лоцманъ и 4 гребца,—и на ду-
бу этомъ, по Базавлуцкому-Лиману, имѣвшему
здѣсь у деревни до 10 верстѣ ширины, до-
плыли до главной трубы рѣки Базавлука,
а изъ нея прошли въ рѣку Подпольную, ко-
торая очень глубока и составляетъ родъ Днѣ-
провскаго рукава. По дорогѣ, мы посѣтили

ЗАПОРОЖСКІЯ

принадлежачія Барону Штиглицу овчарния заведенія самой високой породы мериносовъ (шерсть ихъ продана по $17\frac{1}{2}$ р. сер. за пудъ), гдѣ удивлялись какъ отличному процессу мойки шерсти на самомъ животномъ (à dos), такъ и самой стрижкѣ. Эта отрасль промышленности доведена здѣсь до высшей степени совершенства и приноситъ огромные доходы владѣльцу. Отъ овчаренъ, по берегу Подпольной, стенью, доѣхали мы до самыхъ Покровскихъ хуторовъ.

Первое географическое замѣчаніе, сдѣланное нами при взглядѣ на мѣстность, было то, что «Новая Сѣчь» или «Послѣдній-Кошъ» Запорожцевъ основанъ былъ не на рѣкѣ Базавлукѣ, какъ мы и многіе другіе полагали, а весь расположенъ былъ на рѣкѣ Подпольной, при слияніи ея съ главною Днѣпровскою трубою и рукавами ея, образующими острова; съ Днѣпромъ соединяетъ ее одинъ рукавъ, называемый теперь рѣкою Сасиною, который сливается съ другимъ, извѣстнымъ подъ названіемъ рѣчки Скарбной, или Скарбницы. Съ сухаго пути, Сѣчь была доступна съ одной только стороны, и здѣсь находится довольно обширная площадь земли, вся изрытая и закиданная глиняными и кирпичными обломками,

УРОЧИЩА.

— это, вѣроятно, слѣды «Крамнаго-Базара», то-есть предмѣстїя, гдѣ для торговли позволялось жить не только людямъ, принадлежащимъ къ войску, но даже иностранцамъ, жидамъ и женщинамъ. Это мѣсто отдѣляется отъ собственно «Коша» или «Сѣчи» валомъ и рвомъ, которыхъ остатки, замѣтные доселѣ, свидѣтельствуютъ, что они упирались обоими концами въ дугу рѣчки Подпольной, составляющей родъ основанїя всему полукружїю Сѣчи. Чрезъ ровъ и валы въ Кошъ вели ворота, которыя, какъ мы видѣли изъ одного документа 1770 года, назывались Гасанъ-Башою, и на которыхъ стояла башня съ пушками *. Въ одномъ допросѣ Гайдамакъ сказано, что преступникъ купилъ свою лошадь на Гасанъ-Башѣ: значитъ и все предмѣстїе или «базаръ» Сѣчи могъ носить это имя, заимствованное отъ башни. Слѣды двухъ другихъ четырехугольныхъ башенъ также явственно видны доселѣ. Названїе «Гасанъ-Баша», хотя и изуродованное поселянами, сохранилось до-сихъ-поръ, ибо вся новая часть селенїя, которая основалась по берегу Подпольной, за ровомъ Сѣчи, называется теперь «Шамбашъ».

* Исторїя Новой Сѣчи, стр. 314. Мы думаемъ, что ворота эти названы Гасанъ-Башею въ подражанїе одному бастиону Очаковской Крѣпости, который носитъ то-же имя.

УРОЧИЩА.

родъ» есть упомянутое въ рапортѣ Текелія, въ 1775 году, «Укрѣпленіе Кошей», или собственно Сѣчь. Эта часть подраздѣлялась еще, какъ видно, на другія укрѣпленія; родъ возвышенныхъ батарей, съ запада, которыя теперь заняты частью селенія, называются въ народѣ «окопами»; это бывшій Новосѣченскій Ретраншаментъ, или цитадель Сѣчи, пребываніе, съ 1754 года, Русскаго коменданта и гарнизона изъ ландмилицейскихъ полковъ. Съ востока, Сѣчь раздѣлялась еще особымъ валомъ и рвомъ, которые проходили мимо Церкви и упирались со всѣхъ сторонъ въ рѣчку Подпольную *. Это доказываетъ справедливость рассказовъ Коржа, въ описаніи Сѣчи, что Церковь съ нѣсколькими домиками Запорожскихъ пановъ (гдѣ жилъ и Кошевой), на случай набѣговъ непріятельскихъ, устроена была въ видѣ крѣпости и обставлена вокругъ пушками, расположенными на высокомъ земляномъ валу; и что, сверхъ-того, «городокъ» со всѣхъ сторонъ окруженъ былъ рѣкою Подпольною, такъ-что съ одной только стороны, сухопутьемъ, былъ небольшой вѣздъ, съ огромною башнею и ча-

* Все это будетъ обозначено на планѣ Сѣчи, который мы недавно приобрьли и приложимъ ко второму изданію ея Исторіи.

ЗАПОРОЖСКІЯ

На пепелищѣ этого «базара» или предмѣ-
стья, на одной возвышенной могилѣ, нашли мы
весьма замѣчательный гробовый крестъ, совер-
шенно такой-же величины и наружности, какъ
Грушевскій, съ слѣдующею на немъ легендою:
«Здѣ поставленъ крестъ благородію его
«панства Стефана, Атамана бувшаго Кошеваго,
«а куреня Мѣнскаго. Но онъ положенъ есть
«подъ Церквою Пресвятыя Богородицы. Пре-
«ставися року 17...» Остальныхъ буквъ во-
все не видно. Итакъ, это могильный памят-
никъ Кошеваго Стефана Гладкаго, о кото-
ромъ знаемъ только то, что онъ былъ Атама-
номъ въ 1741 году. Какъ зашелъ сюда этотъ
камень, скажемъ ниже.

За валомъ, все селеніе, находящееся ме-
жду рвомъ и рѣкою, называется «городомъ»
или «городкомъ»; тамъ находится и Покров-
ская-Церковь. Поселяне, когда спросишь ихъ:
гдѣ живетъ, на-примѣръ, механикъ имѣнія? —
отвѣчаютъ: «на гòродѣ» или «въ «городкѹ».
Этотъ древній образъ выраженія весьма за-
мѣчательнъ: въ - старину, слово «городакъ»
означало то-же, что и «городъ» (gròd) въ
Польшѣ, то-есть, и укрѣпленную часть го-
рода, замокъ, и уголовное судилище, въ пе-
реносномъ смыслѣ. Слѣдственно, здѣшній «го-

ЗАПОРОЖСКІЯ

совыми на ней казаками *. У подошвы этого церковнаго окна, видѣнъ полузасыпанный заливъ, закрытый отъ вѣтровъ лѣсными островами; онъ называется «уступомъ», и укрѣпленъ былъ прежде отъ обваловъ сваями. Это нѣкогда глубокій, а теперь совсѣмъ обмелѣвшій портъ Сѣчи, куда входили для стоянки Запорожскія лодки и иностранныя суда, подымавшіяся по Днѣпру съ моря. Остатки свай, обломки якорей и снастей, видны доселѣ.

Старой Церкви Покрова-Божіей-Матери, построенной въ 1730 году, при самомъ основаніи Новой-Сѣчи, по благословенію Кіевскаго Митрополита Рафаила, уже нѣтъ. Она сломана, и мѣсто ея, то-есть престоль, указывается только родомъ монумента съ желѣзнымъ крестомъ и дощечкою, на которой написано, что подвигъ этотъ совершенъ усердіемъ какого-то Ивана Булгара,—вѣроятно бѣднаго, но набожнаго поселенива. По сказанію стариковъ, Сѣчевая Церковь Покрова-Божіей-Матери была деревянная, съ пяти главахъ и двухъ престолахъ. Одинъ придѣлъ, нижній или главный, былъ во имя Св. Покрова, другой, на хорахъ, во имя Чудо-

Устное повѣствованіе бывшаго Запорожца И. Л. Коржа. Одесса, 1842, стр. 41.

УРОЧИЩА.

творца Николая, покровителя мореходовъ. На площади церковной или «Цментаръ» (кладбищъ), воздвигались гробницы Кошевыхъ съ «капличками» то-есть часовеньками на столбахъ, или-же съ простыми крестами, подобными тому, который мы нашли при входѣ въ Сѣчь; но тѣмъ ихъ хоронимы были подъ спудомъ, въ церковномъ склепѣ, къ которому теперь уже нѣтъ и входа. Поселяне говорятъ, что по уничтоженіи Сѣчи, въ-слѣдствіе распоряженія Текелія насчетъ «упраздненія не только войска, но и имени Запорожскаго», часовеньки этѣ были сломаны, а кресты поставлены на общемъ кладбищѣ, за Кошемъ, то-есть за «окопами». Но и кресты не уцѣлѣли: нѣкоторые изъ нихъ, поселяне, большею-частію бывшіе слуги Запорожья, развезли въ разныя стороны и покрывали такъ, что теперь и допытаться трудно, куда они ихъ дѣвали; такого рода, вѣроятно, и могильный крестъ Семена Бѣлаго, видѣнный нами въ Грушевкѣ. Другую часть этихъ памятниковъ управители Князя Вяземскаго, разбивъ, употребили, за недостаткомъ здѣсь камня, на фундаментъ для построеннаго въ 1790 году и существующаго доселѣ магазина.

Новая Покровская - Церковь, построенная на той-же площади, гдѣ стояла старая,

ЗАПОРОЖСКІЯ

имѣеть весьма скромную наружность и обведена оградою изъ камня, оставшагося отъ прежнихъ строеній; входъ въ нее чрезъ колокольню, тоже новую. Мы вошли въ этотъ храмъ съ истиннымъ благоговѣніемъ и усердно помолились Богу Силъ въ столь замѣчательной для Православія святыни. Здѣсь, впрочемъ, почти ничего не осталось отъ древней Сѣчи. Великолѣпный иконостасъ изящной рѣзной работы, съ иконами прекрасной (Кіевской) живописи, устроенный еще въ 1750 году, снятъ и сложенъ на хорахъ, гдѣ мы нашли также остатки хоругвей, паникадилъ, иконъ и проч. Остальное, столь огромное церковное богатство, накопившееся отъ усердныхъ жертвъ благочестиваго казачества *, погибло при атакованіи Сѣчи въ 1775 году. Собственно церковныя облаченія были розданы въ-послѣдствіи; часть поступила въ Соборную Церковь города Николаева, тогда основаннаго (1789), гдѣ онѣ находятся и понынѣ, а часть осталась въ ризницѣ самаго Потемкина, которую возилъ онъ съ собою до самой смерти, какъ убѣдились мы въ этомъ изъ одного документа 1792 — 1793 годовъ, въ которомъ помѣщена опись имущества, оставшагося въ Новороссій-

* О богатствѣ Сѣчевой Покровской-Церкви, смотри въ Разказахъ Коржа, стр. 39.

УРОЧИЩА.

скомъ-Краѣ, при домахъ Князя Потемкина-Таврическаго.

Въ церкви, у праваго крилоса, поставлены уцѣлѣвшія отъ стараго храма четыре «мѣста», деревянныя, украшенныя грубою рѣзбою и живописью; у мѣсть этѣхъ, Кошевой и Главная Старшина (Судья, Писарь и Эсауль войсковые, обыкновенно казаки преклонныхъ уже лѣтъ) стояли во время слушанія Божественной Литургіи. Судя по ширинѣ мѣсть и положенію скамеекъ, должно полагать, что Запорожцы вообще были люди огромнаго роста. Этѣ «мѣста» напомнили намъ также, что по обычаю Запорожья, во время служенія, послѣ молитвы за здравіе Царскаго или Императорскаго Дома, поминались на эктеніи Кошевой и Старшина, и что во время чтенія Евангелія, все войско, по Польскому обычаю, обнажало до половины сабли, въ доказательство готовности защищать вѣру свою и церковь, и словомъ и дѣломъ, то-есть оружіемъ.

На алтарѣ находится антиминосъ, данный по благословенію Архіепископа и Митрополита Кіевскаго Тимофея Щербацкаго, 1754 года, 6 февраля. На книгѣ Евангелія, читаемаго въ Страстную - Недѣлю, сохранилась слѣдующая

ЗАПОРОЖСКІЯ

надпись: «Лавры Кіевонечерскія Архимандритъ
«Романъ Копя * , высокопочтенному его милости
«Пану Іоанну Малашевичу, Войска Запорож-
«скаго Низоваго, сію страданій Христовыхъ
«Евангельскую книгу въ даръ приносить.»
Вотъ единственный слѣдъ Малашевича , этаго
достопазнаго предводителя Запорожцевъ , ко-
торый возвратилъ ихъ на родину, и былъ основа-
телемъ этой Новой-Сѣчи и этаго храма Божія,
которые мы посѣщали. Никто не знаетъ, гдѣ
почили его кости и даже гдѣ крестъ его мо-
гильный.

Другая любопытная книга церковной би-
бліотеки есть рукописный «Ермолой», то-есть,
собраніе священныхъ гимновъ съ нотами, укра-
шенный самыми удивительными, въ родѣ ви-
димыхъ на рукописяхъ среднихъ вѣковъ, фи-
гурами, флорессами и изображеніями людей и
животныхъ. Книга эта, должно полагать, нахо-
дилась въ безпрестанномъ употребленіи, такъ
она изношена. Запорожцы были вообще стра-
стные любители музыки, подобно всѣмъ Укра-
инцамъ , церковное-же пѣніе представлялось
для нихъ верховнымъ наслажденіемъ. На ли-
стахъ помянутой книги нашли мы тоже нѣ-

* Бывшій Архимандритомъ съ 1730 по 1736 годъ.

УРОЧИЩА.

сколько замѣтокъ, сдѣланныхъ, вѣроятно, священниками. Въ одномъ мѣстѣ написано: «1763 года, мѣсяца ноября противу 9 числа, была бура крѣпко сильна, что и верхи Сѣчевой Церкви посвертало.» Въ другомъ, краткая замѣтка: «1792 года на Кубани Запорожцы сѣдали.» Не такъ-ли начинались и все лѣтующи въ Европѣ, тѣмъ-что на Евангеліяхъ и миссеяхъ занисывали первые картуляріи или акты историческіе?

Вышедъ на площадь, теперь пустую, изрытую ямами, покрытую небольшими могилами и развалинами, невольно перенеслись мы во времена «Славнаго Запорожья», когда мѣста этѣ кипѣли жизнію храбраго, буйнаго, непобѣдимаго воинства, истиннаго рыцарства Русскаго, обрекавшаго себя на вѣчную брань за вѣру и родину «межъ кочовисками Агарянскими въ поляхъ Татарскихъ». * Здѣсь собирались ихъ общенародныя или войсковыя рады; здѣсь

* Письмо Кошеваго Иваника, 1686 года 26 мая. см. Исторію Новой Сѣчи, стр. 75, 76 и 77. (Мы знаемъ, что трудясь съ любовію и постоянно надъ изученіемъ какаго-бы то ни было явленія въ исторіи, какъ трудится, на-примѣръ, Г. Скальковскій надъ исторіею Запорожскаго-Казачества, весьма естественно пристраститься къ предмету своихъ изслѣдованій и видѣть его, или въ слишкомъ-свѣтомъ, или въ слишкомъ-темномъ цвѣтѣ. Недоста-

ЗАПОРОЖСКІЯ

бывали знаменитые ежегодные выборы, производившіеся на 1 января, и бросались «лясы» (жеребьи) на поля и рѣчки для куреней; здѣсь избранныхъ Кошевыхъ закидывали шапками, и поднявъ вверхъ, величали и несли торжественно въ войсковой «дворецъ», то-есть избу, гдѣ имѣли пребываніе Кошевые; здѣсь также оскорбляли и даже убивали тѣхъ, которыхъ «благодарили за службу», то-есть отрѣшали отъ стар-

токъ этотъ составляетъ, къ-сожалѣнію, почти неизбѣжный удѣлъ бѣльшей части историческихъ изслѣдователей; потому, мы и не думаемъ ставить въ упрекъ Г. Скальковскому грустнаго тона, въ которомъ говоритъ онъ о быломъ Запорожской общины, и преувеличенныхъ представлений его объ «истинно-рыцарскомъ» ея характерѣ, но не можемъ мы и пропустить ихъ, не замѣтивъ, что внутренняя жизнь Запорожскихъ «лыцарей» вовсе не была въ исторіи такимъ отраднымъ явленіемъ, чтобы можно было вспоминать объ ней съ умиленіемъ, а внѣшняя всема не избавлена ото многихъ пятенъ, ото многихъ грѣховъ: «лыцари» были люди себѣ па умъ, и оттого, подѣ-часъ. несмотря на привязанность свою къ Православію, охотно готовы были промѣнять, и дѣйствительно мѣняли, покровительство Православныхъ собратій своихъ на дружбу съ тѣми «погаными» Агарянами, на «вѣчную брань» съ которыми обрекали они себя, по словамъ ихъ историка; такъ-ли должно было дѣйствовать «истинно Русское рыцарство»? Дикость и буйство не представляются-ли несравненно болѣе характеристическими чертами «Славнаго Воинства Низоваго», чѣмъ преданность его Православію и интересамъ Земли-Русской? Можетъ жалѣть Вышкварокъ, что такихъ людей, какъ Запорожцы «уже не ма на свити, та и не буде», а намъ, право, нечего горевать объ этомъ.
Ред.)

УРОЧИЩА.

шинскаго званія. — По свидѣтельству нашихъ путеводителей, Покровскихъ стариковъ - поселянъ (то-же говоритъ и Коржъ), вокругъ Церкви, или, какъ это говорилось, «въ Монастырѣ», были дома Кошеваго и Старшины. Но какіе дома — мелкія поселянскія избушки, сложенныя прочно изъ рубленнаго лѣса, выбѣленныя бѣлою глиною, и съ грушовымъ или осокоровымъ «сволокомъ» въ срединѣ, который составлялъ вмѣстѣ и украшеніе и поддержку потолка! Эти домики изготовлялись гдѣ-нибудь въ отдаленныхъ Чигиринскихъ или Подольскихъ лѣсахъ, такимъ образомъ, что могли разбираться и удобно переноситься съ мѣста на мѣсто. Два изъ нихъ, уцѣлѣвшіе на площади послѣ «атакованія Сѣчи», сохранились донинѣ въ Покровскѣ, но стоятъ уже на другихъ мѣстахъ. Одинъ принадлежитъ теперь поселянину Абдуленкѣ (быть-можетъ перекрещенному изъ Татаръ Абдуллаху). Онъ очень малъ, но построенъ прочно и правильно, дѣлится на двѣ избы съ чуланчиками, и на сволокѣ имѣетъ слѣдующую надпись, раздѣленную вырѣзаннымъ на деревѣ изображеніемъ креста, на двѣ части: «Божіимъ изволеніемъ и помощію, а стараніемъ Якіма Игнатовича, товарища куфреня Вышестеблевскаго, создася домъ сей «1746 года мѣсяца іюня 6 дня.» Слѣдствен-

ЗАПОРОЖСКІЯ

но, эта бѣдная изба была достояніемъ и жилищемъ отличнаго и храбраго Кошеваго Атамана Якіма Игнатовича, который правилъ войскомъ въ 1744, 1749, 1750 и 1751 годахъ! Видно жизнь Запорожцевъ была очень скромна и проста, когда командиры арміи въ 20,000 человекъ могли довольствоваться такимъ жилищемъ; да и въ самой надписи видно ихъ смиреніе, ибо строивъ избу въ годъ, когда не былъ Кошевымъ, Игнатовичъ назвалъ себя не Старшиною Войсковымъ, а просто товарищемъ своего куреня. Такъ требовала строгая «регула» казацкая. Этому дому почти сто лѣтъ, а онъ такъ твердъ и крѣпокъ, какъ-бы мы желали, чтобы были прочны многія наши кирпичныя и каменныя зданія, не говоримъ чрезъ сто, а хотя чрезъ вятдесять лѣтъ послѣ ихъ постройки.

Другой такой домъ принадлежитъ теперь поселянину Марку Рукавишному. Вошедъ въ избу, мы нашли сидящую на лавкѣ старуху лѣтъ 90, почти слѣпую и глухую; она прядла шерсть, заунывно напѣвая какую-то пѣсню. Когда мы вразумили ее о нашемъ желаніи видѣть ея жилище, она охотно показала намъ его и объяснила, что отецъ ея былъ слуга Запорожскій, что она осталась въ дѣвствѣ, и что

УРОЧИЩА

изъ благоговѣнія къ своему панству и славному рыцарству Запорожскому, отецъ ея купилъ этотъ домъ, стоявшій на Церковной Площади и назначенный въ сломку, и перенесъ его изъ «города» на теперешнее мѣсто. На сволокѣ въ главной избѣ, отлично вырѣзанъ крестъ и по обѣ его стороны слѣдующая надпись. «Благословеніемъ Отца, изволеніемъ Сына и содѣйствіемъ Св. Духа, аминь; а коштомъ Пана Василя Григоровича, знатнаго товарища куреня Мѣскаго, создася домъ сей «1747 года мѣсяца августа 15.» Слѣдственно, домъ этотъ былъ жилищемъ и собственностию Василя Григоровича, по прованію Сыча, бывшаго три раза Кошевымъ Атаманомъ: въ 1745, 1746 и 1750 годахъ, а въ 1749 — первымъ Депутатомъ въ Коммисіи, учрежденной въ Никополѣ, по претензіямъ Татаръ на Запорожцевъ*.

Третій такой домъ, съ надписью на сволокѣ, перевезенный изъ Сѣчи, находится теперь въ Никополѣ и принадлежитъ купчихѣ Шмигайловой; но намъ не удалось его видѣть, во время пребыванія въ Никополѣ.

* См. статью мою: «Сношенія Запорожья съ Крымомъ», помѣщенную въ Одесскомъ Вѣстникѣ на 1841 годъ. № 72 и 73

ЗАПОРОЖСКІЯ

На дворѣ дома Покровскаго поселяннина Забутнаго показывають мѣсто погребѣ, теперь уже закиданнаго землею, гдѣ находилась войсковая «пушкаря». По сказанію очевидцевъ, это былъ обширный подвалъ, гдѣ, какъ мы знаемъ, хранилась войсковая «армата», то-есть пушки и боевая аммуниція, и гдѣ помѣщался «секвестръ», то-есть войсковая тюрьма, въ которой прикованные къ пушкѣ преступники ожидали горькой своей участи.

Отсюда отправились мы на Сѣчевое кладбище, за «Гасанъ-Башею», на которомъ уцѣлѣлъ только десятокъ кургановъ и могильныхъ крестовъ, большею-частію изломанныхъ и съ истертymi надписями, такъ-что мы на двухъ только могли прочитатъ нѣсколько словъ; на одномъ: «Здѣсь опочиваетъ рабъ Божій «Ониська Пись, куреня Сергіевскаго Куренный Атаманъ, представися року 1770 мѣсяца февраля» на другомъ — одно только слово «Іоаннъ». Форма камня и изображеніе патріаршаго креста и буквъ И. Н. Ц. И. тѣ-же, что и на описанныхъ выше памятникахъ.

Желая знать, не осталось-ли гдѣ-нибудь, если не стариковъ современныхъ паденію Сѣ-

УРОЧИЩА.

чи, то хотя ихъ потомковъ, мы спросили объ этомъ у старухи Рукавишной. «Какъ-же они будутъ здѣсь», съ удивленіемъ отвѣчала она, «когда Сѣчи уже нѣтъ, Войска то-же? они люди вольные — разошлись куда хотѣли».

Здѣсь простились мы съ Покровскимъ, и слѣдуя посреди селенія, параллельно со впадениемъ рѣчки Подпольной, доѣхали до села Капуловки. Это второе городище, еще древнѣйшее и знаменитѣйшее Покровска, есть такъ-называемая «Старая-Сѣчь», основанная еще въ XVI столѣтіи, но о которой мы не имѣли рѣшительно никакихъ свѣдѣній. Народъ именуетъ ее также «Галагановскою-Сѣчью», въ память того-что Малороссійскій Полковникъ Галаганъ, вмѣстѣ съ Русскимъ Полковникомъ Яковлевымъ, раззорилъ ее въ 1709 году, по повелѣнію Петра-Великаго, послѣ Полтавской битвы и измѣны Мазепы и Кошеваго Гордѣнки. Селеніе Капуловка, неизвѣстно отъ чего получившее это имя, принадлежитъ тоже Барону Штиглицу и составляетъ съ Покровскомъ одну волость. Оно расположено при самомъ впадѣніи рѣчки Чертомлыка въ рѣчку Подпольную. Одинъ рукавъ Днѣпра, соединяющійся съ Чертомлыкомъ, весьма глубокій и широкій, скры-

ЗАПОРОЖСКІЯ

тый между камышами, плавнями и островами, и служившій, вѣроятно, казакамъ для прохода изъ Сѣчи въ Днѣпръ или море, называется доселѣ рѣчкою Павлюкомъ. Эта рѣчка сама-собою есть уже историческое урочище, ибо Кошевой Павлюкъ едва-ли не былъ основателемъ этой Сѣчи, или по-крайней-мѣрѣ однимъ изъ главныхъ ея строителей; это доказываетъ первоначальная грамота Стефана Баторія, 1576 года 20 августа, составляющая какъ-бы основный актъ на земское въ здѣшнемъ краѣ владѣніе Войска Запорожскаго; она дана была «на прошеніе» Гетмана Якова Богданка и Кошеваго Павлюка.*

То, что можетъ назваться остатками или городищемъ Старой-Сѣчи, ясно доказываетъ воинственное ея назначеніе и рыцарскій духъ, двигавшій Запорожскою общиною. Уединенное и защищенное водою, оно служило для казачества лучшимъ укрѣпленіемъ, нежели замки на скалахъ Западной Европы, которыхъ притомъ здѣсь негдѣ да и не изъ чего-было строить; вся сила Сѣчи заключалась въ ея безвѣстности, посреди сѣти острововъ, кана-

* История Новой Сѣчи, стр. 10 и приложение № 1, стр. 384. Яковъ, по прозванію Богданко, былъ, кажется, изъ рода Киязей Рожинскихъ.

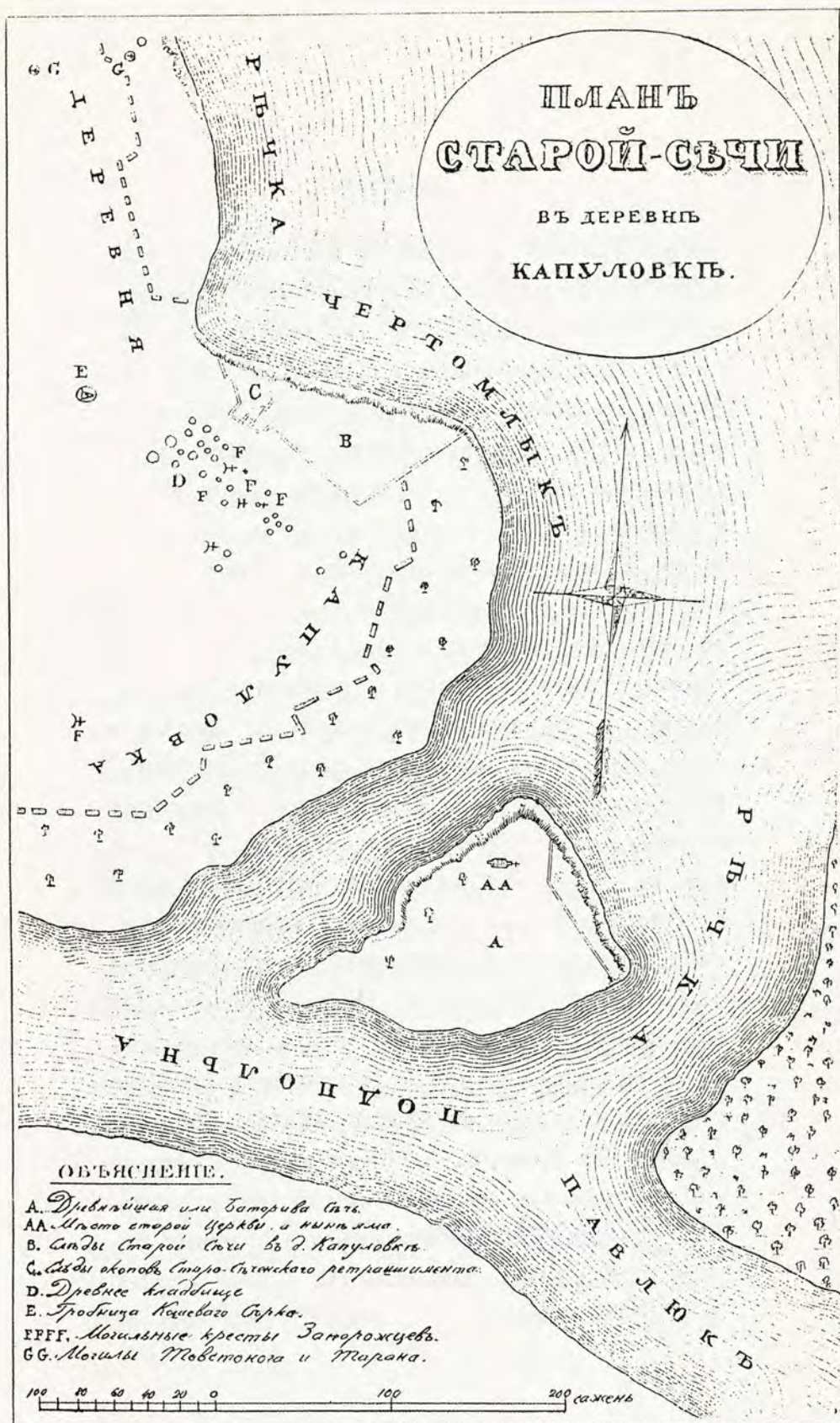

Рис. 7. План Старої Січі в с.Капулівка (Скальковскій - 1846-а)

УРОЧИЩА.

ловъ и плавней, которые ее окружали, а еще болѣе въ твердомъ и непоколебимомъ рыцарствѣ, котораго она была матерью и палладіумомъ. При внезапномъ или въ превосходныхъ силахъ вражемъ набѣздѣ съ суши, Запорожцы могли легко скрываться или защищаться на своихъ островахъ, а со стороны рѣки никто и думать не могъ о входѣ въ Сѣчь безъ помощи Днѣпровскихъ лоцмановъ. То, что составляло собственно «Кошъ», расположено было здѣсь на островѣ, который со-стороны материка отдѣляется узкимъ рукавомъ Чертомлыка; а на рукавѣ этомъ находился, быть можетъ, подъемный мостъ или другой родъ укрѣпленнаго сообщенія. Островокъ этотъ поселяне и теперь называютъ Старою-Сѣчью, и многіе изъ нихъ роются здѣсь, отыскивая клады. У одного изъ этихъ крестьянъ купили мы нѣсколько десятковъ найденныхъ тамъ серебряныхъ и мѣдныхъ монетъ Петра-Великаго, Юанна-Казиміра, Турецкихъ левовъ, равно-какъ малые слитки серебра, перегорѣвшаго въ какомъ-нибудь пожарѣ, мелкія мѣдныя вещицы и проч. Въ селени, по Чертомлыку, видны еще укрѣпленія, имѣющія форму треугольника, обращеннаго основаніемъ къ крутому берегу этой рѣчки: западная часть вала укрѣплена особо, бастіонами и рвомъ. Это остатки

ЗАПОРОЖСКІЯ

бывшаго «Старосѣченскаго-Ретраншамента», который, подобно Новосѣченскому, былъ занимаемъ Русскимъ гарнизономъ изъ ландмилицейскихъ полковъ.

Кромѣ этого пустаго острова, безпрестанно разрушаемаго водою и лежащаго въ самомъ очаровательномъ положеніи, да вышеупомянутыхъ окоповъ, не осталось ничего болѣе отъ старой «Сѣчи-на-Чертомлыкѣ». * Одни только могильные кресты, памятники и курганы, да вѣчно живое преданіе, свидѣтельствуютъ о ней, церковь-же, укрѣпленія и все прочее исчезло: такъ могущественна была разрушительная сила времени или воли человѣческой. Но и крестовъ уже очень мало, да и тѣ по немногу уничтожаются; исключая одного, они весьма не древни, ибо не доходятъ даже до эпохи Гордѣнки, 1709 года, всѣ почти одинаковой формы и величины, всѣ равно изсѣчены изъ бѣлаго твердаго камня, и сходны съ тѣми, которые мы видѣли и описали въ Грушевкѣ и Новой-Сѣчи. Вотъ надписи, уцѣлѣвшія на нѣкоторыхъ крестахъ, изломанныхъ или сохранившихся въ цѣлости:

* «ЗСѣчи на Чертомлыкѣ» писали грамоты свои Концевые: Сърко, Иваникъ и другіе въ XVII столѣтіи. Планъ ея, въ настоящемъ видѣ, также приложенъ будетъ ко второму изданію нашей Истории Новой Сѣчи.

УРОЧИЩА.

1. На обломкѣ креста: «Року 1728 мѣсяца ноября дня 4. Помяни Господи душу усопшаго. . . .»

2. На цѣломъ крестѣ — полуистертая надпись: «Здѣсь починаеть рабъ Божій Даниль Конеловскій. . .»

3. На цѣломъ крестѣ: «Помяни Господи «душу усопшаго. . . здѣсь починаеть рабъ Божій Симеонъ. . . товарищъ куреня Васюринскаго; преставися року 1748. . .»

4. На цѣломъ крестѣ, гдѣ къ обыкновенному украшенію прибавлено изображеніе солнца и луны: «Помяни Господи раба своего Ефрема Носѣвку, куреня Васюринскаго, а преставился року 1728 мѣсяца декабря 12 дня.»

5. На обломкѣ креста: «. . . преставися «рабъ Божій Лукьянъ, куреня Ведмедовскаго, «року 1729 мѣсяца сентября дня 17.»

6. На цѣломъ крестѣ, у подошвы котораго родъ саркофага, изъ бѣлаго камня, въ видѣ гроба (подобнаго саркофага мы не находили ни на одномъ могильномъ памятникѣ), отъ надписи, совершенно истертой, остался только ко-

ЗАПОРОЖСКІЯ

нець, скривавшійся въ землѣ, а именно: «отъ
«Р. Х. 1720, мѣсяца ноября 5.»

7. На цѣломъ крестѣ: «Здѣсь опочиваетъ
рабъ Божій. . . . Волошинъ, Атаманъ куреня
Тимошевскаго. Року 1728 генваря 28 дня.»

8. «Здѣсь почиваетъ рабъ Божій Данило
Бовсѣнко, куреня Сергѣевскаго; року 1729
мѣсяца марта 4 дня.»

Всѣ этѣ могилы находятся въ самомъ се-
леніи Капуловкѣ, или городищѣ Старой-Сѣчи;
но слѣдующія двѣ встрѣчаются гораздо выше
по Чертомлыку, на возвышенномъ мѣстѣ близъ
оврага:

9. На цѣломъ крестѣ: «Здѣ преставися
рабъ Божій Федоръ Товстоногъ, куреня Щер-
биновскаго казакъ; погребенъ року 1770 нояб-
ря 4 дня.» Слѣдственно, эта могила храбраго
Запорожскаго сановника; Войсковаго Эсаула,
отличавшагося въ войну съ Турками въ 1769
и 1770 годахъ, и вѣроятно умершаго отъ ранъ
въ своемъ зимовникѣ.

10. На цѣломъ крестѣ: «Здѣ опочиваетъ
рабъ Божій Семень Таранъ, казакъ куреня

УРОЧИЩА.

Шуринскаго ; преставився року 1742 мѣсяца
Декабря 5 числа.

Замѣтимъ однакожъ, что изъ десяти списанныхъ нами надмогильныхъ легендъ, ни одна не принадлежитъ здѣшнему Кошу, разоренному, какъ сказано выше, послѣ измѣны Гордѣенки, въ 1709 году. Слѣдственно, либо крепости эти принадлежатъ казакамъ, умершимъ въ Алешковской-Сѣчи, и были перенесены сюда послѣ возвращенія Запорожцевъ на родину, въ 1734 году, либо должно думать, что не всѣ Запорожцы бѣжали съ Гордѣенкомъ въ Турцію, и многіе дожили здѣсь свой вѣкъ. Двѣ послѣднія (9 и 10) принадлежатъ уже къ исторіи Последняго-Коша или Новой-Сѣчи, ибо разстояніе между обѣими Сѣчами едва составляетъ 8 верстъ. Должно полагать, что побѣдители 1709 года столь-же усердно разрушали Старую-Сѣчь, какъ солдаты Текелія въ 1775 году дѣйствовали при разореніи Новой.

Но за то отъ древней или Баторіевой (если можемъ такъ выразиться) Сѣчи, остался на-мѣтникъ самый любопытный и изъ всѣхъ описанныхъ нами древнѣйшій, ибо доходитъ до второй половины XVII столѣтія. Это могильный камень Сѣрка, знаменитаго предводителя За-

ЗАПОРОЖСКІЯ

порожскаго, состоящій изъ двухъ каменныхъ плитъ, изъ которыхъ одна служитъ подножіемъ другой, вертикально на ней утвержденной. Иванъ Дмитріевичъ, по прозванію Сѣрко (или волкъ), былъ избираемъ Кошевымъ Атаманомъ Низоваго Войска въ 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1679 и въ началѣ 1680 года, въ которомъ и умеръ. О подвигахъ его упоминають многія Царскія грамоты и подробно рассказываютъ историки Малороссіи. Онъ былъ грозою Крыма и даже Турціи, ибо не разъ Запорожцы, подъ его начальствомъ (по словамъ одного документа), «Измайлову и «грозному Аккерману крылья осмалели» * — и вотъ предъ нами его гробовый памятникъ, слишкомъ скромный для его славы и вѣрной царской службы, но огромный въ сравненіи съ другими камнями; онъ едва-ли извѣстенъ кому изъ ученыхъ, и охраняется лишь благоговѣніемъ поселянъ и просвѣщеннымъ вниманіемъ къ старинѣ гг. управляющихъ деревнями Барона Штиглица. Памятникъ этотъ стоитъ на старомъ городищѣ, но не на островѣ, и вдали отъ другихъ могилъ, сзади избы поселянина Михайла Немины, ничѣмъ не огражденный;

* Такъ сказано въ приведенномъ Г. Маркевичемъ письмѣ Сѣрка къ Хану Крымскому, по какому — неизвѣстно.

УРОЧИЩА.

вблизи оттуда мельница; съ одной стороны, изображенъ на немъ отлично высѣченный патриаршій крестъ съ обыкновенными буквами, а съ другой, вверху, въ кружкѣ, опять крестъ и подъ нимъ слѣдующая, уже не много истертая надпись: «Р. Б. (року Божого) 1680 Мая «4, преставися рабъ Божій Іоаннъ Сѣрко «Дмитровичъ, Атаманъ Кошевый Войска Запорожскаго, Его Царскаго пресвѣтлаго Величества Федора-Алексѣевича. Памятникъ «отъ всего посольства» остальныхъ буквъ вовсе уже не видно.

Въ сравненіи съ другими, памятникъ этотъ, несмотря на свое уединенное на курганѣ положеніе, и на то, что не окруженъ ни оградой, ни рвомъ, сохранился отлично. Причиною тому не только національное, но даже суевѣрное благоговѣніе поселянъ, вѣрующихъ преданію: что кто будетъ охранять могилу Сѣрка, тотъ сдѣлается такимъ-же героемъ, какъ онъ. Быть можетъ также, что при разрушеніи этаго Коша, могила вѣрнаго Царямъ Кошеваго была пощажена, по особому повелѣнію.

Вотъ все, что осталось отъ двухъ, столь знаменитыхъ въ исторіи нашей урочищъ! Теперь обѣ Сѣчи имѣють видъ двухъ мир-

ЗАПОРОЖСКІЯ

нихъ селеній, очаровательно расположенныхъ вблизи Днѣпровскихъ острововъ, и богаты только однѣми преданіями. Между жителями ихъ нѣтъ ни одного потомка Запорожцевъ. Старики, видѣнные нами, были дѣти слугъ или подданства Сѣчеваго. Но, судя по оставшимся слѣдамъ, и въ цвѣтѣ своего могущества и славы, Сѣчи этѣ не имѣли вида грозныхъ твердынь, какими воображали ихъ себѣ историки, на основаніи того-что въ-теченіе трехъ или четырехъ столѣтій онѣ, съ своимъ казачествомъ, служили оплотомъ всему Славяно-Христіанскому міру.

О Сѣчи на Хортицкомъ-Островѣ, мѣстныхъ преданій (въ Екатеринославскомъ и Александровскомъ уѣздахъ) не имѣется. Только находящееся тамъ урочище Кичкасы, родъ бухты на Днѣпрѣ, среди скалъ, (гдѣ, какъ говорятъ, Гордѣенко скрылъ Мазепу и Карла XII, послѣ Полтавскаго пораженія), сливетъ подъ именемъ бывшей Запорожской «верфи»; такъ называютъ ее и географы XVII и XVIII столѣтій. Боцланъ, близко знавшій Запорожье, ни слова не говоритъ о пребываніи тамъ въ прежнее время Запорожцевъ.

Польскіе историки, приводимые знаменитымъ географомъ Свѣицкимъ (въ *Opis Staro-*

УРОЧИЩА.

zytney Polski), говорятъ, что на Хортицѣ была «экономія военная», то-есть складъ военныхъ запасовъ, устроенная тамъ и укрѣпленная Князьями Вишневецкими, въ XVI столѣтїи, и что одинъ изъ нихъ, именно Димитрій, былъ даже Гетманомъ (быть-можетъ Кошевымъ) Запорожскимъ въ 1547 году. Родъ ихъ, по свидѣтельству историка Бѣльскаго, владѣлъ въ Новороссійскомъ-Краѣ и Малороссїи 170 городами и 740 селами, которые разорены были казаками во время войны за независимость отъ Польши Земли-Украинской. Хортица была имъ пожалована въ самомъ началѣ XVI столѣтія отъ Литовскихъ Князей, съ условіемъ обереженія здѣсь границы отъ Татаръ. Въ Кичкасѣ была даже Литовская крѣпость, видѣнная Михаиломъ Литвиномъ въ половинѣ XVI столѣтія.

Нѣкоторые историкки, въ числѣ ихъ Маркевичъ и Бантышъ-Каменскій, упоминаютъ еще о «Никитинской-Сѣчи», то-есть о Главномъ Станѣ или Кошѣ Запорожья въ «Никитиномъ» или нынѣшнемъ Никополѣ. Всѣ наши распросы и розыски о ней не принесли никакого успѣха; здѣсь никто не слыхалъ объ этой Сѣчи, хотя почти всякой поселянинъ знаетъ про Сѣчи въ Покровскѣ, Капуловкѣ и на Мѣловомъ-

ЗАПОРОЖСІЯ

Оврагъ, у рѣчки Каменки. Мы знаемъ достоверно только то, что было издревле укрѣпленіе на «Никитскомъ-Рогу», гдѣ въ XVII и XVIII столѣтіяхъ Запорожцы имѣли свой важнѣйшій пограничный городокъ «Никитино» и «Никитинъ-Перевозъ на Крымскую-Сторону». До-сихъ-поръ въ Никополѣ укажутъ вамъ мѣсто, которое какъ-бы мысомъ выходитъ на Днѣпръ, и откуда начинается переправа, и скажутъ, что это «Никитинъ-Рогъ». Почтенный Протоіерей, теперь уже умершій, Григорій Кремьянскій, говорилъ мнѣ не разъ, что въ дѣтствѣ своемъ видѣлъ онъ въ Никополѣ остатки куреней Запорожскихъ, перенесенные туда изъ Сѣчи въ 1770 году, и что это были продолговатыя зданія, срубленные изъ дубоваго лѣса, и столь обширныя, что здѣсь долгое время употребляли ихъ какъ амбары для провіанта. О «Никитинѣ» не упоминаютъ ни Михайло Литвинъ при описаніи Днѣпровскихъ замковъ, ни Бопланъ, ни даже Свѣицскій. Вѣроятно, при первыхъ онъ не существовалъ, или имѣлъ другое названіе, а послѣдній не слыхалъ о немъ. Здѣсь до-сихъ-поръ хорошая верфь для мелкихъ «дубовъ» и притонъ отличныхъ рыбаковъ.

Противъ Никополя, на Крымской-Сторонѣ, гдѣ теперь старообрядческое село Малая-Зна-

УРОЧИЩА.

менка, на устьї Бѣлозерскаго - Лимана, существовало въ XVIII столѣтїи казачье поселеніе, называвшееся «Селомъ-Камяннымъ» или «Крымскою-Каменною», а по Ногайски «Крименды-Базаръ». Здѣсь, хотя уже и на землѣ Ханской, равно какъ и по всей рѣчкѣ Бѣлозеркѣ, по Рогачику и другимъ, Запорожцы сидѣли зимовниками, для рыболовства, охоты и содержанія мостовъ и переправы во время солянаго промысла. Хотя кочевавшіе въ этѣхъ мѣстахъ Едичкульскіе Ногайцы и противились такому водворенію, но Ханы покровительствовали поселившимся, по расположенію къ нимъ, или боясь Запорожья. Если-бъ не указанія поселенъ, мы-бы не знали о какой именно «Камянкѣ» говорятъ Запорожскіе документы, ибо между Херсономъ и Кременчугомъ есть 12 или 13 урочищъ съ этимъ именемъ*. Между-тѣмъ мы не разъ читали, что войсковые посланцы, отправленные «по секретамъ» въ Крымъ, доходили сперва до «Камяннаго», (то-есть переправлялись сперва въ Никополъ на другую сторону Днѣпра), а послѣ, достигнувъ «Маймасуры», тутъ отдыхали.

* Вотъ названія некоторыхъ: Чаплинская-Каменка, Лоцманская-Каменка, Красная-Каменка, Ингульская-Каменка, Базавлуцкая-Каменка, Каменка близь Мѣловаго-Оврага и проч.

ЗАПОРОЖСКІЯ

Что-жъ это опять за «Маймасура»? — Мѣстныя розысканія открыли намъ, что это было селеніе казачье на Крымской-Сторонѣ, на устьѣ рѣчки Мамайки, впадающей въ Днѣпръ, ниже Бѣлозерки, которая по-Татарски называлась «Мамай-Су»; близъ этой рѣчки есть довольно большое береговое возвышеніе, называемое «Мамай-Дагъ», то-есть «Мамаева-Гора». Названіе «Мамай-Су» произошло, вѣроятно, отъ ауловъ Ногайскихъ мурзъ Мамайскаго рода (доселѣ въ Крыму существующаго), и было исковеркано казаками на свой ладъ. Между селомъ Малою-Знаменкою и Днѣпровскимъ берегомъ находятся слѣды какого-то укрѣпленія, передняя часть котораго лежитъ въ ложѣ рѣчки и сложена изъ камня. Это, по всѣмъ вѣроятіямъ, «Каменный-Затонъ», взятый Петромъ-Великимъ, и послѣ Прутскаго договора возвращенный Туркамъ. Названіе «затона» дано этому укрѣпленію отъ положенія его на рѣкѣ, гдѣ онъ образуетъ теперь родъ острова.

Третья Сѣчь, хотя и временный Кошъ Запорожскій, находилась въ Херсонской губерніи и уѣздѣ, между станціями: Мѣловою (на балкѣ этого имени) и Бериславлемъ. Тамъ есть мелкая рѣчка Каменка, бѣгущая въ Днѣпръ, почти всегда пересыхающая лѣтомъ и имѣю-

УРОЧИЩА.

щя вода только весною, отъ разливовъ самаго Днѣпра. По трактатамъ съ Турцією, заключеннымъ въ 1705 и 1740 годахъ, эта рѣчка составляла границу между двумя Имперіями, что показано и на картахъ Риччи-Занони и Дебоксета. Послѣ измѣны Мазепы и бѣгства Кошевого Гордѣнки съ Карломъ XII, Запорожцы, видя паденіе своей Сѣчч-на-Чертомлыкѣ, ушли сюда, какъ въ мѣста неутральныя, и въ 1710 году, на правомъ берегу рѣчки Каменки, построили себѣ новый Кошъ и въ немъ укрѣпились. Но здѣсь пробыли они одинъ только годъ, ибо, по повелѣнію Петра-Великаго, Гетманъ Малороссійскій Скоропадскій и Генераль Бутурлинъ взяли эту Сѣчь штурмомъ и разорили ее до основанія. Городище это оставалось впустѣ до 1740 года; тогда Запорожцы, возвратясь въ отечество и устроивая по-прежнему свою «Палестину», учредили тутъ свой пограничный постъ и торговый рынокъ подъ названіемъ «Камяннаго-Базара»; здѣсь имѣлъ пребываніе Полковникъ съ своею старшиною и командою Запорожскихъ казаковъ, и производилась значительная мѣна съ Крымскими и Ногайскими Татарами. Запорожцы называли это мѣсто «Каменка, гдѣ Старая-Сѣчь была», то-есть Сѣчь 1710-1711 годовъ, а не Чертомлыцкая. Въ 1760 году, по просьбѣ тамошней

ЗАПОРОЖСКІЯ

«громады», что «негдѣ спасться»), Запорожцы устроили въ этой Каменкѣ церковь, сперва походную (взятую изъ Сѣчи), а потомъ и постоянную, остатки которой существуютъ доселѣ, хотя и въ другомъ мѣстѣ. Городище Каменки хотя опять пустое, замѣтно до-сихъ-поръ, и по мѣстности своей ясно свидѣтельствуесть о пребываніи здѣсь Запорожцевъ, избравшихъ для своихъ Кошей мѣста очаровательныя и сходныя между собою. Ъдучи изъ Бериславля въ Никополь, и не доѣзжая 8 верстъ до станціи Мѣловой, должно поворотить на право въ степь, и держать путь на два кургана, видимые съ большой дороги; слѣдуя по этому направленію, добираешься до впаденія оврага или рѣчки Каменки въ одинъ изъ рукавовъ Днѣпра, тоже называемый рѣчкою Подпольною, или Козацкою; здѣсь, на границѣ двухъ помѣщичьихъ межей: Эсаулова и Вертильяка, представляется глазамъ возвышенный мысъ, въ самомъ великолѣпномъ мѣстоположеніи; а надъ мысомъ гора, на которой стоятъ упомянутые выше курганы. Слѣды вала, ямы, курганы, обломки и два могильные креста, впрочемъ не древнѣе видѣнныхъ нами въ другихъ мѣстахъ, свидѣтельствуютъ о пребываніи здѣсь и Сѣчи и «Камяннаго-Базара.» Кресты эти, описанные

урочища.

уже Г. Вертильякомъ *, совершенно той-же величны и наружности, какъ и описанные нами выше, и имѣють слѣдующія легенды.

На одномъ :

«Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. Аминь.
Здѣсь опочиваетъ рабъ Божій
Константиъ Гордѣвичъ, Атаманъ
Кошевий славнаго Войска
Запорожскаго Низоваго,
А куреня Платнеровскаго.
Преставился року 1750 грудня (декабря)
4 дня».

На другомъ:

«Во имя Пресвятыя
и Животвор (ніяи Нераздѣ)лнїя Троицы. Аминь.
Здѣ опочиваетъ рабъ Божій
Василь Ерофеевичъ, Атаманъ Кошевий
Славнаго Войска
Запорожскаго Низоваго, а куреня
Тыторовскаго. Преставися
Въ року 1754 въ мѣсяць маїъ дня 25.»

По поводу крестовъ этихъ является вопросъ: какъ зашли сюда кости, или хотя мо-

* Въ «Запискахъ Одесскаго Общества Исторїи и Древностей», стр. 760.

ЗАПОРОЖСКІЯ

гильные кресты упоминаемыхъ на нихъ двухъ Кошевыхъ, когда съ 1711 по 1754, или даже 1740 годъ, мѣсто это было необитаемо, а Запорожцы подъ Крымскимъ игомъ томились въ Алешкахъ? Быть-можетъ оба они умерли и погребены въ этомъ послѣднемъ Кошѣ, а, по перенесеніи Сѣчи на Подпольную, кресты, снятые съ ихъ могилъ, поставлены были здѣсь; или быть-можетъ, что послѣдняя воля ихъ была та, чтобы прахъ ихъ почилъ на роднѣ, что весьма сообразно съ жаркою любовію къ отечеству вообще всякаго Русскаго, въ-особенности-же сына Южной Русн.

По дорогѣ изъ Бериславля въ Херсонъ, вниманіе наше обращено было еще на одно Запорожское городище — ихъ военный пограничный постъ, называвшійся «Ингульскойю», или «Перевѣзскою - Поланкою.» Полковники этой поланки, хотя назывались Ингульскими, но имѣли пребываніе въ урочищѣ «Перевѣзкѣ», отъ котораго часто въ бумагахъ именовались «Перевѣзскими». Какъ видно изъ инструкцій, они должны были наблюдать за Очаковскою границею и покровительствовать своимъ рыболовамъ, ходившимъ на промыслъ въ Турецкіе предѣлы, отъ Александръ-Шанца (нынѣ Херсона) до Очакова. Этотъ постъ, подобно

УРОЧИЩА.

Каменкѣ, подобно Прогнопнскому и находившемуся въ Гарду, былъ за Русскою границею, но Турки, или не хотѣли, или не могли его тревожить въ столь отдаленныхъ и пустыхъ мѣстахъ. Долго искали мы этаго урочища, и для того рѣшились обозрѣть подробно всѣ мѣста, начавъ отъ станціи Даріевки или Ингульской, находящейся въ имѣніи Комстадіуса, на нижней части Ингульца, и слѣдуя по теченію этой рѣчки до самаго ея устья. Отсюда, по Днѣпру до Херсона, верстѣ на 42, многія урочища носятъ названія, напоминающія о пребываніи въ этѣхъ мѣстахъ казачества, таковы рѣчки: Чайка, Кошевая, Козацкая, Подпольная, село Койдачка и другія. Здѣсь рыбаки указали мнѣ на селеніе Никольское, принадлежащее нынѣ помѣщику Августу Комстадіусу, и существующее съ 1790 года. Оно расположено на правомъ берегу Днѣпра, и прекраснымъ мысомъ доходитъ до самаго форвартера этой рѣчки, у котораго находится и устье рѣчки Ингульца. Мѣсто это, съ рыбными заводами, «съ давнихъ временъ» тутъ учрежденными, называется и теперь «Перевѣзкою», по причинѣ бывшаго здѣсь перевоза на «Крымскую-Сторону» въ Алешки, а по наружному виду сходно со всѣми описанными выше Запорожскими городищами. Хотя нами не отыскано

ЗАПОРОЖСЬКІЯ

здѣсь никакого Запорожскаго памятника, но на основаніи преданій и сближенія мѣстностей, мы увѣрены, что эта «Перевѣзка» есть одна и та-же съ Запорожскою поланкою сего имени.

Теперь скажемъ нѣсколько словъ о другомъ довольно замѣчательномъ историческомъ урочищѣ Новороссійскаго-Края, именно о «Запорожскомъ Гардѣ». Слово «гардъ», не знаемъ почему, въ Запорожьѣ и нѣкоторыхъ мѣстахъ Украйны значило «рыбный заводъ» или «притонъ рыболововъ». Достоверно извѣстно только то, что на Бугѣ было и есть рыболовное урочище, называемое «Гардъ», которое принадлежало въ теченіе трехъ столѣтій Запорожцамъ, содержавшимъ тамъ одинъ изъ главнѣйшихъ своихъ военныхъ форпостовъ, называвшійся «Буго-Гардовою Поланкою». Трудно опредѣлить съ точностію его мѣстность, ибо, какъ видно изъ одной инструкціи 1755 года, мѣстопребываніе поланки по обстоятельствамъ измѣнялось; но при этомъ, всегда держались той части Буга, которая находится между Мигейскимъ-Островомъ (на устьѣ рѣчки Мигейскаго-Ташлыка) и дачами волости Новороссійскаго военного поселенія Константиновки (Херсонской Губерній Бобринецкаго уѣзда). Новѣривъ на мѣстѣ показаніе историковъ и

УРОЧИЩА.

«вечисленіе» зимовниковъ, по Запорожскимъ документамъ, съ указаніемъ картъ XVIII столѣтія, мы убѣдились, что Буго-Гардовская Поланка находилась на устьѣ оврага, тоже Ташлыкомъ именуемаго (по причинѣ огромныхъ скалъ, по-Татарски «ташь»), въ двухъ верстахъ отъ упомянутой волости, между плавнями и скалами, украшающими здѣсь берега Буга и загораживающими его ложе. На это имѣемъ еще два другія доказательства. Къ селу Богдановкѣ, основанному Князьями Полиньякъ, въ 1790 году, на пожалованной имъ землѣ, и лежащему здѣсь съ другой стороны Буга, принадлежитъ рыболовный заводъ, за который помѣщики Акацатовы имѣли долгой процессъ съ Епархіальнымъ Начальствомъ, — заводъ, именующійся доселѣ «Гардомъ», тогда-какъ многочисленныя здѣсь другія рыбныя ловли не имѣютъ этого названія. На вопросъ нашъ у рыбаковъ, занимающихся преимущественно ловомъ «вырезуба» (какъ и въ Запорожское время), отъ чего произошло это названіе? — получили мы въ отвѣтъ: «такъ давно ёго зовуть, а мабуть и Запорожци тутъ жили и рыбу соби ловили.» Другое доказательство чисто географическое. На здѣшній перевозъ, съ незапамятныхъ временъ, направлена была известная «Кучманская Дорога», по которой шли

ЗАПОРОЖСКІЯ

всѣ обозы съ товарами въ Очаковъ, или за солью въ Крымъ, а извѣстно, что эта переправа имѣла мѣсто въ Гарду-на-Бугѣ. Устроенная еще Витовтомъ, Великимъ Княземъ Литовскимъ, въ XV столѣтіи, она во времена Запорожья составляла одинъ изъ важнѣйшихъ источниковъ доходовъ Коша. Для наблюденія за границею и сбора этого дохода, стояла здѣсь все лѣто поланка Запорожская, которая на зиму сходила на устье рѣки Мертвья-Воды, въ село Соколы (нынѣ Вознесенская переправа на Бугѣ), гдѣ было укрѣпленіе, называвшееся Сокольскимъ-Редутомъ.

Вотъ нѣкоторыя изъ Запорожскихъ городищъ, памятныхъ въ исторіи; о Кодакахъ, Нефорощи, Самарчикѣ и другихъ мѣстахъ, поговоримъ въ другой разъ; а объ Алешкахъ и сказать нечего: тамъ и слѣдовъ Запорожскихъ не осталось; да и слава Богу! Кошъ Алешковскій, или Крымскаго Владычества, былъ для Низовой общины горькимъ памятникомъ казни за вѣроломство ея по примѣру Мазепы и Гордѣнки, недостойныхъ предводителей Украйны. Въ одной, найденный нами пѣснѣ, сильно отзывается чувство раскаянія по этому случаю:

УРОЧИЩА.

«Ой Олешки, будемъ васъ знаты,
И тый лыхій день, и тую лыхую годину
Охъ, будемъ васъ довго памятаты!

Но народная это пѣснь или сочиненіе ка-
кого-нибудь юнаго Задпѣпровскаго барда — рѣ-
шить не можемъ.

Н.Вертильяк

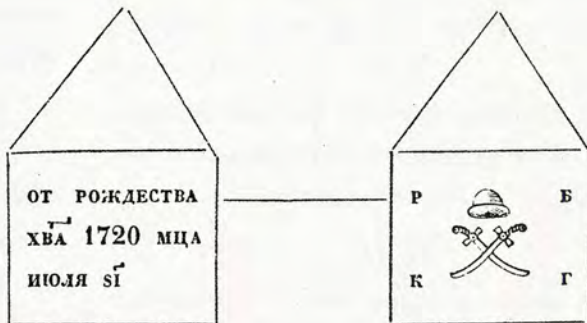
ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА,

НАДПИСИ НАХОДЯЩИЯСЯ НА МОГИЛЬНЫХЪ КРЕСТАХЪ (1), И СКЛЕПАХЪ

№ 1 (2).

№ 2 (3).

№ 3.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ ІВАНЪ ЧАПЛЯ
ЗНАТНІЙ ТОВАРИЦЪ КУРЕНЯ ПОПОВСКОГО ПРЕ-
СТАВИСЯ ЗА ОТАМАНА МАКСИМА КУЛАКА А7К8
ГОДА СЕНТЯБРЯ Д.

№ 4.

РОКУ АΨКИ. МЦЯ НОЕБРЯ ДНЯ Д. ПОМЯНИ
ГДИ ДШУ УСЫНАГОСЯ ОТ АДАМА И ДО СЕГ ДНЕ.
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИИ ДАНИИЛЪ КОНЕ-
ЛОВСКАГО КУРЕНЯ.

№ 5.

ПОМЯНИ ГДИ ДШУ РАБА СВОЕГО ЕФРЕМА
НОСЕБСКАГО КУРЕНЯ ВАСЮРИНСКАГО А ПРЕСТА-
ВИСЯ РОКУ АΨКИ МЦ. ДЕКАМВРІЯ ДНЯ ВІ.

№ 6.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖ ДАНИЛО БОРІСЕКО
К: С: П.ЛІ.ВСКОГО БНАГО АНДРО. РОКУ АΨКЕ
МЦА МАРТА Д.

№ 7.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ СИДОРЪ ЗНАТ-

(1) Всѣ надгробные кресты вытесаны изъ извест-
кового камня. Обыкновенно онѣ на главной, лицевой, сто-
ронѣ имѣютъ изображение Креста Господня, съ надпи-
саніемъ вверху ІНЦІИ, по бокамъ ІС. ХР. внизу ПИ.
Д. Р. Б., а еще ниже Адамова голова; на другой же
сторонѣ изображена надпись съ именемъ погребеннаго.
На вѣкоторыхъ, сверху надписи, изсѣчено изображение
солнца и луны.

(2) Гробницы подъ № 1 (1680 г.), 2, и кресты
№ 3, 6, 14 и 15 находятся въ с. Покровскомъ, въ
бывшей Запорожской Сѣчи; № 4, 7, 9, 13 въ деревнѣ
Копыловкѣ, № 10 въ уроч. Золотой балкѣ, а № 5,
8, 11 и 12 возлѣ деревни Гирлѣ.

(3) Кажется должно читать эту надпись такъ:
Рабъ Божій Константинъ Гордеевичъ.

НИЙ ТОВАРИЦЬ КУРЕНЯ КИСЛЯКОВСКОГО ПРЕСТАВИСЯ ЗА ОТАМАНА ЕВСТАФІЯ ШКУРИ. В РОКУ АЩКѠ ІЮНЯ ДНЯ 20 Н. М. К.

№ 8.

ЗДЕ ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БЖІИ ЛУКІАНЪ ТОВАРИЦЬ КУРЕНЯ МЕДВЕДЕВСКОГО РОКУ АЩКѠ МЦА СЕНТЕВРІЯ ДНЯ 31.

№ 9.

ЗДѢ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ СЕМЕНЪ ТАРАНЪ КОЗАКЪ КУРЕНЯ ШКУРИНСКОГО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1742 МЦА ДЕКАБРЯ 7 ЧИС:

№ 10.

МР. ЗДЕ ОПОЧИВАЕ РАБЪ БЖІИ ДАНИЛО АТАМАНЪ КУРЕНЯ ПАШКОВСКОГО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ АЩМ: АГУСТА В СРЕДУ В ОБѢТ.

№ 11.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕ РАБЪ БЖИИ ВЛАСІН ЗНАТНИЙ ОТАМАНЪ КУРЕНЯ КАЧЪВСКОГО ПРЕСТАВИСЯ ЗА АТАМАНА ПЕЛИПЕНКА В РОКУ А753 МЦА ФЕВРАЛЯ.

№ 12.

СТАРАНИЕМЪ ХАРКА СТРОГО БАТЬКА ЕГО ПОСТАВЛИНЪ А763 ГЛУ. (СЪ ГЛАВНОЙ СТОРОНЫ). ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ КОЗАКЪ КУРЕНЯ РОГЕВСКОГО ДАНИЛО ХАРЧЕНКО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ А762 МАРТА 12 ДНЯ. (СЪ ДРУГОЙ СТОРОНЫ).

№ 13.

ЗДѢ ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БЖІИ ФЕЛОРЪ ТОВСОНЪГЪ КУРЕНЯ ЩЕРБИЦЪВСКОГО КОЗАКЪ ПОГРЕБЕЦЪ РОКУ 1770. НОЯБРА Д ДНЯ.

№ 14.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ ІОАНЪ КАЩРСЪ КУРЕНЯ СИРГНЕВЪСКОГО АТАМАНЪ И ПРЕСТАВИСЯ 1779 ГОДА МЦА ДѢБРЯ ДНЯ

№ 15.

ЗДЕ ПОСТАВЛЕНІИ КРСТЪ БЛАГОРОДІЯ ЕГО ПАНА СТЕФАНА АТАМАНА БУВШОГО КОШОВОГО КУРЕННОГО УМАНСКОГО НО ОНЪ ПОЛОЖЕН: ЕСТ ПО. ЦЕРКВОЮ ПРЕСВЯТІЯ БЦИ П.

№ 16.

ЗДѢ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІИ: СІМЕОНЪ ТОВАРИЦЬ КУРЕНЯ ВАСЮРІНСКОГО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ

Надписи на надгробныхъ крестахъ.

Во исполненіе обѣщанія, даннаго Н. Н. Мурзакевичу, въ бытность его въ с. Покровскомъ 27 Юня сего года, представитъ Одесскому Обществу Исторіи и Древностей повѣрку и дополненіе, въ возможныхъ случаяхъ, надгробныхъ надписей, и надписей на сволокахъ, сохранившихся отъ времени существованія Запорожья въ селѣ Покровскомъ и деревнѣ Капиловкѣ и до-нынѣ, противу изданныхъ Обществомъ во II томѣ Записокъ (стр. 823), я рѣшился поэтому принять на себя трудъ и сообщить слѣдующее:

1. РѢЖ. АХІІ. МАЯ Д.
 ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БОЖИИ ИШАНЪ
 СЪРЬКО ДМИТРОВИЧ: АТАМАНЪ
 КОШОВИЙ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО
 ЗДЕ ЛЕЖИТЪ В ФЕШДОРА АНДРЕЕ-
 ВИЧА ПАМЯТЬ ПРАВЕДНАГО
 СО ПОХВАЛАМИ.

Примѣчаніе: Такъ изображена надпись сія на западномъ лицѣ сего памятника, а на восточномъ Крестѣ, на которомъ символическое изображеніе буквъ ІНЦИ чатается Іиусъ, Назоряннъ царь Іудейскій; ІС. Іисусъ

ровскомъ у крестьянъ Алексѣя Пироговскаго, а не Переговскаго, Іосифъ Рукавишнаго и въ Перевизскомъ хуторѣ у крестьянина Петра Метильченка, а не Метельскаго, во всемъ согласны съ подлинниками, только при каждомъ изъ нихъ опущенъ Крестъ, который обыкновенно обозначался символическими буквами.

Примѣчаніе: Самая рѣка, обтекающая селеніе Покровское, носитъ на себѣ имя не Подпольни, а Подпильни:

ХС. Христосъ; НІ и КА, отъ *ихіа* побѣждаю; К и П, копье; Т и Р, трость; М и Л, мѣсто лобное, Р и Б, рабъ божій, котораго изображены кости въ перекрестьи.

2. На памятникъ (подъ № 2-мъ) надпись вѣрна съ подлиннымъ; во второмъ рисункѣ открыта невѣрность. Здѣсь совершенно нѣтъ шапки и двухъ сабель, какъ изображено въ очеркѣ сего памятника, а изображена голова Адамова съ перекрестными двумя костями. Буквы же Р и Б, читаются—рабъ божій; Г и Г—Гора Голгофа, а не Константинъ Андреевичъ.

3. Надпись подъ № 4-мъ съ подлиннымъ вѣрна; но изображена съ измѣненіемъ подлинныхъ буквъ.

4. Надпись подъ № 6-мъ къ разбору трудна, а потому и къ пополненію невозможна.

5. Въ надписи подъ № 13-мъ слѣдуетъ читать Феодоръ Тоштопѣгъ, а не Товстопѣгъ.

6. Въ надписи подъ № 14-мъ должно читать Иванъ Карписъ, а не Каписъ.

7. Въ надписи подъ № 16-мъ выставляеть годъ; именно АЧКИ Д^н дня.

Надписи на сволокахъ, сохранившіяся отъ времени Запорожья и до-нынѣ въ селѣ Пок-

потому, что она теченіемъ своимъ подрѣзываетъ, подмываетъ берега свои, какъ пилюю.

Село Покровское Екатеринославской губерніи и уѣзда; въ немъ и экономія Его Императорскаго Высочества, Великаго Князя Михаила Николаевича.

Священникъ Платонъ Климовъ.

1865 г. Сентября 10.

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ ЗАПОРОЖЬЯ: НИКОПОЛЬ

Для пополненія комплекта надгробныхъ надписей, помѣщенныхъ въ т. II Записокъ Одес. Общ. Исторіи и Древностей, я прилагаю при этомъ нѣсколько таковыхъ. Въ оградѣ прежней церкви, на Микитиномъ-рогѣ бывшей (Никополь), находилось множество надгробныхъ крестовъ, такъ-что съ трудомъ можно было пройти вокругъ церкви, говорятъ старожилы. Еслибы не изгладила ихъ неумолимая рука времени, то намъ довелось бы не одно козацкое имя прочесть на тѣхъ крестахъ, а можетъ быть досталось видѣть и самый прахъ Микиты—основателя Никополя. Но рѣчка Подпольная, преобразовавшаяся по игрѣ природы въ широкую рѣчку Орлово, смывая ежегодно Микитинъ-рогъ сдѣлала его обрывистымъ и своими стру-

ями уносила гробы почившихъ предковъ Запорожья, и самую каплицу, устроенную на мѣстѣ бывшей церкви, уничтожила, отодвинувъ отъ нея берегъ рѣчки на 200 сажень. Каждому изъ жителей приходилось видѣть торчащія изъ обрыва дощатые гробы покойниковъ съ уцѣлѣвшимъ еще на нѣкоторыхъ платьемъ; а болѣе смѣлые вынимали изъ гробовъ въ головахъ покойниковъ стоявшій штофъ съ водкой и тутъ же пили за упокой ихъ душъ и въ свое здорье. Говорятъ, водка крѣпкая.

Есть еще надгробные Кресты на теперешнемъ кладбищѣ Никопольскомъ и въ другихъ мѣстахъ, хотя уже и позднѣйшаго времени; надписи съ нихъ передаю съ точностію.

Въ Никополь.

1.

ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЪ РАВЪ БОЖИ ЛУКЪЯНЪ ИВАНОВЪ
СИНЪ ВЕЛИКІИ БЫВШОГО ЗАПОРОЖА ОТСТАВНОИ МАЮРЪ
ПОЖИВЪ ЛѢТЪ 70 ПРЕСТАВИСА 1783 ГОДУ АВГУСТА ВЪ
24 ДЕНЬ.

2.

ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЬ КАПИТАНЪ ІЯКОВЪ ДАНИЛОВЪ СИНЪ
БЕРШАДСКІИ 1784 ГОДА.

3.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ ГДНЬ ПРАПОРЩИКЪ
ФЕДОРЪ АЛЕКСѢВИЧЪ БОНДАРЕВСКОИ КОТОРОИ ПРЕД
СТАВИСА 1785 ГОДА ЮЛА.

Всѣ прочія надписи выбиты на каменныхъ крестахъ одинаковымъ штрифтомъ съ прежними.

4.

1787 ГОДА МАРТА ДНЯ 4 ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ
ГЕРАСИМЪ ДАНИЛОВИЧЪ БЕРШАДСКІИ.

5.

ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЬ ЧЕРНОМОРСКІИ ПОРУТЧИКЪ КЛИМЪ
КАРПОВИЧЪ БАБЕНКО 1793 ГОДА ЮНЯ 14 ДНЯ.

Въ Никопольскихъ хуторахъ на Чертомлыкѣ.

6.

1792 ГОДА МАЯ 1 ДНЯ ЗДЕСЬ ПОГРЕБЕНЬ ПРАПОРЩИКЪ ИВАНЪ
ФИЛИПОВЪ СЫНЪ ЧЕРВОНЫИ.

По рѣчкѣ выше Никополя въ 7 верстахъ.

7.

ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ МОСІИ ЧЕБЕРЕСЪ КОЗАКЪ
КУРЕНЯ ДОНСКОГО ПРЕСТАВИСА 1754 ГОДА АПРЕЛЯ 23 ДНЯ.

При рѣчкѣ Бугаѣ, выше Никополя въ 25 верстахъ.

8.

ЗДѢ ПОГРЕБЕНЬ РАБЪ БОЖІИ СЕРГЕЙ ЖЕПЕЛЕЕВЪ
ВАСЮРИН КУРЕНЯ УМРЕ ВЪ 1791 год НО

Надъ рѣчкою Рѣчищель, въ 25 верстахъ выше Никополя.

9.

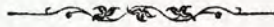
СЕЙ КРЕСТЪ ДЛЯ ПАМЯТИ РАБОВЪ БОЖИХЪ ДАМЪАНА
И ВАСИЛЯ КАРАСИРОВЪ ПОСТАВЛЕНЪ И ВЫСИЧЕНЪ 1786 ГОДА
ЮНЯ

10.

СЕЙ КРЕСТЪ ДЛЯ ПАМЯТИ УМЕРШИХЪ
ГРИГОРІА КАРАСИРА И КОРНІА ЛОМАКА НА СЕЙ МОГИЛЪ
ПОСТАВЛЕНЪ 1777 ГОДА ОКТЯБРЯ 10 ДНЯ.

Протоіерей Іоаниъ Карелинъ.

Надписи Новороссійскаго края *)

1.

Зде опочеваетъ рабъ бжїи Иванъ Чапля знатный товарищъ куреня Поповскаго представился за отамана Максима Кулака 1745 года Сентябр. 15.

2.

Року 1746 мѣца Ноября дня 15 помяни Гди душу усобшагося от Адама даже и до сего дне. Зде опочиваетъ рабъ бжїи Даниль Конеловскаго . . .

3.

На крестахъ: 1728 года, въ селѣ Гирлы.

Помяни Гди душу раба своего Евфрема Носѣвскаго курина Васюренскаго. а представился року 1746 мѣца декабрїа дня 15.

4.

На крестахъ на полугорѣ р. Дильпра выше села Гирлы. 1729 года.

Зде опочеваетъ рабъ бжїи Сидоръ знатный товарищъ куреня Кисляковскаго пре-

ставился за отамана Евстафія Шкури в року 1746 Июня дня 20.

5.

Року бжїи 1746 мѣца іюнія, дня 15 зде опочиваетъ рабъ бжїи Даниль куреня Кисляковскаго Лубенець за памяти здравію брата своего которїи . пос. . воп. . вѣяну Гос. упакон. . .

6.

Преставился рабъ бжїи Иванъ товарищъ куреня Медведовскаго року 1746 Сентября. дня 15.

7.

На Крестѣ что на другой сторонѣ Капиловки отъ Чертомлыка.

Зде опочиваетъ рабъ бжїи Семень Таранъ козакъ куреня Шкуринскаго приставился року 1742 мѣца декабрїа 15 числа.

8.

На крестѣ около Золотой балки на кладбищѣ 1746 года.

*) Сообщены: № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 17 П. П. Вертедькомъ. № 15, 18, 19, 22, 23, А. П. Чирковымъ; № 13, 14, 24 Н. Н. Мурзакевичемъ. № 25 священникомъ. П. Троцкинымъ.

Зде опочиває рабъ бжїи Данило атаманъ куреня Пашковскаго представися року 1758 августа в среду в обѣт.

9.

На крестъ находимся въ Перетовскомъ рыбномъ заводѣ, 1747 года.

Сооружися крестъ сен рабомъ бжїишъ Павломъ и рабомъ божїимъ Стефаномъ. По яни Гди дни рабъ своіхъ преставленхъ. Преставилися року бжїи 1777 года.

10.

На крестъ стояшемъ среди д. Перетовки.

Зде опочиваєтъ рабъ божїи Василь Чорныи куреня Незамаиловскаго. Дорожен товари . . куреня Поповичевскаго.

11.

На крестъ стояшемъ въ селѣ Гирлы, около магазина.

Зде опочиває рабъ божїи Власїи знатный отаманъ куреня Кантвскаго преставися за атамана Пелипенка в року 1753 мца февраля.

12.

На крестъ въ селенїи Гирлы.

Зде опочиває рабъ божїи козакъ куреня Рочевскаго Данило Харченко. Представися року 1762 марта 12 дня.

на другой сторонѣ :

Старанїемъ Харка старого батька его поставилиъ 1763 году.

13.

На иконѣ Святителя Николая Мирликійскаго, въ музей Общества древностей.

Сїю икону содѣлали коштомъ козаки Пашкѣвскаго куреня Карпо и Петро Сторчовусъ. 1764 году.

14.

На крестъ что на другой сторонѣ Капиловки отъ Чертомлыка.

Здѣ представися рабъ бжїи Федоръ Товстонѣгъ куреня Щербинѣвскаго козакъ погребенъ року 1770, ноября 11 дня.

15.

На свицовой доскѣ Збурьевской Свято-Троицкой церкви, Днѣпровскаго уѣзда Таврической губерніи.

Во пмя Отца и Сына и Святаго Духа основася сїя церковь в честь святыхъ живоначальныхъ Троицы, при державы благочестивѣйшей самодержавнѣй великой Гдѣриши Императрицы Екатерины Алексѣевны всероссійской и наследника ея благовѣрнаго Гдѣри цесаревича великаго князя Павла Петровича и супруги его благовѣрной Гдѣриши великой княгини Марїи Фѣдоровны при святительствѣ же господина Евгенїя архїепископа славянскаго и херсонскаго по старательству селецкаго пехотнаго полку гдѣна полковника кинбурнскаго деташамента командира Якова Николаевича Репнинскаго и ктитора тогожъ

полку гдна капитана Васи́лія Лабанова въ Збури́вскомъ ретранжаментъ в лѣто отъ соз- данія мира 7285 от воплощенія же Божія Слова 1771 году августа КС̄ дня.

16.

На крестъ селенія Гирлѣ.

Здесь погребенъ козаць Григорі́й Хату́къ 1779 года мѣца генвьря куреня Днеп.

. . . .

17.

На крестъ, тамже.

Зде опочиваетъ рабъ бжїп Иоанъ Ка- пирсъ куреня Сиргіевскаго атаманъ преста- вися 1779.

18.

На крестъ близь деревни Алексан- дровки, Херсонской губ.

Бывшаго воиска Запорожскаго козаць куреня Платнѣрѣвскаго зде опочивае рабъ божи́и Васи́ліи Коношко блаженно. памяти 1782 году мѣца генваря 21 дня . . . сему кресту цѣна 25 ру.

19.

На крестъ кладбища села Кисля- ковки, Херсонской губ.

Зде погребенъ младенець Навель сынъ священника :Стефана Кустовскаго: жившего в слободѣ в Кисляковкѣ: капитана Спаскаго. 1783 года декабря 2 дня.

На портретахъ церковныхъ ста- ростъ Покровской Никопольской церкви,

Екатеринославской губернии, въ музей Одесскаго Общества.

20.

Сей партретъ снято с ктитора Якова Шыяня и поставленъ здѣсь при томъ мѣстѣ гдѣ труда его всему обществу на іконостаѣ видни. 1784 года. Генваря 9 дня.

21.

Сей партретъ снято съ ктитора Івана Шыяна, и поставлено здѣсь при томъ мѣстѣ гдѣ труда его всему обществу на иконос- таѣ видни. 1784-го года генваря 9 числа.

22.

На крестъ кладбища села Кисляков- ки, Херсонской губ.

Зде погребено мужъ: и жена. иностран- цы католицкаго закона французы Іоанъ і Елисавета по фамилии Катле. 1784 года де- кабря 9 дня.

23.

На западныхъ дверяхъ Берислав- ской церкви Воскресенія Христова, пе- ревозенной изъ Черволичинской крѣпости по приказанію князя Г. А. Потемкина- Таврическаго.

Благословеніемъ. Бга̄ Оца̄, посѣщеніемъ. Сна̄ : и содѣвствіемъ. Ста̄го Дѣха̄. начаса̄ зда- тися сен. храм. Воскресенія. Хва̄. благос- ловеніемъ преосвященнаго. Варлаама. Ванато- вича. рукоположеніемъ. пречестнаго. оца̄ Ан- дрея. протопопія. Кобеляцкаго. старання Іоан-

на Лаврентієвича Чичерина. Никити Сидоровича Шинкевича. Начало 26 число 1726 года. перевизина 1787 года.

24.

Надпись на Евангеліи принадлежавшемъ Покровской церкви въ Килбуриской крѣпости.

1787-го года октября 1-го на 2-е число под Килбурномъ при весьма кровопролитномъ сраженіи с неверными варварами помощію Божіею одержана російскими побѣдительными войсками полная и совершенная побѣда, въ прославленіе имени Божія и въ знакъ защиты въ сей 1-й день октября Покрова пресвятыя Богоматери и милосердіемъ въ честь славной побѣды изъ христіанскаго усердія желанного отъ трудовъ солдатъ служившихъ въ нижесказанныхъ полкахъ положено на сей евангель денегъ 350 рублей отъ пѣхотныхъ Муромскаго, Козловскаго, Орловскаго и Шлиссельбургскаго, легкоконныхъ Маріупольскаго и Павлоградскаго и Санктъ-петербургскаго, Донскихъ полк. Ор-

лова, подполковника Исаева и примѣръ-маіора Сычева.

25.

На свищовой доскѣ положенной въ основаніе крѣпостной Одесской церкви, что въ карантинѣ.

Во имя Отца и Сына и Святаго Духа. повелѣніемъ и кошгомъ благочестивѣйшія самодержавнѣйшія великія государини Екатерины вторыя императрицы и самодержицы Всероссийскія основася храмъ сей въ честь и память, святаго благовѣрнаго великаго князя Александра Невскаго во вностроющемся градѣ Одессѣ и во основаніе онаго положенъ камень сей съ мащами святаго великомученика Меркурія и святаго мученика Мардарія благословеніемъ и цѣрковнымъ, чиноположеніемъ преосвященнаго Гавріила митрополита екатеринославскаго. и херсониса таврическаго въ лѣто отъ Рождества Христова тысячи сѣмъ сотѣ девяносто пятое индикта тринадцатаго мѣсяца ноембрія въ пятнадцатый день. *)

*) Церковь эта заложена но не кончена, слѣды ея случайно открыты въ 1871 году.

А.П.Чирков

Надписи находящіеся въ Новороссійскомъ краѣ.

Надписи какъ бы они, по времени, новы ни были все таки обозначаютъ какія либо совершившіяся мѣстныя событія, въ свое время больше или меньше важныя, но все же свидѣтельствующія народную жизнь въ извѣстномъ пространствѣ времени. Рано или поздно они пригодятся для историка, этнографа и другихъ. Все это Общество имѣя въ виду, въ первой своей программѣ приглашало любителей отечественнаго просвѣщенія ¹⁾, по возможности списывать встрѣчающіяся на церквяхъ, сосудахъ, домахъ, вещахъ домашнихъ надписи и доставлять Обществу. Желанія Общества мало по малу исполнялись: такими первыя явились Дѣйствительные Члены Общества: Николай Павловичъ Вертельякъ, Филиппъ Иларіоновичъ Ляликовъ, Николай Никифоровичъ Мурзакевичъ, протоіерей Іоаннъ Карелинъ, священники: Платонъ Климовъ, Петръ Троцинскій; — и Авксентій Павловичъ Чирковъ. Этому трудолюбивому почтенному члену, послѣ г. Вертельяка Общество

многимъ обязано. Въ многолѣтнія странствія его по берегамъ Днѣпра съ его протоками, р. Буга, и внутри Херсонской и Екатеринославской губерній г. Чирковъ обогатилъ собраніе надписей. Плоды его розысканій, Общество съ признательностью теперъ помѣщаетъ, изложивъ въ хронологическомъ порядкѣ. По не высокой давности и разнообразности правописанія, надписи печатаются однообразно, соблюдая впрочемъ точность подлинниковъ. Вотъ онѣ:

1. На Евангеліи единовѣрческой церкви посада Новогеоргіевскаго Херсонской губ. Александрійскаго уѣзда; списана 28 іюля 1865 г.

Року 1651 мѣсяца Іюнія 17 дня сию книгу называемую Евангеліе отъишли раби божіе Миколае Самсон. и з жоною своею Христиною имъ отъ Бога данными чады своими на имя Іоаномъ и Павломъ и Стефаномъ на храмъ святой и животворящей и единосущную и неразделимую Троицу и з братомъ своимъ Устиномъ. А хто бы е отъ Троицы свя-

¹⁾ Торжественное собраніе Одесскаго Общества Исторіи и Древностей 4 Февраля 1840 года. Одесса 1840. in 4° стр. 12.

тое отдалити даж им Бог да будет проклят як Наѡан и Авиронъ и . . . в сеи вѣки и в грядущіе которіи земля живни пожерла за проклюстром святых отецъ триста осмнадцатех иже во Никеи. Аминъ. А если би не хотѣли не боятися Бога се кнѣзи и мнѣ грѣшному судимы учинити с таковыми во второе и страшное судище Христово правдоватися гдѣ демон пред справедливым судиею. Аминъ.

2. На Евангелія печатанномъ во Львовѣ (т. Лембергъ) въ 1644 году, принадлежащемъ церкви села Глинска на р. Цыбульникъ, Херсонской губерніи Александрійскаго уѣзда.

Я рабъ божи Григори Кутменчко сіе рекое Евангеліе надаю до церкви божей храму Рождества Господа нашего Иисусъ Христа въ селѣ в Ломоватотум въ повѣтъ черкасскому надал я з жоною своею на имя Агафіею вѣчными часи жебы ей неотдалено хто бы ещ мѣлъ отдалити от церкви божей храму Рождества Господа нашего Иисусъ Христа проклят будет анаѡема мараманаѡа року бо- жого 1686 мѣсяца априля дня 4.

3. На надмогильномъ Крестѣ въ урочищѣ Каменный Затонъ, Херсонской губерніи Херсонскаго уѣзда; списана 7-го Іюля 1865 г.

Во имя Оца и Сна и Сятго Дѣха. Зде опочиваетъ рабъ божиіи Костантинъ Гордѣвичъ атаманъ Кошовый славнаго войска Запорожского низового а куреня Платифровскаго: преставися року 1703 (1733) г. дня 4 мая.

4. На Евангеліѣ печати кієвопечерской лавры въ 1697 г., принадлежащемъ Успенской церкви посада Новогеоргіевска Херсонской губ. Александрійскаго уѣзда; спис. 30 іюля 1865 г.

Року 1703 мѣсяца октовріа 26 дня. Я іерей Петръ Никитинъ пресвитеръ свято Успенски-Кривовские з господиною своею купилем сію книгу глаголемую Евангеліе святое, которое цѣною пятдесят таларев з оправою контуеть, за свои власніи гроши а не за церковніе, на що и свѣдѣтель при том був подписуеися Романъ Кириленко ктитор будучи на тот час, которая вышечененая явил не мѣлъ отдалена бути до смерти от моих дѣтей, волю имъ любо в собѣ держати, любо продати, любо так кому дати, яко свою власную, аще бы имѣлъ хто оную отдаляти или до неи интересоватися проклят буди отъ святых отецъ на анаѡема и мараманаѡа Аминъ.

5. На надмогильномъ Крестѣ въ урочищѣ Каменный Затонъ, Херсонскаго уѣзда; списана 7-го Іюля 1865 г.

Во имя пресвятых и живоначальних Троицы Аминъ. Зде опочиваетъ рабъ божиіи Василю Іероѡевич атаман Кошовый славнаго войска Запорожского низового а куреня Татаровскаго преставися в твоко (?) 1731-мъ в мѣсяцѣ Мае дня 23.

6. На Евангеліи московской печати 1717 г. въ Георгіевской церкви Николаевскаго Самарскаго монастыря Екатеринославской губ. списана 4 августа 1865 г.

Сия книга Гда Ба и Спса нашего Ісѣ Хрѣта данная изъ Сѣчи Запорожской во память предбудущіе лѣта боголюбивымъ всечестнымъ архимандритомъ Гавріиломъ в монастыр Нефорощанскій в церковь Успенія Пресвятыя Бцы за игумена тоейже обители іеромонаха Гавріила Шишацкаго 1731 г. Септемврія 19.

7. На ободкѣ Евангелія церкви Успенской п. Новогеоргіевска; списана 30 іюля 1865 г.

1740 года Октября 1 дня сооружилъ Евангеліе сребромъ с послоткою до храму Успенія пресвятія Богородицы у Криловъ стараніемъ пресвитера іерея Димитрія Петрова а коштомъ Запорожскихъ козаковъ куреня Мѣнского положили 42 рублѣ а монахъ Флордѣръ бывший того куреня положилъ 40 рублѣй п того всего кошту 82 рублѣ надано во вѣчно за отпущеніе грѣховъ своихъ.

8. На иконѣ Георгіевской церкви пустынно-Николаевскаго Самарскаго монастыря, Екатеринославской губерніи; спис. 4 Августа 1865

Сію икону отмѣнилъ казакъ Степанъ Ченересъ.

9. На Евангеліи Покровской церкви въ м. Крюковѣ; списана 2-го Августа, 1865 г.

1743 года мѣсяца Августа отмѣнилъ сию книгу Евангеліе рабъ божии Мартинъ Курка с женою Марією до храму Покрова Богоматере в село Крюковъ за цену семь рублѣй а оправлено за церковніе деньги под сребро.

10. На серебряномъ Дискосѣ и Звѣздицѣ

церкви Покрова Богородицы въ посадѣ Крюковѣ, прежде Херсонской ²⁾ нынѣ Полтавской губерніи; списана 2 августа 1865 г.

1744 году Генваря 30 сей дискус і звѣзду отмѣнили Роман Назаренко з женою Евдокиєю за отпущеніе грѣховъ до храму святой Покрови Крюковской.

11. На подножіи серебрянаго напрестольнаго Креста церкви Покровской м. Крюкова, Полтавской губерніи; списана 2-го Августа 1865 года.

Года 1747 Маія 9 рабомъ: божимъ Василиємъ: Малькомъ сей: крестъ: отмѣнилъ за отпущеніе грѣховъ своихъ.

12. На серебрянной эллипсической доскѣ ³⁾ съ изображеніямъ Богоматери и другихъ святыхъ и ангела сидящаго на гробѣ Господнемъ церкви Покровской м. Никополя церкви, въ правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; спис. 18 Августа 1865 г.

У семъ крестѣ животворящее Древо.

На оборотной сторонѣ: Сія таблица до храму Покрова Пресвятыя Богородицы сооружена коштомъ всего Войска Запорожскаго а стараніемъ ктитора Павла за атамана кошового Павла Козлицкаго 1747 году мѣсяца Октября 2 дня. Въсу во всѣй 8 ф. 76 зол. 5 о 7.

13. На серебряной Чашѣ церкви святителя Николая въ селѣ Стецевкѣ Херсонской губ. Александрійскаго уѣзда при устьѣ р. Чюты; списана 23-го Іюля 1865 года.

²⁾ Находится на правомъ берегу Днѣпра; нѣкогда приписано къ Чугуевскимъ военнымъ поселеніямъ.

³⁾ Передана, по распоряженію Екатеринославскаго архієпископа Гавріила, изъ Сѣчевой церкви.

Сий кельхъ сооруженъ до храму святителя Христова Николая коштомъ церковнымъ а стараніемъ іерея Іоанна Петрова і за ктитора Павла Потаць в село в Стецевку. 1748 г. Февра : 26.

14. На Сволокъ подъ потолкомъ деревяннаго дома купца А. И. Клеменова, въ м. Новогеоргіевскъ; списана 29-го Іюня 1865 г.

Благословеніемъ Бога Отца ізволеніемъ Сына и дѣйствіемъ Святаго Духа созданъ дом сей рабомъ божіимъ священноіереемъ Сумеономъ Петровичемъ крестовимъ Криловскимъ намѣстникомъ 1749 года Марта 20 дня.

15. На Евангеліи церкви Покрова въ м. Крюковъ; списана 2 Августа 1865 г.

1751 года Мая 25-го дня сию книгу Евангеліе отиѣнилъ рабъ божіи Степанъ Пашенко со женою своею Параскавцею Константиною до храму Богоматере в село Круков за цѣну восемь рублей.

16. На серебряной Дарохранительницѣ церкви великомученика Георгія села Андрусовки, на правомъ берегу р. Тясмина, Херсонской губ. Александрійскаго уѣзда; списана 22-го Августа 1865 г.

1752 году: мѣсяца Марта 14 сия гробница сооружися до храму святого великомученика Георгія в село Андрусьвку, коштомъ: церковнимъ за перея Петра Петрова Клепачевскаго и за ктито Василя Съдека.

17. На Плящаницѣ малиноваго бархата шитой золотомъ, Покровской церкви м. Нико-

поля, Екатеринославскаго уѣзда; списана 18-го Августа 1865 г.

Сія плящаница раба божія Іоана Горкуши Тимошевскаго куреня. 1756 года. 2).

18. На Евангеліи Георгіевской церкви Николаевскаго Самарскаго монастыря Екатеринославскаго уѣзда; списана 4 Августа 1865 г.

1756 года Мая 2 дня надалъ сіе Евангеліе въ монастырь пустынно Николаевскій Самарскій войска Запорожскаго низоваго знатной товарищъ козакъ куреня Величковскаго Деміанъ Легуша во вѣчное владѣніе.

19. На свинцовой Доскѣ найденной въ полѣ Херсонской губерніи Александрійскаго уѣзда, теперъ у помѣщика А. Н. Хорвата; списана 20-го Іюля 1866 г.

Табель. Освятися жертвеникъ Господа Бога³⁾ Іисуса нашего Іиса Хрѣста во храмъ святаго, великомученика и побѣдоносца Георгія: при державѣ благочестивѣйшия самодержавнѣйшия великаго Государинѣ Елисаветъ Петровни самодержици Всероссийскія. и наследнику его императорскаго височества благовѣрнимъ государѣ и великомъ князѣ Петрѣ Теодоровичѣ. и супруги его благовѣрной государини и великой княгинѣ Екатеринѣ Алексеевнѣ. и благовѣрномъ государѣ и великомъ князѣ Павлѣ Петровичѣ. и благовѣрной государинѣ и великой княгинѣ Аннѣ Петровни. и благословеніемъ святѣйшаго правительствующаго Синода. и благословеніемъ его преосвя-

2) См. подробное описаніе церкви протоіерея І. Карелина. Записокъ томъ VI, стр. 532.

3) Точки означаютъ строки надписи.

щенства епископа . . жского
и кого. при его высокопревосхо-
дительству. господину генералу лейтнанту.
при гусарскихъ полкахъ Новосербс кого
Корпуса и учреждающаго. главнаго комен-
дира и первого. гусарскаго Хорватаво полку.
непремежнаго полковника. Ивана Симоновича
Хорватаво. протовереем Петромъ Бульчезь.
и священникомъ Демьяномъ. Василиевезь. и
ротезь комендиромъ Василиемъ Тотовичезь
и ктиторрь в сей роги шарца. Крутоярскаго
Андрею Зар.овкию. В льго от Рождества Хри-
стова 1758 года. Юля 1-го дня:

20. На Евангелии московской печати 1758
г. въ трапезной Преображенской церкви Са-
марскаго монастыря, списано 4 августа 1865.

Сия книга глаголемая Евангелие сооружен-
но атаманомъ куреня Величковскаго Демья-
номъ Легушею за покойнаго Петра Гогу и
отдана в монастырь свято Николаевскій Са-
марскій на вѣчное владѣніе в году 1759 в
мцѣ ноябрь дня 20. и ризь двое зеленого
златоглаву.

21. На серебряной Дарохранительницѣ
церкви архангела Михаила ⁵⁾ села Старыхъ-
Койдакъ, на правомъ берегу Даѣпра, при по-
рогѣ сего имяни, въ 10-ти верстахъ ниже
Екатеринослава; списана 6 Августа 1865 г.

Сия гробница. Семена Богданима здѣ-
лана до храму святителя Христова Николая

за отпущение: грѣховъ своихъ: 1761 году
Нозбря.

22. На Крестѣ кипарисномъ, оправленномъ
въ серебряный окладъ, церкви Покровской въ
м. Крюковѣ; писана 2-го Августа 1865 г.

Сей крестъ отъиенъ жителемъ Кру-
говскымъ Василемъ Плечкомъ к церкви:
Покрова Богоматере: Крюковской: за отпу-
щенные грѣховъ своихъ 1765 г. Мая 9 дня.

23. На серебряной Кадильницѣ церкви трехъ
Святителей мѣстечка Ново-Стародубъ, Хер-
сонской губ. Александрійскаго уѣзда; спи-
сана 17-го Юля 1865 г.

Сю кадильницу надалъ, козакъ Сѣчи
Запорожской куреня Пашковскаго Пархѣмъ
Яквсечко до храму Трохъ Святителей: 1765:
года мѣсяца Декабра 5-го числа.

24. На оборотѣ Иконы св. Троицы Возне-
сенской церкви села Петрова, Херсонской
губерніи Александрійскаго уѣзда, на львомъ
берегу р. Ингульца; списана 21-го Юля
1865 года.

Сю икону куплено в церковь Сѣчовую
атаманомъ Корсунскимъ Павломъ Куделею
за деньги покойнаго Михаила Сорокопуда.
Року 1765 мѣсяца Декабра 31.

25. На Трисвѣщникѣ въ церкви архангела
Михаила села Волосскаго, на правомъ бе-
регу Даѣпра при Лоханскомъ порогѣ, въ

⁵⁾ Въ этой церкви находятся четыре большія иконы на холстѣ пожертвованныя извѣстнымъ въ
путешествіе Императр. Екатерины II, лоцманомъ прапорщикомъ М. М. Полторацкимъ. См. устное повѣство-
ваніе Леонтія Коржа. Изд. Газрипа архіеп. Херсонскаго (до того Екатеринославскаго). Одесса 1842, стр. 67.

23 верстахъ ниже Екатеринослава; списана 6, 8 и 11 Августа 1865 года.

Сооружилъ, козакъ, куреня Иркльвскаго, Леонти, Евстафiевичъ Лесинъ, 1776 г.

26. На Трiоди постной въ Покровской бывшей Сьчевой церкви, м. Никополя Екатеринославскаго уѣзда; списана 18 августа 1865 г.

Сию книгу Трiодъ куплено в церковь сьчевую Покрова Богоматере атаманомъ куреня Васюринскаго Хомою Малимъ за деньги покойного Романа Бѣлого 1766 года Июля 19.

27. На кипарисномъ въ серебропозлащенной оправѣ Креста въ трапезной Преображенiя Господня церкви Николаевскаго Самарскаго монастыря, при р. Самарѣ въ лѣсу, Екатеринославскаго уѣзда; списана 4 Августа 1865 г.

1768 года мѣсяца Юля 17 дня сей крестъ сооружилъ монаха Авраама Запѣшого.

28. На подножii кипариснаго Креста въ серебряномъ окладѣ Успенской церкви въ г. Новогеоргiевскѣ Херсонской губернии Александрiйскаго уѣзда; списана 30 юля 1865 г.

1770 года сооружилъ крестъ сей в Крыловъ до храму Успенiя Пресвятыя Богородици старанiемъ iерея Димитрiя Петрова: а коштомъ казака к. М. ⁶⁾ Юаномъ Сукуромъ во вѣчно надана отпуш. грѣх. своих в надежде Бога.

29. На серебряной Чашѣ Николаевскаго Самарскаго монастыря Екатеринославскаго уѣзда, въблизи города Новомосковска; списана 4-го Августа 1865 г.

Сiя: чаша: здѣла коштомъ: от козака войска Запорозскаго: куреня Поповичѣвскаго Алексѣя Бѣлскаго. бывшаго Кошового: в Самарски монастырь; в церковь: свѣтителя: Христова: Николая: Кiевомижигорскому приписни: 1771 года: Сентября 3 дня.

30. На ободкѣ подножiя серебрянаго вызолоченаго Креста Покровской соборной церкви города Александровска, Екатеринославской губернии, на лѣвомъ берегу Дибра; списана 16 Августа 1865 г.

Сiя крестъ: сооружися: коштомъ: за упокой: раба: божiя: Иосiфа: Сторчака: а старанiемъ: Андрея: Драчуна: до храму: пресвятыя: Богородици: Покрова: в крепость: Александровской: 1780 г.

31. Надпись на подножii напрестольнаго серебрянаго Креста Николаевскаго Самарскаго монастыря, Екатеринославскаго уѣзда; списана 4-го Августа 1865 г.

Сооруженъ сiя крестъ коштомъ и старанiемъ Василю Бѣлий. козакъ куреня Рогѣвскаго въ монастырь Самарскiй до храму свѣтителя Николая 1783 году мѣсяца Сентября: 7 дня в нему вѣсу: 8: фунтовъ.

32. На Горнемъ алтарномъ мѣстѣ церкви Покровской, м. Никополя, Екатеринославскаго уѣзда; списана 18 Августа 1865 г.

1783 года Сентемврiя 28 дня сiе горне сѣдалище жертвеникъ и рукомойка сооруженни какъ свѣсарскою такъ живописнымъ искусствомъ, собственными трудами здѣшнихъ

⁶⁾ Куреня Мышастовскаго, или Мннскаго.

ктиторей Якова и Ивана Шіяновъ. в честь церкви себѣ же, во спасеніе.

33. На окладѣ Евангелія московской печати 1784 года церкви архангело-Михайловской села Голой Грушовки, на правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; списана 17-го Августа 1865 г.

1786 года Февраля 1 дня. Здѣлано сіе Евангеліе в слободу Грушевку его превосходительства Федора Матвѣевича Толсто-во до храму архистратига ^{Хва} Михаила коштом Тимофѣя Палтя за упокой родителей Прокопія и Матроны.

34. На сребропозлащенной Чашѣ бывшей Запорожской Сѣчн села Покровскаго Покровской церкви на правомъ берегу Днѣпра Екатеринославскаго уѣзда; списано 18 Августа 1865 года.

Сія чаша здѣлано коштомъ за упокой Андрея Белоуса а за здравіе жени его Маріи. стараниемъ же священника Покровскаго Андрея Дроботова. Іюнія 5 дня 1786 г.

35. На свѣчномъ сребропозлащенномъ Привѣсѣ архангело-Михайловской церкви села Голой Грушевки, на правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; списана 17-го Августа 1865 г.

Сей привѣсѣ отмѣнилъ козакъ бывшего Запорожа Потапъ Бѣлин в слободу Голую Грушовку да и с товарищемъ же своимъ и Иваномъ Загубиколесомъ до храму святаго архистратига Михаила. 1787 года мѣсяца Августа 13 дня.

36. На Крестѣ бывшей Сѣчевой церкви Покрова Богородицы, въ селѣ Покровскомъ на правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; списана 18 Августа 1865 г.

Сей крестъ отмѣненъ рабомъ божиимъ Никифоромъ Шипотиникомъ и женою своею Агафіею до храму Покрова пресвятыя Богородицы в село Покровске 1788 года. м. Октября 17 дня. весу. полтора фунта 2 золоти.

37. На ободѣ подножія Креста церкви архангело-Михайловской села Голой Грушевки, на правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; списана 17 Августа 1865 г.

1791 сей крестъ: отмѣненъ: рабомъ божиимъ Павломъ Недоступомъ: курня: Каніевскаго: въ селеніе: Голую Грушовку: до храму: Михаила.

38. На серебряной напрестольной Дарохранительницѣ церкви Николаевской села Лоцманской Каменки, на правомъ берегу Днѣпра въ 8 верстахъ ниже Екатеринослава; списана 5 Августа 1865 г.

Сія: гробница: отмѣненна: в селеніе в Камянку: до храму: святителя Христова: Николая: собственнымъ: своимъ: коштомъ: и стараниемъ: господиномъ: Димитріємъ: Буличемъ: и женою: Ирною: и со чади: ихъ: за упокой: родителей: ихъ: Василя: Юана: Настасію: за цѣну: с позолоткою: 3л, 4ф 9²: семьдесятъ: пять: рублей: 1791: году: мѣсяца: Апреля.

39. На серебряной напрестольной Дарохранительницѣ церкви архангела Михаила

села Голой Грушевки, на правомъ берегу Днѣпра, Екатеринославскаго уѣзда; списана 17 Августа 1865 г.

Священикъ Моисей Порохов стараніемъ Василія Бассанскаго и Федора Буланого.

40. На серебряной позолоченой Чашѣ церкви Николаевской села Лоцманской Каменки, на правомъ берегу Днѣпра, въ 8 верстахъ ниже Екатеринослава; списана 5 Августа 1865 г.

Сия чаша жителя Новокодацкаго Днонѣсія Смирного и жени его Пелагіи сооружена селеня Лоцманской Камянки въ церковь святителя Николая 1791 года.

41. На Евангеліи московской печати 1779 года Николаевской церкви села Лоцманской Камянки на Днѣпрѣ, Екатеринославскаго уѣзда; списана 5 Августа 1865 г.

Сия книга называемая Евангеліе куплена жителямъ Новокадацкимъ Матвеемъ Ивановичемъ сыномъ Чумакомъ 1791 года мѣсяца Марта 3 дня въ казенное спление к Николаевской церкви Лоцманской Каменки.

42. На полотнѣ безъ рамы, въ 20 строкъ, на стѣнѣ надъ мѣстомъ могилы генерала Текелія въ церкви соборной г. Новомиргорода, Херсонской губерніи; списана 20 Іюня 1868 г.

Генералъ аншефъ Петръ Аврамовъ сынъ Текелія націи ⁷⁾. Славно-Сербской родился Венгерскаго королевства въ городѣ Арадѣ 1720 года, будучи въ римской император-

ской и королевской службѣ по 1747 годѣ в томъ году вступилъ въ Россійскую императорскую военную службу и продолжая оную усерднѣйшимъ и похвалнѣйшимъ образомъ и отличаясь мужествомъ и храбростію во всю Прусскую войну въ Полской экспедиціи и въ двухъ прошедшихъ Турецкихъ походахъ при истребленіи бывшей Запорожской Сѣчи и при усмереніи бунтующихся разныхъ Горскихъ народовъ достигъ до сего достохвалнаго и знаменитаго чина заслужилъ отъ Ея Императорскаго Величества монаршіи благоволеніи и разныя жалованіе ему. Императорскіе ордена а именно Александра Невскаго святаго великомученика и побѣдоносца Георгія святаго равноапостольнаго князя Владимера, первой степени, и великогерцогскаго голштинскаго святія Анни. сего: 1792 года. Апрѣля. 25 дня въ 11 часу по полунощи, на 73 году от рожденія, своего скончался.

43. На надмогильномъ Крестѣ запорожца, съ изображеніемъ знака военнаго ордена, на правомъ берегу Буга въ с. Ковалевкѣ, Херсонской губерніи Одесскаго уѣзда; списана 17 Августа 1867 года.

1792 года Декабря 4 дня. Здесь погребенъ козакъ бывшаго воиска запорозьскаго: служби: и нинѣшную Черноморскую производилъ и рани получилъ полковни хорунжіи куреня Поповичевского: Симеонъ Губа: в случайжъ ктобы могъ сей крестъ

⁷⁾ Точки означаютъ строки надписи.

з гроба дерзнуть да убитися суда божіа. С. К. Р. Фома г.

44. На Евангеліи Николаевской церкви села Лоцманской Каменки на Днѣпрѣ, Екатеринославскаго уѣзда; списана 5 Августа 1865 г.

Сіе Евангеліе купленое жителемъ Лоцманской Каменки Лукяномъ Динисовимъ синомъ Летюченкомъ за упокой родителей Дионисія и Марию Летючихъ 1796 года Ноября 25 дня.

45. На подножіи надгробнаго Креста стоящаго на курганѣ деревни Давыдовъ-бродъ, на лѣвомъ берегу р. Ингульца, Херсонскаго уѣзда; списана 4 Октября 1867 г.

Здесь погребенъ рабъ божіи войска Черноморскаго вѣрныхъ козаковъ арміи секундъ-маіоръ Петръ Шербина Мѣкулскій на 79 го. от рожденія представися Феврала 22. 1796.

46. Надпись на серебряномъ напрестольномъ Крестѣ церкви Вознесенія Господня села Вознесенскаго, на лѣвомъ берегу Днѣпра Екатеринославской губ. Александровскаго уѣзда; списана 6 и 11 числѣ Августа 1865.

Сея: преблагословенный даръ: его высокопреосвященства: Іова: архіепископа: Екатеринославскаго: пожалованъ уѣзднаго города: Александровска: въ: воинскую Александроневскую: церковь: Генварь въ 3 день 1816 года.

47. На напрестольномъ кипарисномъ Крестѣ въ серебряной оправѣ Николаевской церкви селенія Лоцманской-Каменки, Екатеринославскаго уѣзда; списана 5 Августа 1865 г.

Усердіемъ атамана Бойка, о здравіи Григорія и Миланіи. 1849 года.

НАДГРОВНИЙ ЗАПОРОЖСЬКИЙ КРЕСТЬ.

Въ херсонскомъ уѣздѣ, при днѣпровскомъ лиманѣ, расположено село Александровка; у дороги, пролегающей черезъ это село и соединяющей по берегу лимана Николаевъ съ Херсономъ, нѣсколько въ сторонѣ отъ нея, находится небольшая «могилка». Проходя осенью по этой мѣстности, я замѣтилъ на могилѣ разбросанные обломки каменнаго креста; на нѣкоторыхъ изъ нихъ видны были буквы и начертанія. Послѣ нѣкоторыхъ усилій мнѣ удалось собрать и сложить всѣ разбросанные обломки и возстановить разрушенный надгробный памятникъ; затѣмъ я его раставрировалъ и поставилъ на прежнемъ мѣстѣ на могилѣ. Получился средней величины, каменный, шестиконечный крестъ, концы котораго значительно шире раменъ и отдѣланы въ видѣ площадей, ограниченныхъ тремя пересѣкающимися дугами; на одной сторонѣ начертано изображеніе прямоугольнаго креста, а надъ нимъ и около него буквы: и н ц и—ис—хс—ни—ка—г—г—м—л—р—б (послѣднія шесть буквъ не вполнѣ ясны). На другой сторонѣ сохранилась слѣдующая надпись въ 12 строкъ: *Бывшаго войска Запорозскаго козакъ куреня Платиревскаго zde опочивае рабъ Божїи Висилиї Коношко блаженої памяти 1782 году мѣя генваря 21.*

Мнѣ неизвѣстно, насколько замѣтное положеніе занималъ въ войскѣ запорозскомъ Василій Коношко и въ мѣстномъ преданіи не сохранилось свѣдѣній о побужденіяхъ, заставившихъ его провести послѣдніе годы жизни на берегахъ днѣпровскаго лимана, т. е. приютился ли онъ здѣсь у родственниковъ послѣ исчезновенія воинственной общины, или занялся рыбнымъ промысломъ, понынѣ процвѣтающимъ на нашемъ берегу. Во всякомъ случаѣ существованіе памятника указываетъ на нѣкоторый почетъ, которымъ пользовался у своихъ современниковъ односельчанъ братчикъ «бывшаго войска запорозскаго».

Замѣчая, что лица интересующіеся исторіею новороссійскаго края, тщательно собираютъ свѣдѣнія оставшіяся въ видѣ вещественныхъ памятниковъ отъ быта Запорожья, я рѣшаюсь сообщить эту замѣтку, полагая, что, можетъ быть, и сія крупица на что-либо понадобится лицамъ, собирающимъ коллекціи и свѣдѣнія объ аналогичныхъ предметахъ.

В. Бны—къ.

„Писанный крестъ“.

На юго-западной оконечности Волыни, въ кременецкомъ уѣздѣ, при с. Верещакахъ, въ 7 или 8 верстахъ отъ м. Збаража, находящагося въ Галиціи, среди распаханнаго поля одиноко стоитъ давно забытый крестъ на полуосунувшейся могилѣ какого-то героя, павшаго въ одной изъ кровопролитныхъ битвъ, которыми такъ извѣстна въ исторіи эта мѣстность. Крестъ этотъ извѣстенъ тамъ подъ именемъ «писаного», и рѣдкій изъ окрестныхъ жителей не знаетъ объ немъ. Такихъ памятниковъ въ томъ краѣ разбѣяно много въ разныхъ мѣстахъ по полямъ, лѣсамъ, горамъ, городищамъ и дубровамъ. Кѣмъ и когда они поставлены, память въ народѣ объ этомъ потеряна, и изъ оставшихся преданій въ рѣдкихъ случаяхъ можно вывести сколько нибудь опредѣленные заключенія о времени и обстоятельствахъ появленія крестовъ. Крестъ, о которомъ мы говоримъ, имѣетъ надпись; но и она не уцѣлѣла и остались лишь слова: *атаманъ рабъ Бо... Б...ий*. Изъ разспросовъ на мѣстѣ удалось узнать не многое. Болѣе 10 лѣтъ тому назадъ на томъ мѣстѣ, гдѣ этотъ крестъ стоитъ, находился большой дубовый лѣсъ; затѣмъ лѣсъ этотъ вырубленъ, расчищенъ, а земля, бывшая подъ лѣсомъ, засѣяна хлѣбами. Когда мы осматривали эту мѣстность, крестъ находился среди посѣвовъ пшеницы, а холмъ, на которомъ онъ водруженъ, отъ распашки разсунулся и почти сравненъ съ землей, такъ что среди густой и рослой пшеницы крестъ мы могли найти только съ помощью лица, хорошо ознакомленнаго съ мѣстностію. Это былъ 70-ти лѣтній старикъ,

крестьянинъ села Верещакъ, по имени Лукьянъ (прозвище запомнилъ). Лукьянъ помнитъ время, когда крестъ стоялъ на небольшой полянѣ въ глубокомъ лѣсу; холмъ подъ нимъ былъ гораздо выше, но надпись была въ такомъ же видѣ, какъ и теперь. Кстати Лукьянъ грамотенъ; онъ говоритъ, что отецъ его, жившій болѣе 70 лѣтъ и дѣдъ, такой же долговѣчный, знали «писанный» крестъ такимъ же, а дѣдъ прибавлялъ, что на томъ мѣстѣ давно когда то была большая битва. Вотъ и все.

Исторически извѣстно, что во время козацкихъ войнъ Богданъ Хмельницкій осадилъ въ Збаражѣ польское войско и что при этой осадѣ было убито не мало козацкихъ старшинъ, въ томъ числѣ и атаманъ Бурляй. Очень вѣроятно, что могила, на которой стоитъ «писанный» крестъ, принадлежитъ кому нибудь изъ атамановъ Хмельницкаго, а можетъ быть и самому Бурляю.

Въ полуверстѣ отъ креста проходитъ австрійская граница; дорогъ вблизи креста теперь нѣтъ; но старики говорятъ, что очень давно не вдалекѣ отъ креста пролегалъ Збаражскій шляхъ; вѣроятно, дорога эта уничтожена, когда по присоединеніи края къ Россіи проводили кордонную линію между Австріей и Россіей и уничтожили по границѣ лишнія дороги.

Весьма интереснымъ при этомъ представляется слѣдующее совпаденіе. Въ нашемъ краѣ ходитъ по рукамъ много рукописей, подъ названіемъ запорожскихъ, въ которыхъ содержится описаніе мѣстъ, гдѣ зарыты клады. Одна изъ нихъ была издана въ 1856 г. въ Кіевѣ, и въ ней есть такая запись:

«На Верещаки Вышніи зъ Полци иде шляхъ на Субботово, мимо козацкій яръ; а яръ буде у лѣву сторону отъ шляху, а шляхъ по-надъ яромъ близъ, и такъ иде по-надъ велькимъ яромъ, то прійде зъ велького яру малый вершиною до шляху, и тыею вершиною пиды у диброву; увошедши уже у велькій той яръ, стань и смотри на низъ до луки, и гляди, надъ лукою стоитъ дубъ товстый; отъ дуба на лугъ пять ступеней большихъ крестъ съ тогожь боку, а то бачъ гробъ; на гробѣ крестъ написанный. Добыча!»

Едва ли можно сомнѣваться въ томъ, что запорожская рукопись имѣетъ въ виду тотъ самый писанный крестъ, которому мы посвятили настоящую замѣтку.

О. К.

Нѣкоторые остатки старины въ Херсонщинѣ.

Во время развѣздовъ моихъ по херсонской губ. (въ 1886 и 1887 гг.) мнѣ пришлось въ трехъ селахъ натолкнуться на нѣкоторые остатки старины. Несмотря на ихъ незначительность, свидѣнія о нихъ все же, мнѣ кажется, имѣютъ нѣкоторый интересъ.

Александрійскаго уѣзда большое с. *Петрово* на р. Ингульцѣ населено теперь государственными крестьянами, бывшими военными поселянами. Крестьяне называютъ осадчимъ села запорожца *Петрыка*, который сидѣлъ сперва на рч. Зеленой (притокъ Ингульца), а затѣмъ перешелъ къ Ингульцу и сѣлъ хуторомъ на мѣстѣ тепершняго села. Ингулецъ былъ тогда глубокъ и рыбенъ; по берегамъ его, гдѣ теперь ряды хатъ, росли лѣса, а въ нихъ было множество дичи. Поэтому мѣсто было очень удобно для поселенія, и на него начали постепенно переселяться выходцы изъ Запорожья. Начало заселенія, по рассказамъ стариковъ, можно отнести къ половинѣ XVIII ст. Вскорѣ поселеніе сдѣлалось значительнымъ селомъ, ибо въ 1774 г. уже имѣло—какъ то будетъ видно ниже—церковь, построенную, очевидно, еще раньше. Поселеніе имѣло непосредственныя и очень близкія связи съ Запорожьемъ, что видно хотя бы изъ копій рапорта священника с. Спасова ¹⁾ отъ 22 апрѣля 1774 г., сохранившейся при спасовской церкви. Тамъ сказано: „прихода моего роты Спасовой прихожанъ въ Запорожскіе села бѣжало 30 семей, кои изъ числа наличныхъ людей исключены, которые бѣжавшіе христіанскія требы себѣ тамо *отъ опредѣленнаго коша войска Запорожскаго въ сл. Петровой находящагося священника* получаютъ“.

Сохранилось преданіе, гдѣ рассказывается, что жители села Петрова участвовали нерѣдко въ военныхъ подвигахъ козаковъ и брали въ плѣнъ татаръ, которыхъ и держали у себя нѣкоторое время въ своихъ хатахъ—впредь до обмѣна плѣнныхъ.

¹⁾Того же уѣзда, при рч. Верблюжьѣ, притокѣ Ингульца.

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

Въ церкви и теперь хранятся вещи, бывшія когда то въ Запорожской Сичѣ. Эти вещи слѣдующія: а) фелонь малиноваго бархата съ вышитыми на оплечѣхъ изображеніями апостоловъ съ греческою подписью подъ каждымъ; б) двѣ скриньки изъ кипариснаго дерева, прочно окованныя желѣзомъ, одна длиною 5 четв., шириною 3 ч. и вышиною 3 чт., а другая нѣсколько меньше; в) икона пресв. Троицы въ золоченой рамѣ, недурной работы, съ четкою надписью на оборотной сторонѣ славянскими буквами киноварью: „Сию Икону Куплено Вдерковѣ Сѣчовую Атаманомъ Корсунскимъ Павломъ Куделею Заденги Покойного Сорокопуда. Року 1765 мѣсяца декабря 15“.

Вещи эти, принадлежавшія Сѣчевой церкви, перешли въ село Петрово, вѣроятно, послѣ уничтоженія Сѣчи. На это указываютъ воспоминанія старика Елевферія Свннострыги, рассказанныя имъ еще въ 1869 году священнику мѣстной церкви о. А. Менжелею, гдѣ онъ говорилъ, что нѣкій воевода Оболенскій воспользовался во время разрушенія Сѣчи какъ вышеназванными, такъ и многими другими, очень цѣнными, вещами, въ числѣ которыхъ рассказчикъ припоминать два литыя изъ серебра паникадила, которыя будто бы цѣнили еще тогда одно въ 40, а другое въ 17 тысячъ рублей.

И дѣйствительно, тогда, когда, по выраженію рассказчика, „у Сичі усе розжакували“, ловкимъ людямъ легко было воспользоваться львиною частью добычи, представляемой сокровищами Запорожья.

Но изъ всего взятаго Оболенскій передалъ въ петровскую церковь только вышеназванныя вещи, а куда дѣвались остальные—неизвѣстно (этотъ Оболенскій, по словамъ крестьянъ, поселился въ 17 верст. отъ с. Петрова на р. Зеленой).

Выше Петрова, на той же рѣчкѣ находится тоже бывшее военное поселеніе, теперь село государственныхъ крестьянъ, *Чечельевки* (Чечеливка); здѣсь въ церкви тоже сохранилась вещь запорожскаго происхожденія, именно, чаша серебряная, на которой надпись. „Сей келѣхъ ваданъ отъ козаковъ сѣчи запорожской куреня минского отъ Микити Самбока да Михайла всело чечелѣвку до храму покровя пресвятыя Богородицы 1760 року фе: л: 4“.

Третье село *Шестерня*, уже херсонскаго уѣзда, лежитъ по лѣвой стор. р. Ингульца. Первоначальное образованіе поселенія необходимо отнести къ началу XVII ст. (если не ранѣе), когда, по словамъ старожилонъ, козакъ запорожець Шестерня, получившій свое прозваніе отъ того, что у него на рукѣ было шесть пальцевъ, сѣлъ здѣсь хуторомъ.

ДОКУМЕНТИ, ІЗВІСТІЯ І ЗАМ'ЯТКИ.

Къ нему вскорѣ присоединились другіе козаки — запорожцы, какъ то утверждаютъ старожилы. между прочимъ двѣ древнія старухи, Домаха Козыренкова и Параска Орлова, теперь уже умершія. но передававшія бывшему священнику даже фамиліи запорожцевъ. На сельскомъ же кладбищѣ на двѣхъ крестахъ вырѣзаны надписи, на первомъ: „1784 году мѣсяца Априля 21 дня приставился рабъ Божій Иванъ великій, полтавского куриня полковый Отаманъ“, а на второмъ „1785 году Юня 27 дня Здѣшъ почиваетъ рабъ Божій Андрей Квукѣнь Дядькивского куриня козакъ, поживе лѣтъ 60 (120)“. Говорятъ, что въ годъ разоренія Сѣчи основатель Шестерни и козаки Нарепа, Бурсакъ и др. ушли въ Турцію.

Но когда Потемкинъ исходатайствовалъ у Екатерины II указъ съ правами и привилегіями для желающихъ селиться въ краѣ и потомъ въ 1780 г. другой указъ о продленіи срока для явки бѣглецовъ, тогда многіе козаки возвратились назадъ въ Шестерню (Нарепа, Пыхно, Бурсакъ и др.). Явились и выходцы изъ Бѣлоруссіи и Малороссіи, поселившіеся здѣсь же. Однако характерно то, что бывшіе запорожцы сторонились отъ этихъ новопришельцевъ и составляли отдѣльную громаду, нося и отдѣльное названіе. Такъ, въ 1793 г. по исповѣднымъ книгамъ они писались отдѣльно отъ прочихъ жителей, а именно такъ: „черноморскіе козаки военные и ихъ домашніе“, а прочіе жители назывались поселянами.

По словамъ старожилонъ, Екатерина II была во время своего путешествія по югу въ Шестернѣ съ „Потемкою“ и „немецькимъ царемъ“, какъ то говорили двѣ вышепоименованныя старухи. Для нея устроили въ Шестернѣ временный деревянный дворецъ и обсадили деревьями на скорую руку. Екатеринѣ здѣсь представлялись нѣсколько человекъ бывшей запорожской старшины, изъ которыхъ нѣсколькихъ она возвела въ дворянское достоинство и подарила нѣсколько тысячъ десятинъ земли, напр. Сидору Белому, Сичовану.

До 1829 г. Шестерня находилась въ вѣдѣннй казенной палаты государственныхъ имуществъ, а въ этомъ году перешла въ вѣдомство военныхъ поселеній. Объ этомъ переходѣ сохранилось преданіе, что предъ нимъ „наикали въ село чиновныкы (пал. госуд. имущ.) и збирали сороковыны“, — т. е. по 40 руб. асс. съ души, а кто не охочъ былъ платить, того знакомили съ „московскою закуцією“.

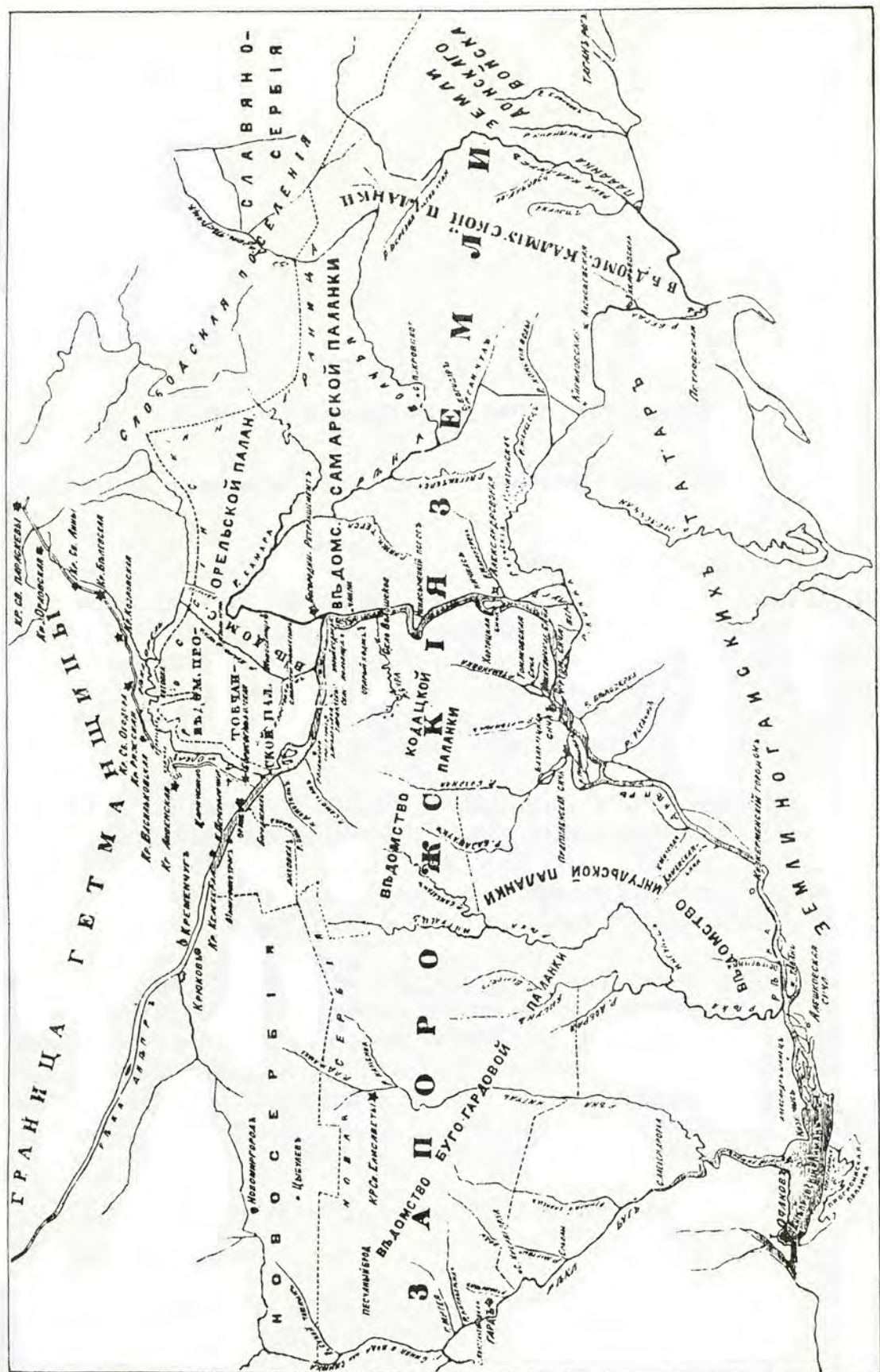

Рис. 9. Загальний план запорозьких земель (Еварницький - 1888. - Ч. П. - План VIII)

Д.И.Эварницкий

ЗАПОРОЖЬЕ в остатках старины и преданиях народа

(Части I и II. - Спб. - 1888. - Фрагменты о казацких кладбищах и крестах)*

"Но тут (Осип Михайлович Гладкий) внезапно почувствовал припадки страшной болезни холеры, свирепствовавшей незадолго перед этим в г.Екатеринославе, и после продолжительных страданий, пятого июля, и покончил свое земное существование, прожив 79 с половиной лет. За ним последовала и его жена, безотлучно находившаяся при больном муже и заразившаяся тою же болезнью, холерою; как и Осипу Михайловичу, Федосье Андреевне было точно так же 79 с половиной лет. Оба погребены (в1866 г.) на городском кладбище г.Александровска.

"ГЕНЕРАЛ-МАЮРУ, БЫВШЕМУ КОШЕВОМУ АТАМАНУ ЗАПОРОЖСКИХЪ КОЗАКОВЪ, ОСИПУ МИХАЙЛОВИЧУ ГЛАДКОМУ"

Так гласит надпись, сделанная на небольшом песчаниковом кресте, поставленном сыном умершего, Василием Осиповичем Гладким" (Ч. I. - С. 145).

"Ниже Перевизких хуторов, близь устья реки Базавлука, я увидел два замечательных места в истории запорожских козаков: старое запорожское кладбище и вторую по времени запорожскую Сичу, Базавлуцкую. Кладбище находится у левого берега реки Базавлука, на две версты выше устья его, против гряды Калньшихи, но не представляет из себя ничего особенно интересного, так как все бывшие на нем кресты, кроме двух, частью разбиты на мелкие куски, частью совсем унесены. Из оставшихся двух крестов, на одном можно было только прочесть:

"...КОЗАКЪ КУРЕНЯ КОНЕЛОВСКАГО 1758 ДЕ. 4",

а на другом:

"КАЛНЬШЪ КОЗАКЪ КУРЕНЯ КУЩОВСКОГО
ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1749 МЦЯ ОКТО. 5"

* Підготував до друку І.В.Сапожников

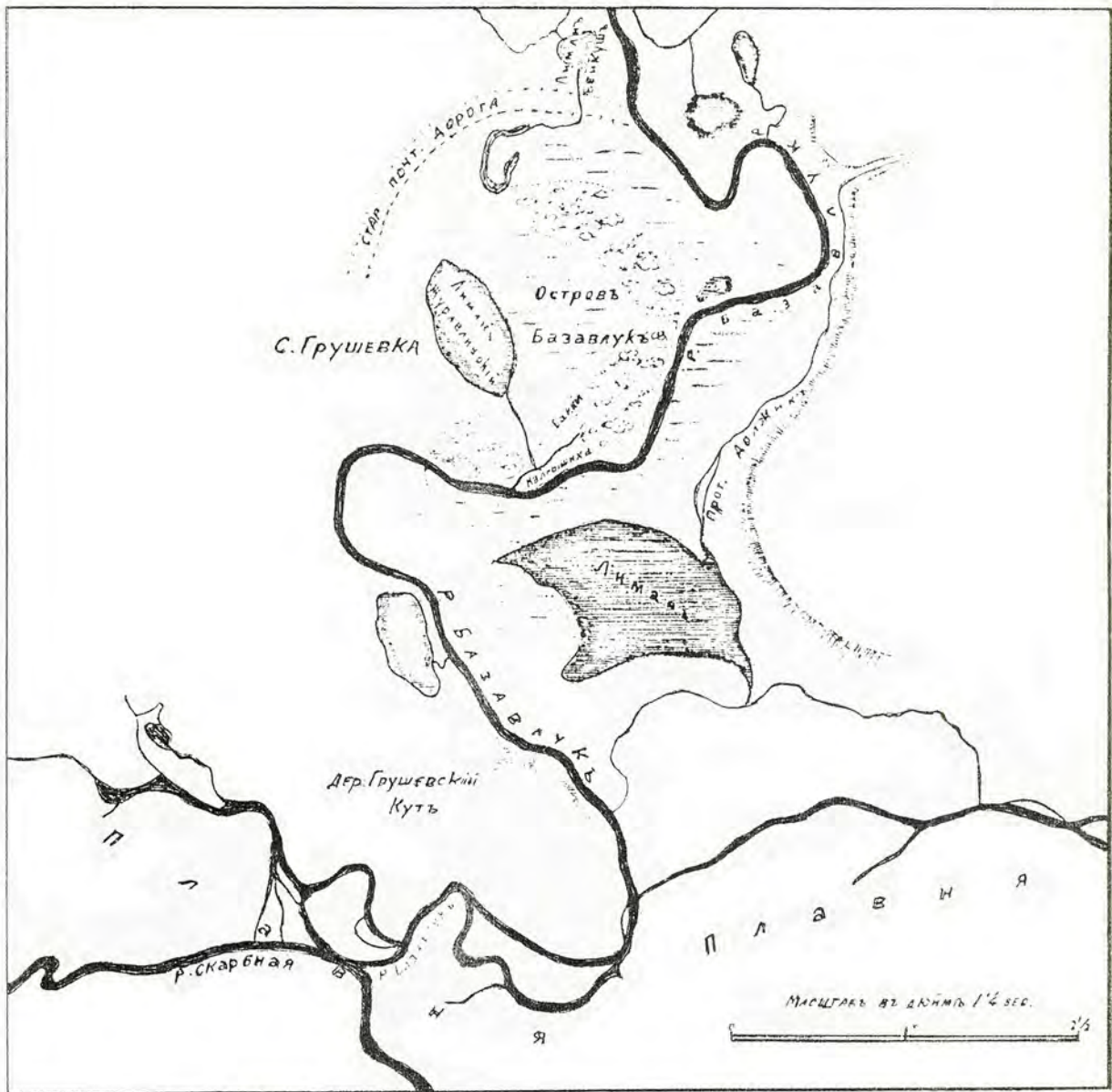

Рис. 10. План Базавлуцької Січі (Еварницкий - 1888. - Ч. I. - План II)

Последняя надпись любопытна тем, что объясняет название гряды Калнышихи: здесь жил какой-то козак Калныш; но еще любопытнее она тем, что означенная фамилия козака Калныша напоминает фамилию кошевого Калнишевского, в козацком просторечии также Калныша; и тот и другой носят одну и ту же фамилию, и тот и другой записаны были в один, кущовский, курень. Не были ли они родственники? Жаль, что на кресте не сохранилось отчество умершего козака Калныша" (Ч. I. - С. 256-257).

"Кроме этого, в Грушевке есть еще три намогильных креста, под которыми скрываются умершие запорожцы. Один стоит в так называемом Кутике на старом кладбище, другой - во дворе крестьянина Фомы Ханенка, а третий - во дворе экономической больницы:

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕ РАБЪ БОЖІЙ ДЕМЬЯНЪ МУКОСЪЙ
КОЗАКЪ КУРЕНЯ ТИТАРОВСКОГО
ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1732 ГОДА МАРТА 8 ДНЯ".

"ЗДЕ ПОГРЕБЕНЪ СЛАВНАГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО
КОРНЪВСКІЙ КУРЪННОГО ВОЙСКОВАГО ТОВАРИЩА
ГРИГОРІЯ НИКИТОВИЧА БРАТЬ
РАБЪ БОЖІЙ САВОСТИАНЪ
1748 ГОДА 9 АВГУСТА"

"ЗДѢ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІЙ СЕМЕНЪ БЪЛІЙ
КОЗАКЪ ВЪСКА ЗАПОРОЖСКАГО
КУРЕНЯ КОРНЪВЪСКОГО
ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1768 МЦА ГЕНВАРЯ"

...В десяти верстах от села Грушевки стоит село Шолохово, Екатеринославского уезда, некогда входившее также в состав вольностей запорожских козаков. Памятником этого служат оставшиеся в церкви села книга-октоих и крест над могилою какого-то запорожца Кирилла... Крест стоит в огороде крестьянки Марьи Петровны Деркачевой и имеет такую надпись:

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІЙ
КИРИЛО КОЗАКЪ КУРЕНЯ ВЕДМЕДОВСКОГО
ПЕРСТАВИСЯ РОКУ 1749 МЦА НОЯБРЯ ДН 25"

...Против села Шолохова, в углу, образуемом впадением речки Солоной в реку Базавлук, на земле владельца С.И.Гиржева, Херсонской губернии и уезда, стоят два креста с надписями:

"ЗДЕ ПОЧИВАЕТЪ РАБ БЖИ САВА СУХИ
КУРЪНОИ ПАШКЪВСКІЙ
РАЗБОЙНИКАМИ УДАВЛЕНЪ И
ПОГРЕБЕНЪ НЕСТОР КУЛИКОМЪ
1753 РОКУ"
"1759 РОКУ ЗДЕ ПОГРЕБЕНЪ РАБЪ БЖ
АНДРЕЙ ГОЛОВКО **НИКА** СЛАВНАГО ЗАПОРОЗС

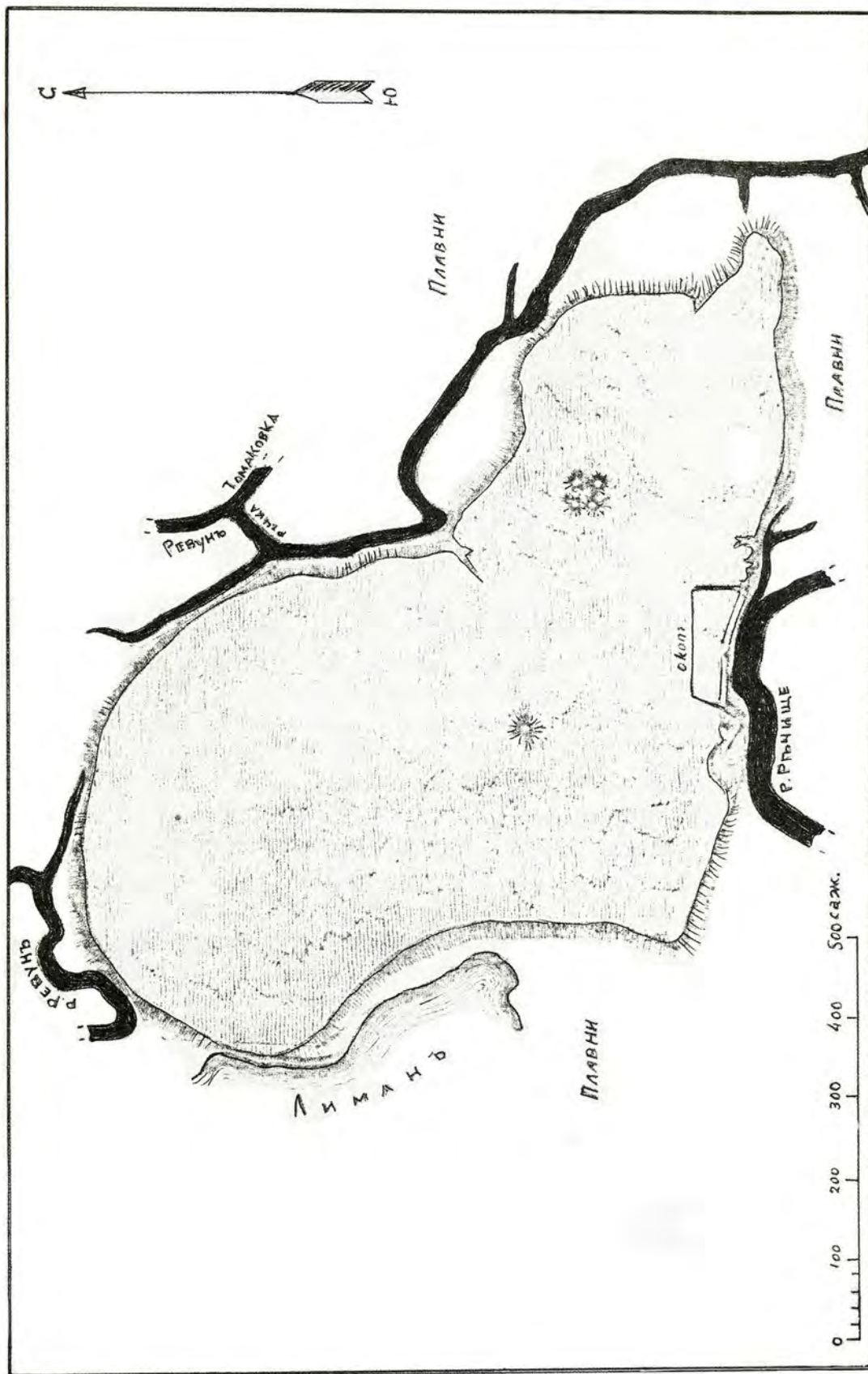

Рис. 11. План Томаківської Січі (Зварницький - 1888. - Ч. I. - План III)

КОГО НИЗ: ТОВА: ПАШКОВСК"

(Ч. I. - С. 265-266)

"Что запорожцы здесь действительно бывали, это видно из намогильного креста, который некогда стоял на самом возвышенном месте заломов, а теперь неизвестно кем разбит и сброшен вниз, к берегу Днепра.

"К.О.З.А.К.Ъ Т.И.Т.А.Р.О.В.С.К.О.Г.О К.У.Р.Е.Н.Я"

(Урочище Гульбище; Ч. I. - С. 276)

"Против острова Клейновского и реки Бугая, на правом берегу Днепра, стоит хутор Многопольный, имение наследников Клейна. Здесь, при устье балки, вдающейся в Днепр, стоят три намогильных песчаниковых креста с надписями, из коих только на одном можно прочесть слова:

"ЗДЕ ПОГРЕБЕНЪ РАБЪ БОЖІЙ СЕРГІЙ
КОЗАКЪ НИЖЕСТЕБЛѢВСКОГО КУРЕНЯ
УМРЕ ВЪ 1751 ГОДУ НОЕБРЯ"

(Ч. I. - С. 278)

"Близь церкви, на так называемом Роге-Калиты, осталось запорожское кладбище, на котором уцелело только три каменных креста, из коих под одним покоится прах двух братьев, Дамиана и Василия Карасилов, под другим прах Григория Карасира и Корнея Ломаки, людей не запорожского звания, и под третьим прах двух неизвестных запорожцев:

"10 ДЕКАБРЯ ДНЯ ПОГРЕБЕНИ ОБА ВКУПѢ
ПОПОВИЧЕВСКАГО КУРИНЯ **Н С К**"

(Ч. I. - С. 283)

"Кроме укрепления, от запорожцев на Городище (месте Томаковской Сечи) сохранилось еще кладбище, находящееся близь восточной окраины острова, за большим курганом, стоящим почти в центре Городища. Еще не так давно, в 1872 году, один из местных любителей старины, протоиерей Карелин, видел на острове Городище кладбище с надгробными песчаниковыми крестами, на которых сделаны были надписи, гласившие о том, что под крестами покоятся умершие запорожцы (Надписи.. - 1872). Кладбище это существует и теперь, но только на нем не уцелело ни одного креста: все они разобраны крестьянами для собственных построек" (Ч. I. - С. 291-292).

" - Як умирав козак у Січі, то там було особе кладовище, там і хоронили його, а як умирав на зимовнику, то й хоронили або серед степу, або на березу річки, або де в бальці, чи вибальці: де жив, там і хоронили. А хоронили при всім козацьким убранстві: у каптані, черкесці, у сап'янах, у шапці, ще й при оружії. Гроби робили із соснини, із дубини, із вербини; у гроб ставляли іноді пляшку з горілкою, а іноді ще череп'яну люльку. Оце вмер козак. "А нумо, товариші, поставимо йому пляшку горілки у голови, бо покійник любив її!" Та й поставлють. То з розкоші!... Зверху насипали високу могилу, а поверх могили ставили кам'яний хрест, зроблений самим покійником ще за живота. Ото ж і співають пісню:

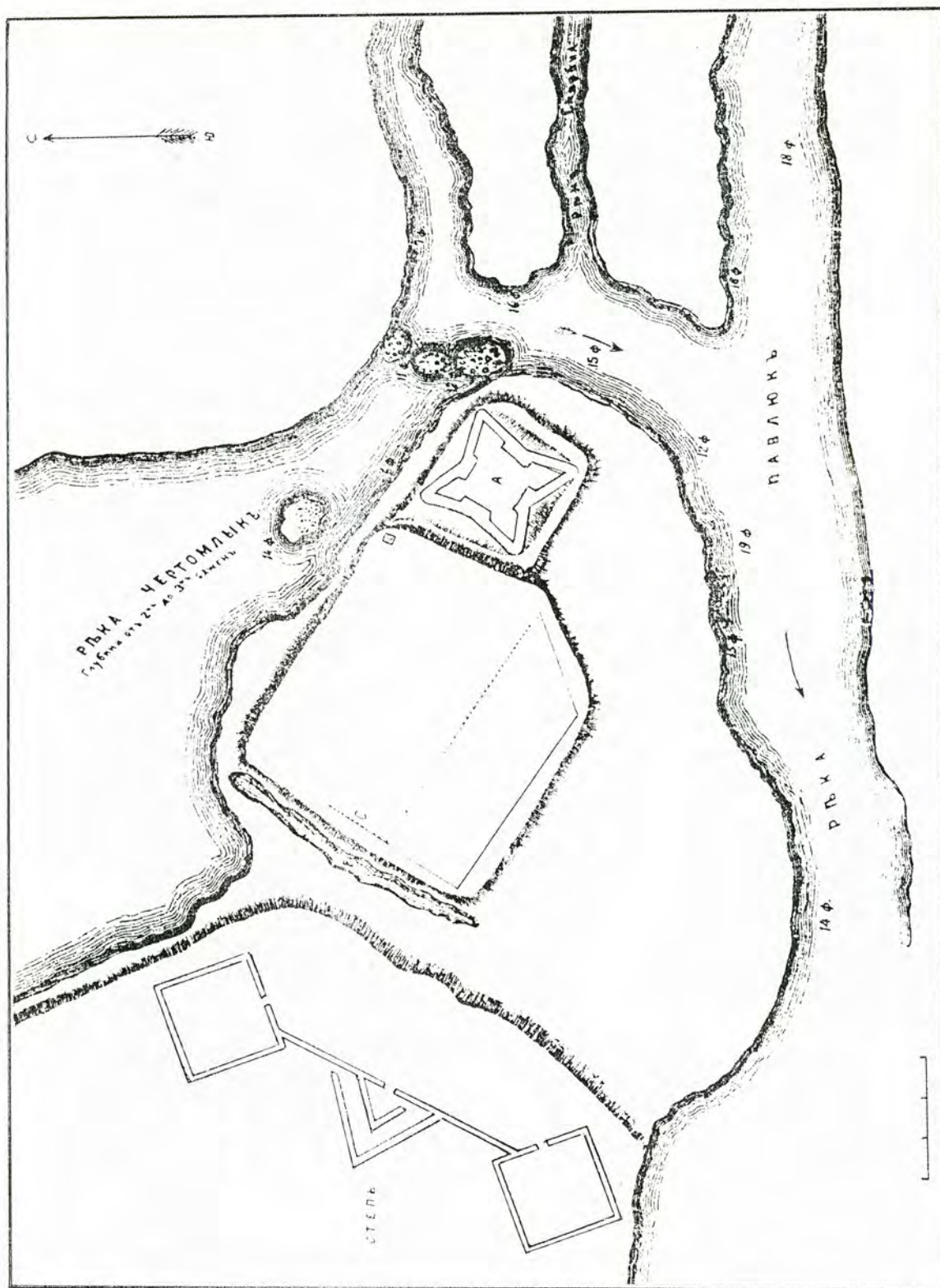

Рис. 12. План Чортомлицької Січі (Зварницький - 1888. - Ч. II. - План IV)

"Що взяв козак за жіночку
Високу могилочку, зеленую долиночку"

(Из воспоминаний И.И.Росолоды, сына запорожца Недоступа - Ч. II. - с. 32)

"На расстоянии около двух верст от острова Томаковки стоит деревня Марьевка, принадлежащая владелице Е.М.Очеретьковой. Возле Марьевки, в балке Отченешковой, обращает на себя внимание песчаниковый намогильный крест, высоты с небольшим полтора аршина. На нем сделана надпись, к сожалению попорченная дробью: крест служит мишенью для выстрелов каких-то неучей, родственников владелицы. Из попорченной подписи с трудом можно было разобрать слова:

"МИРЬ -- РАБЪ БОЖІЙ КОЗАКЪ...
ПАВЛО ГОРИСЬКО....
МЪСЯЦА НОЯБРЯ ГОДА..."

На расстоянии около пяти верст от села Чернышовки, в балке Каменке, стоят два намогильных запорожских креста с надписями. Из них первый совсем вошел в землю, а другой еще стоит над землей, в огороде крестьянки Просяничниковой, и имеет с восточной стороны надпись:

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІЙ
ВИСИЛІЙ КОЛЯДУМИШНІЙ ШКУРИНСКІЙ
ПРЕСТАВИСЯ 1756 ГОДУ МЪСЯЦА АПРЪЛЯ 2 ДНЯ"

(Ч. II. – С. 34)

...С самой вершины Лысой горы открывается великолепный и далекий вид, по направлению к северу и востоку, и на весь остров Томаковку с его курганами и известняковыми копиями и на весь песчаный, открытый левый берег Днепра. С южной стороны к самой Лысой горе примыкает запорожское кладбище, а тотчас за кладбищем начинается село Новопавловка. Длина всего кладбища - 22 саж., ширина - 16 саж.; в самой середине его возвышается небольшой курганчик. По рассказам старожилов, еще в недавнее время на кладбище стояло очень много каменных крестов с надписями, но теперь уцелел лишь один такой крест. С восточной стороны на нем сделано обычное распятие, а с западной вырезаны слова:

"1729 РОКУ МЪСЯЦИ ЮЛЯ 10:
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІЙ
ВАСИЛІЙ ГАЙДУКЪ ТОВАРИШЪ
КУРЕНЯ ЛЕВУШКОВСКОГО"

(Ч. II. - С. 35)

"Место бывшей Микитинской Сичи можно восстановить только по рассказам стариков. Сича и при нем кладбище находилась ровно на 350 саж. ниже теперешней пристани, у правого берега Днепра, против того места, где теперь стоят в нем мельницы, иначе говоря, против двора крестьянина Василия Ходарина, живущего почти у самого берега реки. На месте запорожской церкви стояла, еще не так давно, деревянная часовенка, высоты в четыре саж. и кругом в одну сажень. Ниже часовенки шла через Днепр переправа, старая козацкая переправа, известная у запорожцев под

Рис. 13. Пам'ятник кошевого І.Д.Сірка
(Рисунок А.Г.Сластьона з фотознімку - Яворницький - 1995)

именем Микитинской. В этом месте из Днепра просачивается небольшой проливек, Пидпильна. Возле церкви было кладбище, занимавшее в длину до 70 и в ширину - до 100 саж., помещавшееся, по теперешнему, против двора крестьянина Федора Рыбакова. Но все это, от напора весенней воды в 1846 году, пошло вдоль по течению Днепра. Берег, ежегодно обрушивающийся в воду, обнажает целые кучи козацких костей, валяющихся в небрежении по песку; тут же часто торчат полусгнившие дубовые гробы, скрывающие в себе одни жалкие остовы некогда доблестных и неустрашимых козаков-рыцарей; между скелетами часто попадаются медные крестики, иконки, пуговицы, кольца, а иногда и штофы, наполненные "оковитою", без которой запорожец не мог обойтись, очевидно, и на том свете." (Ч. II. - С. 43).

"Вдоль этого шляха тянутся: слобода Неплюева, с левой стороны, хутор Чортомлык, у одноименной с ним речки; слобода Новомихайловка, несколько вдали от дороги, и наконец деревня Капулилка, расположенная в береговой низменности речки Чортомлыка, сидящая в небольшом "заулочке". На полторы версты выше д.Капуловки, на возвышенном, открытом выгоне, как раз против хаты крестьянина Ивана Ковалья, стоит огромное земляное укрепление, так называемый сомкнутый редут с траверсами внутри. Южная линия этого редута имеет 1250 саж., северная - 780 с., восточная - 380, западная - 700 саж. Время сооружения этого укрепления всего легче отнести к 1709 году, когда против запорожцев посланы были Петром I российские войска для разорения их Сичи; войска эти должны были долгое время простоять у Сичи, и тогда, вероятно, сооружены были означенные земляные укрепления. К югу от укрепления, у самой деревни, бросаются в глаза два небольших холмика, в огородах крестьянина Семена Кваши, на первом из коих стоит высокий песчаниковый крест, с высеченною на нем надписью:

"ЗДѢ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИИ
СЕМЕНЪ ТАРАНЪ КОЗАКЪ КУРЕНЯ
ШКУРИНСКОГО ПРЕСТАВИСЯ РОКУ
1742 МЦЯ ДЕКА 3 ЧИС." (Рис. 5)

(Ч. II. – С. 67)

"...на четверть версты ниже, в огороде крестьянина Ковалья, стоит другой крест. С восточной стороны на нем сделаны начальные буквы:

"Ис Хр
Ні КА
К П
Т Р
М Л
Р Б",

с западной вырезана надпись:

"ЗДЕ ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БОЖИ
ФЕДОРЪ ТОВСТОНЪГЪ:
КУРЕНЯ ЩЕРБИНЕВСКАГО КОЗАКЪ
ПОГРЕБЕНЪ РОКУ 1770: НОЯБА 4 ДНЯ".

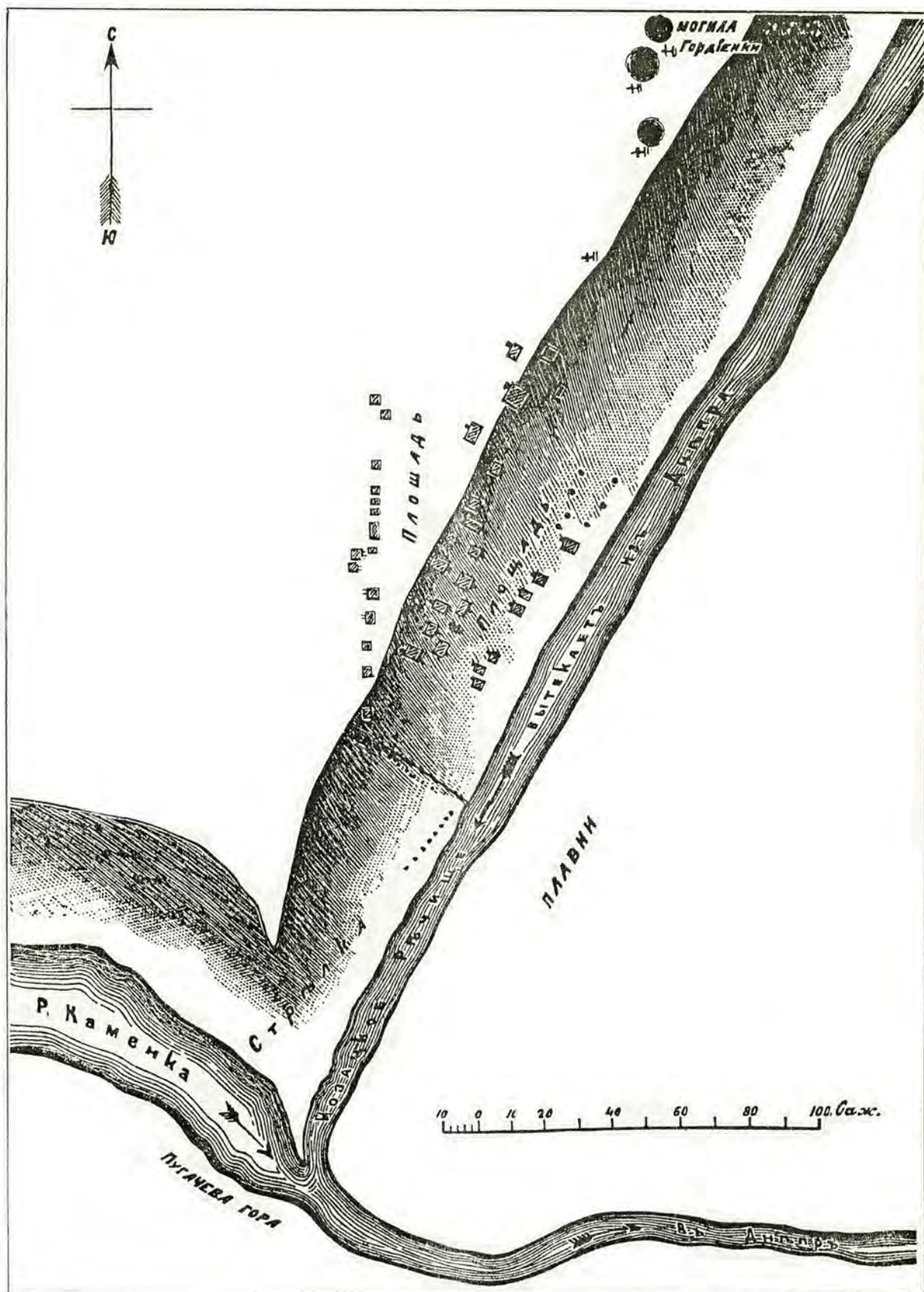

Рис. 14. План Кам'янської Січі (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План VI)

На треть версты ниже двора крестьянина Ивана Ковалья стоит двор крестьянина Николая Алексеевича Мазая, в огороде которого находится третий запорожский памятник: намогильный камень над прахом знаменитого в истории запорожского козачества кошевого атамана, Ивана Дмитриевича Сирка; это уже не крест, а род узкой плиты, книзу более утолщенной и широкой, кверху несколько утонченной и как бы отрубленной. Он высечен из песчаникового камня и поставлен на небольшой, в виде пьедестала, также песчаниковый саркофаг. Этот памятник имеет высоты два аршина без полутора вершка, ширины снизу пять четвертей, сверху две четверти, толщины - одну четверть. Он взнесен на невысокий холм, обсаженный с трех сторон шестью шелковицами и с одной, восточной стороны, тремя серебристыми тополями. На самом верху имеет два небольших углубления, по всем соображениям, для бывшего некогда на нем креста; на восточной стороне памятника высечено обычное распятие Христа с обычными же при нем буквами

І. Н. Ц. И.
 ИС. ХС
 НИ КА
 К П Т Р
 М Л
 Р Б;

а на западной стороне, в самом верху высечен четырехконечный крест и ниже креста помещена следующая надпись (Рис. 13):

"РОКУ БОЖОГО 1680 МАЯ 4
 ПРЕСТАВИСЯ РАБЪ БО
 ІОАНЪ СЪРЬКО ДМИТ
 РОВИ АТАМАНЪ КОШО
 ВІЙ ВОСКА ЗАПОРОЗКОГО
 ЗА ЕГО...Ц.П.В. ФЕОДОРА
 АЛЕКСЪВИЧА. ПАМЯТЬ ПР
 АВЕДНАГО СО ПОХВАЛАМИ"

Менее, чем скромная могила скрывает в себе более, чем великого полководца." (Ч. II. С. 68).

"...Кроме могилы кошевого Сирка, в Капуливке есть две могилы козака Симеона и Данила Борисенка, - обе в току крестьянина Марка Мирошниченка, по уличному Богатаго. На каждой из могил стоит каменный крест с надписью:

"ЗДЕ ОПОЧЫВАЕТЪ:
 РАБЪ БОЖІ СІМЕОНЪ КО...
 ТОВАРЫШЪ КУРЕНЯ ВАСЮРІНСКОГО
 ПРЕСТАВИСЯ: РОКУ 1728 ГОДА"
 "ЗДЕ ОПОЧЫВАЕТЪ РАБЪ БЖ
 ДАНИЛО БОРИСЕНКО: К:
 СТЕБЛЕВСКАГО ВЫШАГО
 УМРЕ РОКУ 1709 МЪСЯЦА МАРТА 4"

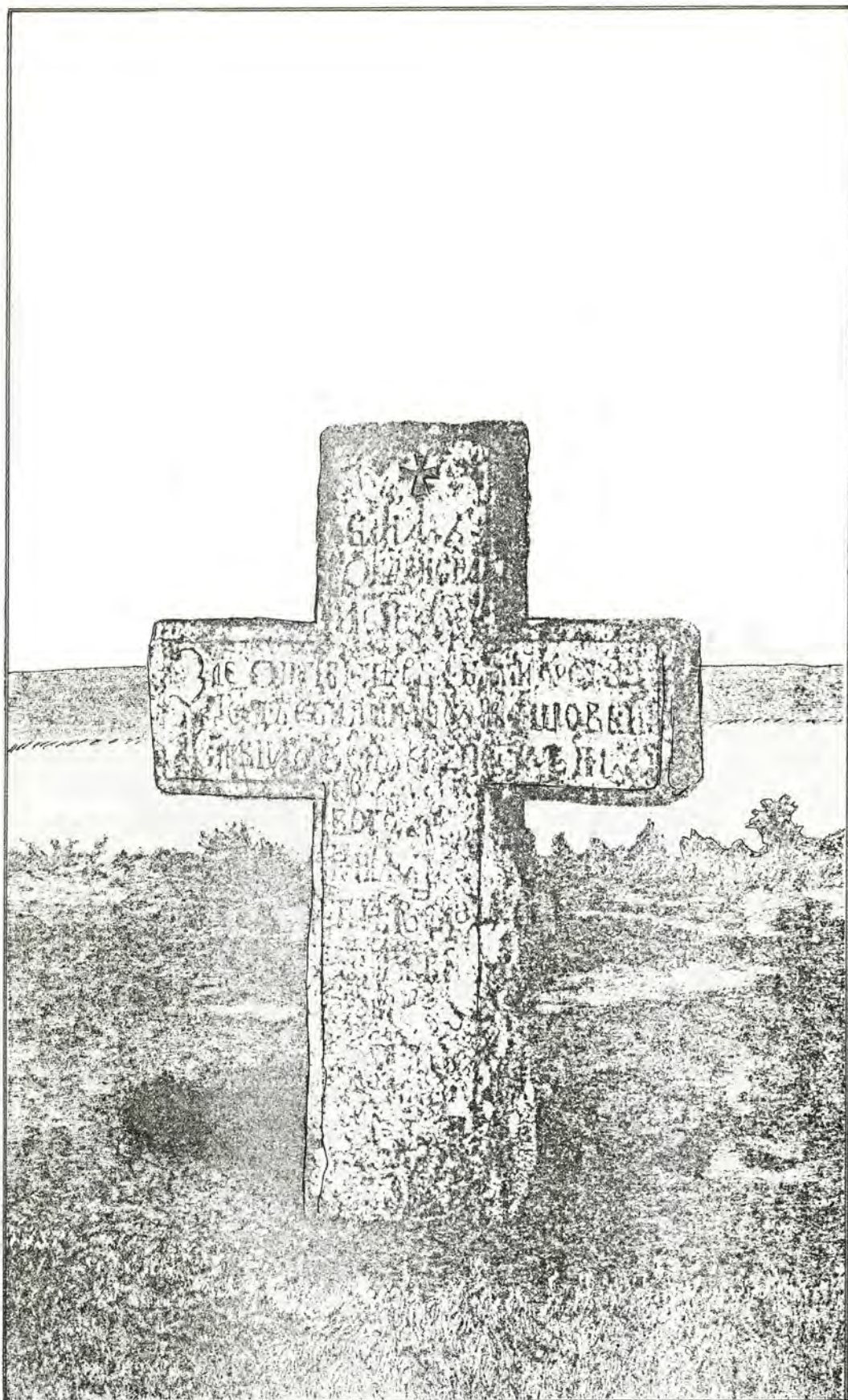

Рис. 15. Пам'ятник кошового К.Г.Гордієнка (Еварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 29)

Кроме того, за током под плетнем у Марка Мирошниченка лежит еще так называемая гробница, т.е. подставка под крест с надписью:

"ОТЬ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА 1720 Г.:
МЪСЯЦА ИЮЛЯ 16".

Молва гласит, что хозяин двора под вторым крестом нашел клад, почему из бедного человека сделался сразу богачом и воротилой всей деревни.

С западной стороны, близ самой деревни, находится так называемое запорожское кладбище, на котором стоит четыре каменных креста с надписями.

"РОКУ 1728 МЪСЯЦА НОЯБРЯ ДНЯ 4
ПОМЯНИ ГОСПОДИ ДУШУ УСЫЩАГОСЯ
ОТ АДАМА ДАЖЕ И ДО СЕГО ДНЕ.
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІЙ
ДАНИИЛЬ КОНЕЛОВСКОГО
КУРЕНЯ КОЗАКЪ"

"ЗДЕ ПРЕСТАВСЯ РАБЪ БОЖІИ
ЛУКІАНЪ ТОВАРИШЪ КУРЕНЯ
МЕДВЕДОВСКОГО РОКУ 1729
МЪСЯЦА СЕНТЕВРІЯ ДНЯ 17"

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ
СИДОРЪ ЗНАТНЫЙ ТОВАРИЦЪ
КУРЕНЯ КИСЛЯКОВСКОГО
ПРЕСТАВИСЯ ЗА АТАМАНА ЕВСТАФІЯ ШКУРИ.
А РОКУ 1729 ИЮНЯ ДНЯ 20 **Н. М. К.**"

"ПОМЯНИ ГОСПОДИ ДУШУ РАБА СВОЕГО
ЕФРЕМА НОСЪВСКОГО КУРЕНЯ ВАСЮРИНСКАГО
А ПРЕСТАВИСЯ РОКУ 1728 МЪ ДЕКАМВРІЯ ДНЯ В 17"

(Ч. II. – С. 79)

"...Вот, с левой стороны, к реке Пидпильной бежит река Чортомлык, а по правому берегу Чортомлыка видны остатки запорожского кладбища. По всем признакам, во время пребывания здесь запорожцев, оно было довольно обширно, но теперь большая часть его находится под деревней, а меньшая вся изрыта кладоискателями. Жажда золота и мертвым не дает покоя!... К тому же и сам Чортомлык не щадит своей святыни: ежегодно разливаясь, он подмывает свой правый берег и выносит из него целые гробы с козацкими костями. Оттого на берегу реки или на самом дне ее, во всякое время года, в особенности же весной и осенью, можно видеть целые кучи валяющихся черепов и костей. А если взять в руки лопату и отвалить несколько кусков земли от правого берега Чортомлыка, то тут можно видеть и целые человеческие остовы, и куски разного платья, и длинные козацкие чубы, и оловянные пули, и целые куски свинцу, и большие круги дроту, и даже козацкое оружие. Грустно смотреть на эти немые остатки некогда кипевшей здесь живым ключем человеческой жизни! Грустно в особенности потому, что и самые остатки эти попираются ногами проходящих людей и

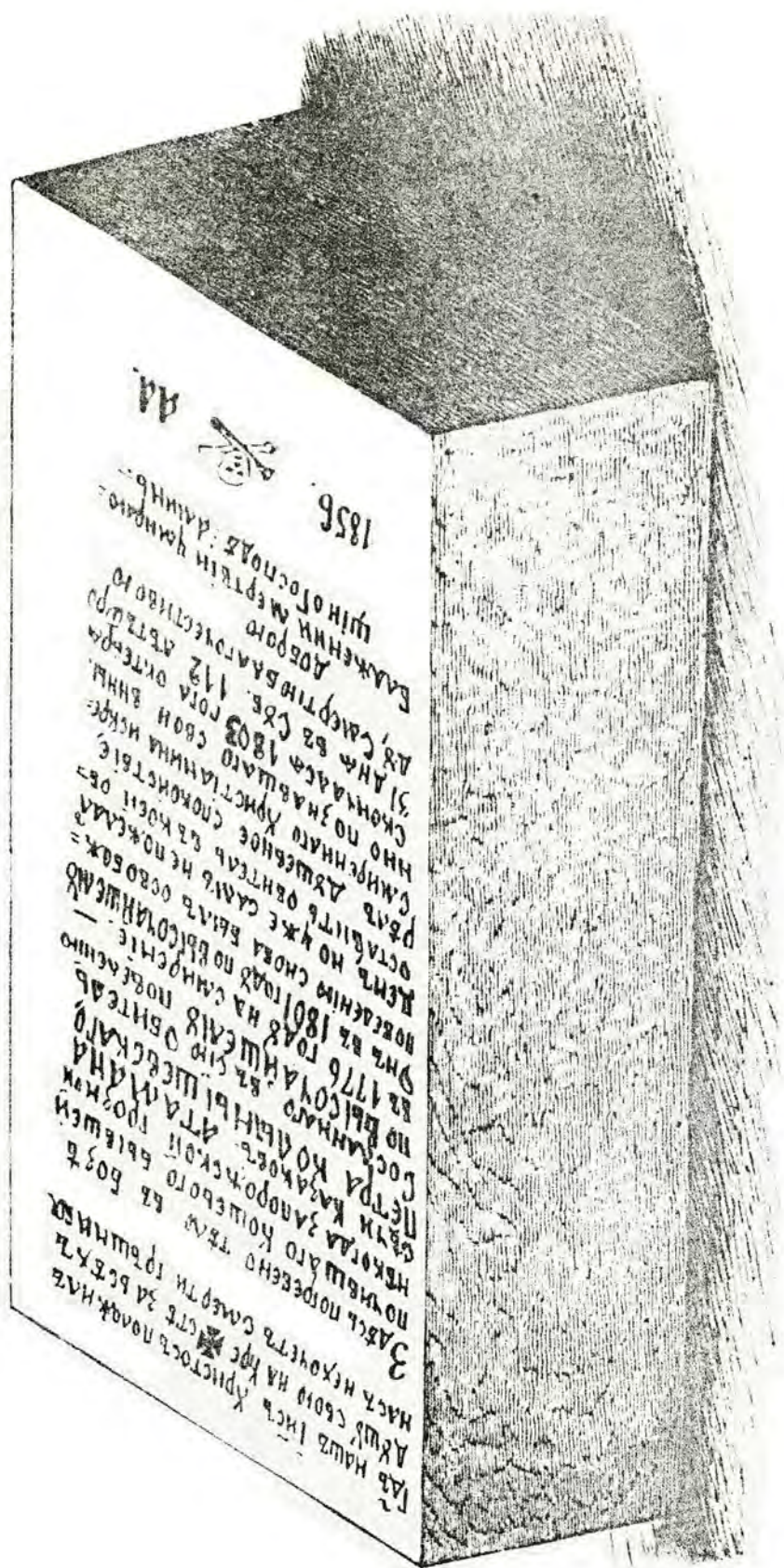

Рис. 16. Плита кошового П.І.Калнишевського (Зварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 33)

нередко смешиваются с костями и мясом дохлых лошадей, коров, собак и кошек... И невольно вырывается в такой момент святой стих "лирного" поэта:

"Подивись на кладовище, де лежать мої сини:
Їх могили розмиває повідь кожної весни!
Всім до тих могил байдуже, і нема тії руки,
Щоб як свято поховала черепа і кістняки"

(Ч. II. - С. 81)

"К этому нужно добавить лишь то, что на сто шагов от Сичи (Каменской) к северу находится еще запорожское кладбище, на коем в настоящее время сохранилось всего лишь четыре каменных креста, один целый и три разбитые в куски, с надписью, сделанной полувазью на каждом из них. Первый крест имеет высоты два аршина и три четверти, толщины поларшина; на нем, с западной стороны, вверху выбита фаза луны, возле нее крест и возле креста нечто подобное цветку, а ниже цветка помещена следующая надпись (Рис. 15):

"ВО ИМЯ
ОЦА И СНА
И СГО ДХА
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БЖІЙ КОНСТАНТИН
ГОРДЬЕВИЧ АТАМАНЪ КОШОВЫЙ:
СЛАВНАГО ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО НИЗО
ВОГО А КУ
РЕНЯ ПЛАТ
НЬРОСКОГО:
ПРЕСТИВИСЯ
РОКУ 1733
МАЯ 4 ЧИСЛА"

С восточной стороны креста высечено обыкновенное распятие, с обычными при нем буквами, а ниже распятия изображена козацкая арматура: копыя, сабли и пушки на колесах. У самого креста насыпана могила, высоты через вершину две с половиной сажени, в окружности двадцать сажень. Второй крест разбит на три куска, и потому на нем можно было прочесть лишь следующие слова:

"ВО ИМЯ ПРЕСВЯТІЯ И ЖИВО..... ТРОЙЦЫ АМІНЬ.
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖИ ВАСИЛІ ДЕРОФЕВИ
ОТАМАНЪ КОШОВЫЙ..... А КУРЕНЯ ТИТАРОВСКОГО
ПРЕСТАВИЛСЯ В РОКУ 1731-М В МЪСЯЦЬ МАЕ ДНЯ 23"

Крест лежал возле небольшой могилки, близь которой он, видимо, когда-то стоял (Ч. II. – С. 116-117).

"...Остальные два креста настолько повреждены, что на них можно было прочесть лишь одни имена козаков Якова и Федора. Это и все, что нашел я на запорожском кладбище близь Каменской Сичи, а между тем, глядя на множество могил, можно думать, что здесь было довольно большое кладбище, от которого однако же в

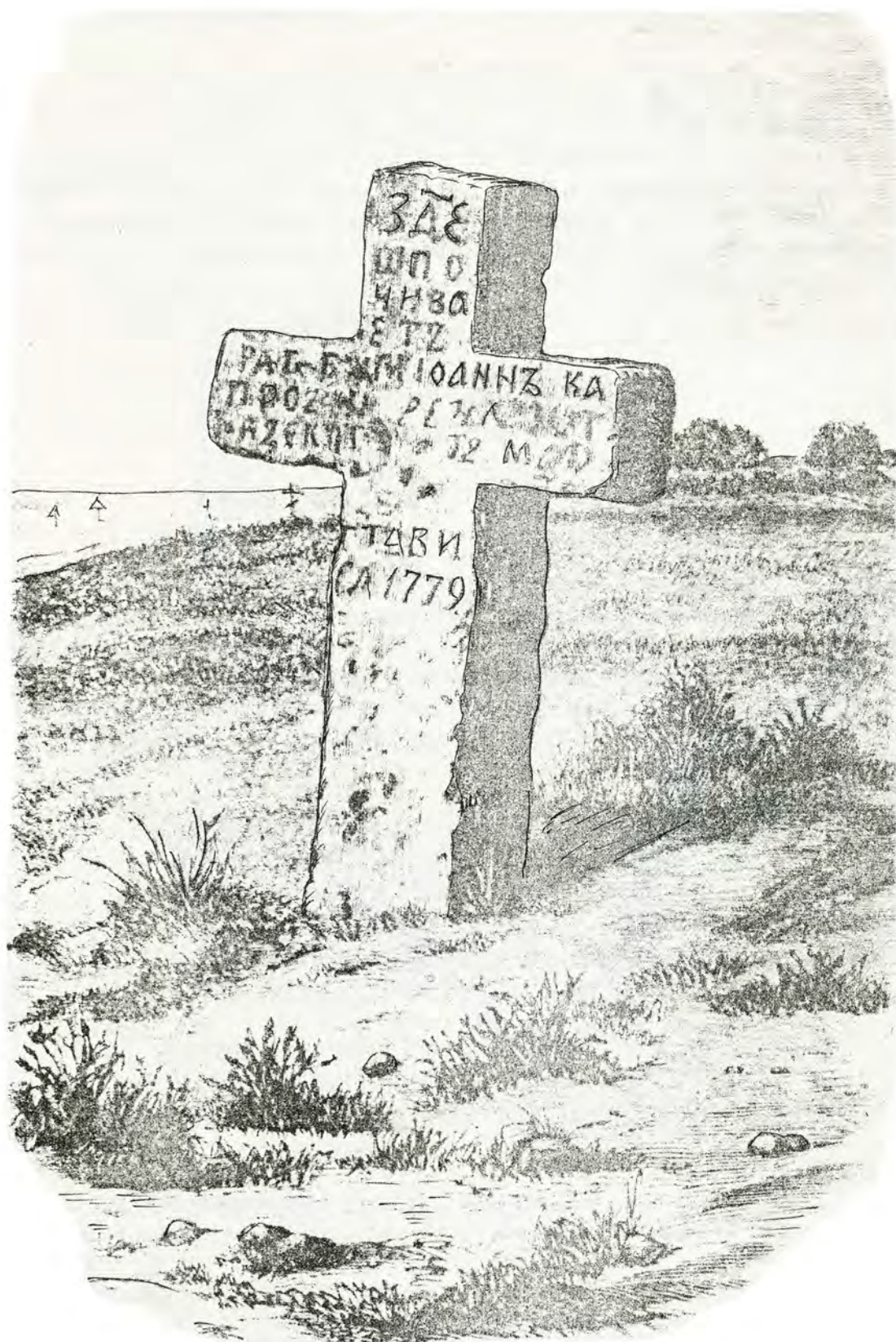

Рис. 17. Намогильний хрест отамана Капіса
(Малюнок І.Репіна - Эварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 34)

настоящее время уцелело лишь четыре неполных креста, о чем заявлял уже сорок три года тому назад покойный Н.И.Вертильяк (1844)* (Ч. II. - С. 118).

"У устья Буга кончались владения запорожских козаков; отсюда они шли уже понад левым берегом реки вверх до впадения в нее р.Синюхи. Первое село на этом пути - Александровка или Штыхова, - имение владелицы Е.И.Милорадович. Близь этого села есть два замечательных места в истории запорожских козаков: место, где погребен запорожец Коношко, и место, где пребывал Семен Козарь, так называемый "Семенив-риг". Крест стоит в одной версте от усадьбы владелицы, над проезжей дорогой; он обнесен деревянной оградой, по мысли управляющего именем А.В.Скубы, и с южной стороны имеет такую надпись:

"БЫВШАГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКАГО
КОЗАКЪ КУРЕНЯ ПЛАТНЪРЪВСКАГО
ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ
ВАСИЛИ КОНОШКО
БЛАЖЕННО ПАМЯТЫ
1782 ГОДУ МЪСЯЦА ГЕНВАРЯ 21 ДНЯ"

(Ч. II. - С. 148)

"Хутор Дубовый стоит в устье балки Дубовой и правого берега реки Саксагани. ... Местность Дубовой балки настолько интересна, что привлекает к себе множество путешественников в летнее время. Кто исходил балку от устья и до вершины, тот не мог не заметить на самой вышке ее, с левой стороны, песчаникового шести-конечного креста, великолепно возвышающегося среди густой зелени вековых лесов. А кто приближался к этому кресту, тот, без сомнения, и пытался прочесть сделанную на нем надпись:

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІИ КИРИЛО
И СЪ НИМЪ ТОВАРИЦЪ ВОЙСКОВЪИ
МЪКИФОРЪ И МИХАЙЛО ПУЦІА БІВШАГО
НИЗОВАГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО
КУРИНЯ ДЯДКЪВСКОГО КИРИЛО МОЩЕНСКІИ
ПРЕСТАВИСЯ ГОДУ 1779 МЪСЯЦА НОЯБРЯ 4 ДНЯ.

ІС ХР

СЕЙ КРЕСТЪ СООРУЖЕНЪ РАБОМЪ БОЖІЕМЪ
ФЕДОРЪМЪ ГУБОУ. БРАТ ЕГО ЛОГИНЪ АСАУЛЬ
ВЫЙСКОВЫЙ ПОГРЕБЕНЪ БЫЛЬ У САМАРЪ"

(Ч. II. - С. 160,162)

"Так или иначе, но, получив свободу, Калнишевский уже не пожелал оставить Соловецкой обители, сделался простым послушником и, прожив два года на

* "Это неверно: все четыре креста имеют надписи, но только на двух из них трудно прочесть, потому что они разбиты на несколько частей. Скверно также прочел г.Вертильяк и год смерти Гордиенка: не 1731, а 1733..., где из последней буквы Л сделано и Г, что и составит 33, а не 31, чего г.Вертильяк не заметил" (Примітка Д.Яворницького).

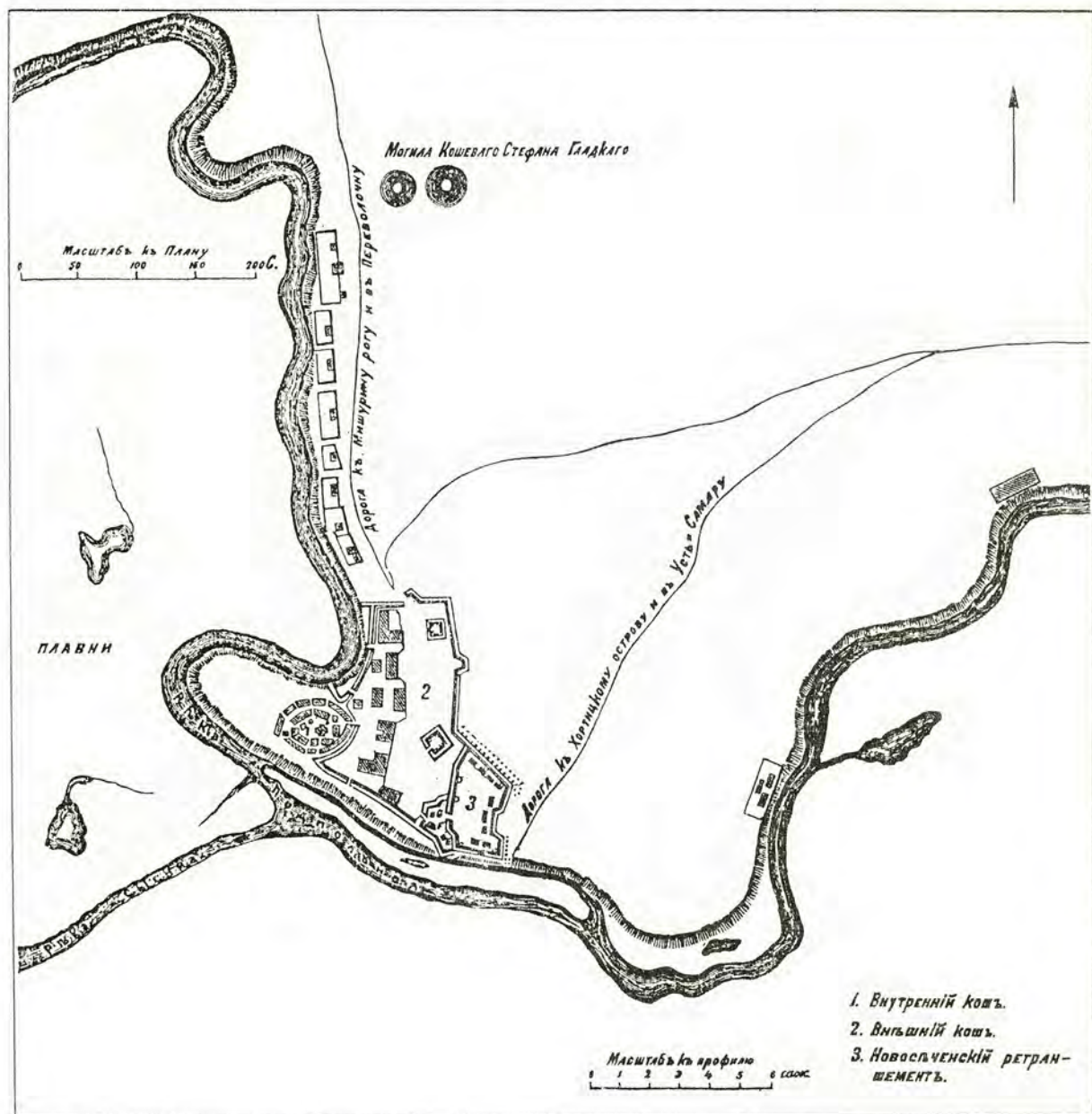

Рис. 18. План Нової Січі (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План VII)

свободе, скончался. Умершего похоронили на самом лучшем месте монастыря, во дворе, близь алтаря соборного храма св.Преображения, с южной стороны, с одной стороны близь могилы архимандрита Феодорита, с другой, близь могилы знаменитого деятеля в смутную эпоху, Авраамия Палицына. Спустя 53 года после смерти Петра Ивановича Калнишевского, над его прахом сооружена была плита архимандритом Александром Павловичем, впоследствии полтавским епископом, со следующей надписью (Рис. 16):

"ГОСПОДЬ НАШЪ ИСУСЪ ХРИСТОСЪ ПОЛОЖИЛЪ
 ДУШУ СВОЮ НА КРЕСТЬ ЗА ВСЬХЪ
 НАСЪ НЕ ХОЧЕТЪ СМЕРТИ ГРЬШНИКА
 ЗДЬСЬ ПОГРЕБЕНО ТЬЛО ВЪ БОЗЬ
 ПОЧИВШАГО КОШЕВОГО БЫВШЕЙ
 НЬКОГДА ЗАПОРОЖСКОЙ ГРОЗНОЙ
 СЪЧИ КОЗАКОВЪ, АТАМАНА
 ПЕТРА КАЛНИШЕВСКАГО,
 СОСЛАННАГО ВЪ СПУ ОБИТЕЛЬ
 ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ ПОВЕЛЬНЮ
 В 1776 ГОДУ НА СМИРЕНИЕ. -
 ОНЪ ВЪ 1801 ГОДУ ПО ВЫСОЧАЙШЕМУ
 ПОВЕЛЕНЮ СНОВА БЫЛЪ ОСВОБОЖ=
 ДЕНЬ, НО УЖЕ САМЪ НЕ ПОЖЕЛАЛЪ
 ОСТАВИТЬ ОБИТЕЛЬ ВЪ КОЕЙ ОБ=
 РЬЛЪ ДУШЕВНОЕ СПОКОЙСТВИЕ
 СМИРЕННАГО ХРИСТИАНИНА, ИСКРЕ=
 ННО ПОЗНАВШЕГО СВОИ ВИНЫ.
 СКОНЧАЛСЯ 1803 ГОДА ОКТЯБРЯ
 31 ДНЯ ВЪ СУБ. 112 ЛЬТЪ ОТЪ РО=
 ДУ, СМЕРТЮ БЛАГОЧЕСТИВОЮ
 ДОБРОЮ.
 БЛАЖЕНИ МЕРТВІИ УМИРАЮ=
 ЩИ О ГОСПОДЬ: АМИНЬ,
 1856 А.А."

(Ч. II. - С. 185)

"Уже возле первой хаты села я увидел большой песчаниковый крест и выкопанную около него яму.

- Что это такое?
- Да это запорожское кладбище!

Я остановился и приблизился к кресту. С восточной стороны на кресте сделано было обыкновенное изображение, распятие Христа, а с западной выбиты следующие слова (Рис. 17):

"ЗДЕ
 ОПО
 ЧИВА
 ЕТЬ
 РАБЪ БОЖІИ ІОАНЪ КА
 ПИСЪ КУРЕНЯ СЕРГІЕВС

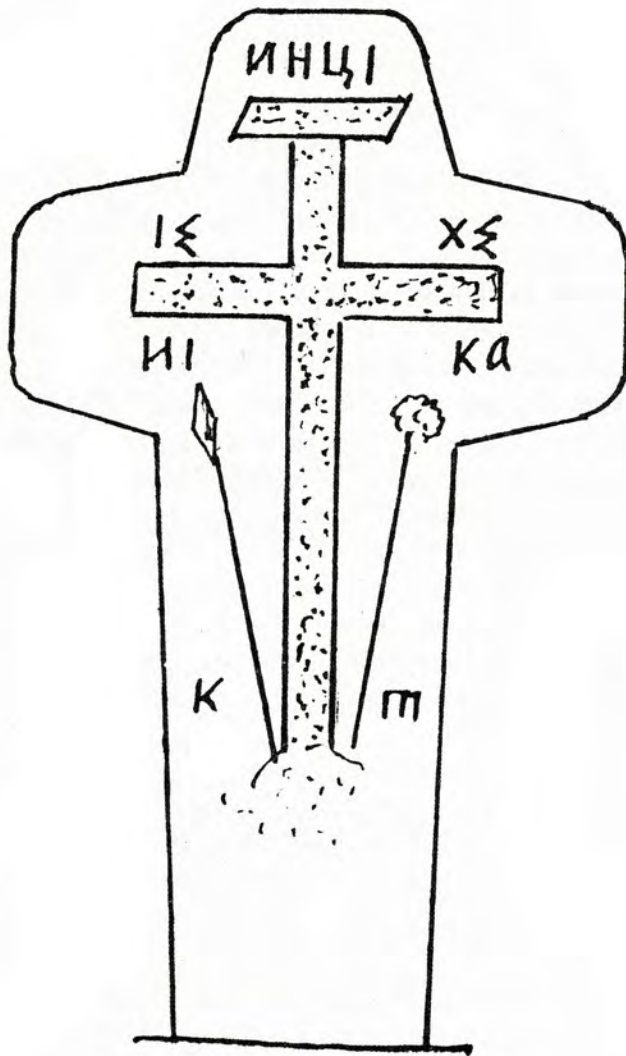

Рис. 19. Намогильний хрест кошового С.Гладкого
(вид з боку розп'яття - Эварницкий - 1888. - Ч. II. - Рис. 35)

КАГО АТАМАНЪ И ПРЕСТА
 ВИСЯ
 1779 ГОДА
 МЪСЯЦА
 ДЕКАБРЯ
 ...ДНЯ"

Яма, вырытая у креста, была делом рук искателей кладов. "У нас на этот счет, - рассказывал крестьянин Кондрат Голуб, - это дело обыкновенное. Вот стоит крест; под ним насыпь; стоит он иногда много лет и никто его не трогает, но вдруг кто-нибудь прослышит, что под этим крестом зарыт клад. Тогда он дожидается самой темной ночи, возьмет заступ, идет к заветному месту и роет на нем землю. Случается, что и находит что-нибудь, но больше уходит ни с чем. Только по утру люди смотрят, а у креста яма, и возле нее насыпана свежая земля... Случилось и мне пробовать это, когда я был парубком. Однажды отправился я с двумя товарищами на поиски. Начали рыть. Я копаю, а они стерегут, чтобы кто-нибудь не подсмотрел. Уже выкопал я глубокую яму; спускаюсь в нее. Страшно... Я делаю крестное знамение и снова принимаюсь за дело. Копнул раз, копнул два, копнул и три. Вдруг слышу что-то как будто зазвенело. "Хлопцы, клад!" - "А ну, подавай его сюда!" Я выбросил. И что же? Большой человеческий череп! Смеху было после того..."

По рассказам старожилов, запорожское кладбище занимало довольно большое пространство: по крайней мере, 300 сажен. На нем стояло еще в недавнее время несколько намогильных крестов с надписями, теперь уже разобранных экономией для фундаментов под дома и магазины. Уцелело только четыре креста с надписями:

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ
 РАБЪ БОЖІЙ ДАНИЛО БОРИСЕНКО
 К:С:П.ЛІ. ВСКОГО БЫВШАГО
 АНДРО, РОКУ 1729
 МЪСЯЦА МАРТА 4 ДНЯ"

"ЗДЕ ОПОЧИВАЕТЪ РАБЪ БОЖІЙ
 ИВАНЪ ЧАПЛЯ ЗНАТНЫЙ ТОВАРИШЪ
 КУРЕНЯ ПОПОВИЧЕВСКАГО
 ПРЕСТАВИСЯ ЗА АТАМАНА МАКСИМА КУЛЬКА.
 1728 ГОДА СЕНТЯБРЯ 4"

"ЗДЕ ПОСТАВЛЕННІ КРЕСТЪ
 БЛАГОРОДИЯ ЕГО ПАНА СТЕФАНА
 АТАМАНА БЫВШАГО КОШОВОГО
 КУРЕНЯ УМАНСКОГО
 НО ОНЪ ПОЛОЖЕН ЕСТ ПО
 ЦЕРКВОЮ ПРЕСВЯТІЯ
 БОГОРОДИЦИ ПРЕСТА
 В РО 1747 У МАЮ ДНЯ 13"

Последняя надпись гласит о том, что под крестом лежит прах кошевого атамана Стефана Гладкого, отца Даниила Гладкого, также кошевого атамана " (Рис. 19; Ч. II. - С. 188-189)

"В новой Сичи произведена была мной и раскопка запорожских могил, но только в последней, седьмой по счету, находившейся в огороде крестьянина Семена Мирошниченка, открыты были интересные находки. На могиле стоял небольшой песчаниковый крест с надписью:

"РАБЪ БОЖІЙ ІОАННЪ...
ТИТАРОВСКАГО КУРЕНЯ..."

Углубившись в могилу на одну сажень, я нашел в ней сосновый гроб, длины одиннадцать с половиной четвертей, а в гробу открыл совершенно сохранившийся скелет запорожца, с чубом на голове, три раза обмотанным близь того места, где было левое ухо, с длинными рыжими усами на верхней полости зубов, с суконной шапкой из барашковой околицы, в четыре пальцы ширины, и темного вершка полторы четверти высоты, с медными, внутри пустыми, на шелковых шнурках, пуговицами, с шалевым зеленым поясом и с двумя монетами в кармане, одной русской, медной, другой серебряной, турецкой. Русская монета, полушка, помечена 1731 годом. Во второй могиле, находившейся во дворе священника Барышпольского, я нашел другой скелет запорожца, еще лучше сохранившийся, чем скелет в могиле Семена Мирошниченка, но он имел всего одну монету времен Екатерины II., 1763 года, и одет был не в кафтан, а в простой кожанок. В остальных могилах, кроме скелетов и иногда медных пуговиц, я ничего не находил." (Ч. II. - С. 196-197).

Д.І.Яворницький

**ПЕРЕКАЗИ
ПРО КОШОВОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА,
ЗАПИСАНІ ПІД ЧАС ПОЇЗДКИ
ПО ЗАПОРІЖЖЮ ВЛІТКУ 1896 РОКУ**

Про того Сірка — слава, слава і прослава... Сірко на три частини захований: перша його часть лежить отут саме, де Чортмлицька Січ; друга — під Кривим Рогом, а третя — під Полтавою. Він як умирав, так дав таку заповідь: «Як я помру, то одберіть у мене правую руку й носіть її сім год; хто буде мою руку носіть сім год, то владітиме нею усе рівно, як я й сам владію; а де случиться вам яка пригода — де вас нещасна волна спобіжить, чи на воді — то кидайте руку у воду — волна утишиться, чи на землі — не буде вам ніякого случая; а з семи год уже поховайте в могилу. І хто буде мою могилу штить, братиме навкруги землю та буде могилу обсіпачь, то я його сам своєю силою буду дарить. А на сегом году хай мене жде, і хто вийде до могили або на Різдво, або на Великдень, так нехай мене дожида. Не бійся, що я неправославний християнин, — я єсть православний християнин, Сирентій Іоаннович...» От таку він, той Сірко, дав заповідь! Як я був ще молодим, то і я носив землю до могили Сірка. Раз проти Великодня, в суботу, увечері, набрав я землі у платочок та й пішов обсіпачь. Як обсіпачь, так у велику силу з могили спустився: такий на мене страх навалився, що я як вискочив на шлях та як дремнував, так не зчувся, як і за слободою опинився... А раз пішов я якось до могили з дівчиною. Я тут, бачте, якраз недалечко жив коло могили Сірка. От пішов я з дівкою — звісно молодий був! — та й ліг коло могили, трошки й полежав; коли так як у половині ночі як вискоче із могили жеребець та як заірже, так аж уся слобода затрусилась; а луна по плавнях тільки: го-го-го-го!.. так і покотилась. А воно було так тихо-тихо та місяшно. Так ми так і розкотились, як ті жуки... Та з тих пір уже шкода ходити до тієї могили Сірка.

Записано від сімдесятилітнього діда, селянина Кіндрата Дивниченка в селі Капулівці, Катеринославського повіту.

Він такий був, що знав де — що. Оце було гука на свого хлопця: «Ану, хлопче, візьми пістоль, стань отам та стрілай мені в руку!» Той хлопець візьме пістоль та тільки бух! йому в руку. А Сірко візьме в руку кулю, здаве її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті.

Сірко три рази умирав у семидесяти годах, а всій його жисті було 210 годов. Він як умира, то каже було: «Оце вам три пузирки з водою, — першим пузирком сприснете — оживу; другим сприснете — стану дивиться, а третім сприснете — устану і піду у тридцяти годах». Тоді трави такі сильні були, — ото і вода та зроблена була із таких трав. Так як умре, то його кладуть у гній, на треті сутки одгрібають і сприскують водою. Як із першого пузирка сприснули — ожив; із другого сприснули — став дивиться, а з третього сприснули — встав і пішов. До трьох разів отак він робив. А в третій раз як умер, то велів себе спалити і попіл геть пустити, а руку велів одрубать і носіть три годи, а потім того положить у могилу. Ото та могила і єсть у Капулівці.

Записано від вільного матроса Грицька Тарана, по-вуличному Слабого, близько 60 років, у містечку Нікополі, Катеринославського повіту.

Сірко великий воїн був. Той знав, хто що й подумає. Ото там, по тім боці Дніпра, були татари, Магомет жив; так як задумують вони, було, воювать, то Сірко й каже козакам: збирайтесь до купи, бо на нас уже орда піднімається. Він сильний такий був, що його як ударить хто шаблею по руці, так і не розрубає руки, — тільки синє буде. Не те що кулею, а шаблею. Уже татари які тільки міри против нього робили, так нічого не зробили. Вони його шайтаном так і прозвали. Він як ото умирав, так сказав так: «Як будете ротом до схід сонця річки, що коло Сі-

чі, воду носить і як обмочете тією водою усю мою могилу, так будете знать те, що й я знаю». Так ніхто не зміг — дуже велика могила. «А як буде велика потуга на Росію, то розкопайте мою могилу, одріжте мою руку, то буде вам защита». Так ото як ханцуз найшов на Москву, то руку Сірка взяли і повезли у Москву, а потім привезли і вп'ять закопали на місто. Був у запорожців ще кошовий Чалий, добрий воїн був, та тільки проти Сірка не було. Цей як брань, так він сам там постійно; там уже і кладе; без нього ніякої стички не було. Він такі молитви знав; він по-божому, не то, що які чари. Не знаю, чи він уже з гори де взявся, чи з другого якого міста, жінки і дітей у нього не було — один як єсть. Ото у нас у церкві¹ і кружка Сіркова єсть — півкварти як єсть улазе. Так Сірко кошовий пив натошак горілку з тієї кружки. Там і карбованці позаливані на чотири сторони. Мабуть при ньому на заказ і зроблена.

Записано від вільного матроса містечка Нікополя Дмитра Степановича Барановського, 82 років; Барановський запорізького походження; про це свідчить наявний у нього паспорт за підписом князя Потьомкіна, виданий за № 731 діду Дмитра Степановича Барановського, Сергієві Барановському².

Як Сірко помирав, то сказав: «Одніміте у мене руку, і де у вас буде стичка з неприятелем, то махніть навхрест мою рукою, то іще поміч буде».

Записано від селянина села Капулівки Трохима Лисого, близько 65 років.

Могила кошового Івана Дмитровича Сірка є у селі Капулівці (чи Капилівці), розміщеному біля місця колишньої Чортомлицької Січі, у невеликому садку восьмиде-

^{лс} ^ж ^с ^с ^у
 Р Б А Х П М А Й Д
 П Р Е С Т А В И С Я Р А Б Ъ Б О Ж
 И О А Н Ъ С Т Р Ь К О Д М И Т
 Р О В И А Т А О Л А Н Ъ К О Ш О
 В И И В О Ъ С К А Е А П О Р О Ъ Е К О Г О
 Е А Е Г О . . . Н П В Ф Е О Д О Р А
 А Л Е З Б В И Т А И П А М И Я Т П Р
 А В Е Д Н А Г О С О П О Х В А Л А М И

сятирічної бабусі Зиновії Іванівни Неліпи. На могилі височіє невеликий, закріплений на низькому п'єдесталі пам'ятник, заввишки по груди високій людині, й на тому пам'ятнику з західного боку викарбувано напис. Першого разу я прочитав цей напис 1887 року і з того часу, хоча й бував не раз на могилі славного Сірка, але завжди читав напис так, як прочитав його вперше. Така вже сила традиції, що зму-

¹ У старій церкві містечка Нікополя.

² Цей цікавий документ ми свого часу опублікуємо.

шус нас мимоволі йти раз прокладеним шляхом. Та з того часу багато що змінилося, і я від пам'яток, що полишалися у різних місцях колишнього Запоріжжя, звернувся до архівних матеріалів. Порівнюючи напис на пам'ятнику Сірка, де вказано час його смерті, з архівними документами, я зауважив різницю: на пам'ятнику я прочитав, що Сірко помер 1680 року, травня 4-го дня, а з офіційного донесення наступника Сірка, кошового Стягайла, довідався, що той помер 1680 року, серпня 1-го дня. На цей місяць і день, себто перше серпня, вказував і літописець Величко³. Уже в той час я віддав перевагу офіційним донесенням, тим більше, що 29 травня Сірко сповіщав коломацького сотника Подерню про намір татар укласти з запорожцями мир. Щодо напису на пам'ятнику, то я припустив, що пам'ятник цей поставили вже після повернення запорожців з-під влади Криму в Росію 1734 року, і що викарбуваний на ньому напис зробили з пам'яті, тому він не зовсім відповідає дійсності. Тепер же, просидівши досить довго в селі Капулівці, я мав можливість уважно придивитися до кожної літери на пам'ятнику Сірка й потім зробити висновок про те, що попередньо я неправильно тлумачив останні літери першого рядка напису, хоч прочитав їх правильно. Річ у тім, що всі слова першого рядка мають титла, що до певної міри збило мене з пантелику. Ось цей напис у такому вигляді, як я його прочитав у останню поїздку. Він скопійований тепер літера в літеру і крапка в крапку.

Перший рядок я прочитав так: Р — року, Б — божого, АХП — 1680, МЃЃД — травня 4-го дня; тепер я читаю кінець цього рядка так: М — місяця, А — августа, А — 1, Д — дня. Таке прочитання я вважаю тепер слушним, оскільки воно цілком збігається з офіційним донесенням із Січі до Москви про те, що Сірко помер 1680 року, серпня 1-го дня. В деяких місцях літери пам'ятника кимось знищені, і в такому випадку замість літер є лише плями у вигляді великих крапок.

³ *Зварницький Д.* История запорожских козаков. Т. 2. С. 573—580.

Разоренная могила. Проводя лѣто въ Чигиринѣ, я оставилъ себѣ священнымъ долгомъ посѣтить могилу Богдана Хмельницкаго въ Субботовѣ. Церковь въ Субботовѣ въ ясный день видна въ Чигиринѣ съ Каменоломной горы.

Но нанять подводу въ Чигиринѣ въ лѣтнее время трудно, не только въ будни, но и въ праздниѣ, потому что нужно отдохнуть лошадямъ. Уже въ концѣ лѣта удалось нанять одного крестьянина съ удобнымъ экипажемъ.

Путь въ Субботово въ объѣздѣ Каменоломной горы—ровный, степной. Только подѣ самымъ Субботовымъ появляются балки, и наконецъ мы спускаемся съ Протопоповой горы въ глубокую долину, которая ведетъ къ селу. Это названіе крутого, дѣйствительно головоломнаго спуска нашъ кучеръ объяснилъ такъ: однажды ѣхалъ по этой дорогѣ протопопъ; при спускѣ съ этой горы забыли затормозить; тяжелый экипажъ, безъ помѣхи катившійся съ горы, застав-

ДОКУМЕНТИ, ИЗВѢСТІЯ И ЗАМѢТКИ.

лялъ лошадей мчаться, что есть духу; экипажъ былъ разбитъ, а протопопъ расшибся до смерти.

Далье путь идетъ длинной, нескончаемой долиной. По сторонамъ дороги тянутся на цѣлыя версты сады и огороды съ превосходными грушами и яблонями, а за ними открываются, съ правой руки поемные луга и огороды. И среди этой благодати Божіей, то тамъ, то здѣсь, утонувшая въ садахъ хата, убранная, словно дивчина подъ вѣнецъ: съ китыцами на кровлѣ, съ парядно раскрашенными окнами и съ гостеприимнымъ ганочкомъ. Повсюду и во всемъ видѣнь достатокъ: трудъ, бережливость и жизнь на старомъ ладѣ, которому не угрожаютъ переменны.

Послѣ нѣсколькихъ верстъ ѣзды по этой цвѣтущей долині, наконецъ мы пріѣхали въ центръ села, и прежде всего на высокой горѣ намъ бросился въ глаза древній каменный храмъ. У батюшки на квартирѣ намъ сказали, что онъ служитъ вечерню въ новой церкви, и мы вошли въ церковь, которая стоитъ противъ дома священника. Нѣкоторое время церковь была совершенно пуста: въ эту пору даже старухамъ некогда отлучиться, — надо смотрѣть за дѣтьми, т. е. всѣ въ полѣ. Но потомъ понемногу пришла бабы и дивчата; — молодицы и дивчата въ красивыхъ головныхъ уборахъ изъ живыхъ цвѣтовъ и разноцвѣтныхъ лентъ. Старый священникъ дребезжающимъ голосомъ творилъ молитвы, дьячокъ и сторожъ громко и развязно подхватывали эктеи́н, прихожане молились, кланялись въ поясъ и падали на колѣни, когда батюшка выходилъ съ кадломъ изъ алтаря. Склонявшееся къ закату солнце врывалось въ окна золотыми лучами, все навѣвало покой и ввухало молитвенное настроеніе.

Но вотъ кончилась вечерня. По моей просьбѣ дьячокъ присѣлъ къ намъ на повозку, позвалъ церковнаго старосту, мы поднялись по крутому подъему, вырубленному въ массивѣ горы, съ трудомъ разѣзжаясь съ многочисленными возами, полными съ верхомъ золотистыми сносами. Передъ нами открылась возвышенная площадка, на которой стояла небольшая церковь XVII ст., съ колокольнею позднѣйшей постройки, извѣстная по рисункамъ. Отперли церковь. Стѣны ея необыкновенно толсты. Разваливающаяся драбина на колокольню, разѣхавшіяся доски пола — первое печальное впечатлѣніе притвора. Въ самомъ храмѣ также полъ со щелями и слоемъ пыли. Стѣны покрашены масляной краской съ панелью. Въ притворѣ не видно портрета храмоздателя, какъ водилось повсюду въ

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

козацкія времена. А вотъ и могила: на южной стѣнѣ прибита бронзовая дощечка, вродѣ тѣхъ, которыя ьривничиваются къ дверямъ квартиры, съ краткой надписью:

«Здѣсь поконтся прахъ
Богдана Хмѣльницкаго».

И ни званія покойнаго, ни года почившаго не обозначено. Прахъ его дѣйствительно поконтся здѣсь, но путешественникъ не найдетъ въ ней могилы Хмельницкаго: польскій полководецъ Чарнецкій, захвативши Субботово, приказалъ выбросить на поруганіе кости человека, такъ упорно боровшагося противъ шляхетскаго своеволія.

Въ церкви сумракъ и тишина. Не слышно пѣнія, не видно свѣчей. Иконостасовъ два—хорошей работы (одинъ—должно быть древнѣйшій—въ алтарѣ). Передній украшенъ штымп рушвикамп. На вопросъ мой: нѣтъ ли чего нибудь древняго среди утвари, былъ полученъ отвѣтъ: „были древнія церковныя книги, но взяты въ Кіевъ“.

Мы помолились о рабѣ Божіемъ Богданѣ и вышли. За алтаремъ торчали изъ земли покосившіеся и вросшіе въ землю кресты забытыхъ козаковъ, а прямо—обрывъ съ широкимъ, роскошнымъ видомъ на долину.

— А не можете ли вы показать мѣсто усадьбы Богдана Хмельницкаго?

Дьячекъ показалъ мнѣ расположенную пониже церкви небольшую площадку съ грушей, составляющую теперь дворъ одного крестьянина.

Грустныя думы пришли мнѣ въ голову. Въ Кіевѣ, на почетномъ мѣстѣ, противъ Софійскаго собора сооруженъ величественный памятникъ козацкому гетману,—а у него на родинѣ, въ Субботовѣ, старая церковь запущена и забыта. Развѣ много нужно для того, чтобы перемостить полы и поправить деревянныя части, хорошенько обмыть иконы и стѣны, сдѣлать на стѣнѣ, надъ могилой, приличную надпись, наконецъ, написать въ притворѣ портретъ Богдана Хмельницкаго, а передъ могилой поставить подсвѣчникъ, для того что бы каждый могъ поставить свѣчу и помолиться. Почему бы мѣстному священнику не устроить подписку между мѣстными крестьянами?

Неужели мѣстное населеніе забыло батька Богдана?..

В. Я.

В.Краснов

Могила гетмана Дорошенка. *(Изъ дѣтскихъ воспоминаній).*

Пашуцій ́тв строки родомъ оттуда, гдѣ проживаль на закатѣ своей жизни и погребенъ гетманъ войска запорожскаго Петро Дорошенко. Какъ извѣстно, послѣ гетманства, Дорошенко проживаль сначала въ г. Сосницѣ, а затѣмъ въ пожалованномъ ему, вмѣстѣ съ 1000 р. содержанія въ годъ, въ с. Яропольцѣ, Московской губ., въ ста тридцати верстахъ отъ нелюбившей его и не любимой имъ Москвы. Объ этомъ упоминаеть и украинскій поэтъ:

«Иды, Петре, въ Межыгорье,
Молытыся Богу!
Не пустылы Дорошенка,
У ряси призналы,
Закувалы у кайдавы,
Въ Сосныцю послалы,
А зъ Сосныци въ Ярополье
Виду доживаты».

(«Кобзарь». 445—446 стр.)

А великорусскій поэтъ Пушкинъ, въ одномъ изъ своихъ писемъ къ женѣ отъ 1833 года, изъ того же Яропольца пишетъ о мѣстной владѣлицѣ: она живеть очень недалеко и тихо въ своемъ разоренномъ дворцѣ и разводитъ огороды надъ прахомъ своего прадѣдушки Дорошенки, къ которому ходилъ я на поклоненіе. Сем. Фед., съ которымъ мы большіе пріатели, водилъ меня на его гробницу и показывалъ мнѣ прочія достопамятности Яропольца.» (Сочин. А. С. Пушкина. Томъ 8. Письма. стр. 408. Изд. Суворина). Извѣстенъ и еще одинъ этапъ скитаній Дорошенка, а именно: онъ былъ, до заключенія въ Яропольцѣ, еще и воеводою въ Вяткѣ.

КИЇВСКАЯ СТАРИНА.

Могила знаменитаго гетмана, какъ я ее помню въ с. Яропольѣ, будучи 9—10-лѣтнимъ мальчикомъ, представляла часовню сажня въ четыре въ вышину, считая и крестъ, и сажень трехъ въ квадратѣ въ ширину, съ яблокообразной крышей коричневаго цвѣта—не то отъ ржаваго желѣза, не то такъ она была выкрашена; подъ ней стоялъ покочнувшійся на бокъ деревянный крестъ въ аршинъ вышины. Это было въ 1887—88 году. У меня и теперь еще въ памяти удержались стихи мѣстнаго деревенскаго стихоплета, уходившаго съ родны на заработки:

«Прощай, могила Дорошенки,
Что въ одиночествѣ стоитъ...
Въ плохой, убогой часовенкѣ
Забытый прахъ его лежитъ»...

Часовня никогда не заиралась, хотя и имѣла желѣзныя двери. Стояла она среди села, на берегу рѣки Ламы. Много дѣтскихъ проказъ и приключеній, много воспоминаній изъ беззаботнаго дѣтства связаны у меня съ этой часовенкой. Въ ней были иконы и рѣзные изъ дерева золоченые херувимы съ распростертыми крылышками. Почти всю часовню занималъ огромный камень, лежавшій надъ прахомъ гетмана, пудовъ въ полтораста. На немъ лежалъ черный суконный покровъ, превратившійся отъ времени въ клочья, бурья отъ пыли; стояла кружка для денегъ и копѣечки, грошики, полупки лежали покрытыя пылью, прямо на камнѣ: это проходящіе и богомольцы заходятъ молиться о его душѣ и кладутъ на свѣчку. На выступахъ подъ куполомъ внутри часовни жили голуби, а снаружи подъ крышей воробьи, и вся часовня, и иконы, и камень были усыпаны ихъ пометомъ. Въ Пасху камень бывалъ уставленъ разноцвѣтно-раскрашенными яйцами.

Когда-то на мѣстѣ часовни этой стояла церковь, подъ правымъ клиросомъ которой и лежалъ гетманъ, но изъ опасенія ли, что высокій берегъ все болѣе и болѣе съ каждымъ годомъ подмывался рѣкою и угрожалъ церкви, такъ что даже въ мое дѣтство подъ берегомъ часто послѣ половодья видны были гробы, кости, черепа, крестыки вслѣдствіе размыва хрєвняго кладбища, бывшаго около церкви, или по другой причинѣ,—церковь была далеко перенесена къ барскому дому; надъ прахомъ же гетмана соорудили часовню, какъ говорили тогда старожилы, по совѣту Пушкина, а въ двухъ шагахъ отъ часовни

ДОКУМЕНТИ, ИЗВВСТІЯ И ЗАМЪТКИ.

стоитъ низенькая колонка, сложенная изъ кирпича, надъ мѣстомъ бывшаго церковнаго престола, а въ двадцати—трактиры, кабаки и лавочки.

Когда бывали въ селѣ ярмарки, отличавшіяся осенью многолюдствомъ и оживленіемъ, благодаря производству и сбыту льна въ широкихъ размѣрахъ, то часовенку едва было видать изъ-за лѣса оглобелъ и телѣгъ. Она едва огорожена жердочками, въ которыхъ и привязываются крестьянскіи лошади; и часто вѣтеръ надуваетъ въ нее массу травы, сѣна, соломы, шелухи сѣмячекъ изъ подсолнуховъ. Въ десяти шагахъ въ сторону, противоположную трактирамъ, раздается шарманка, бубенъ наяцовъ и пискъ петрушки на вышкѣ ярмарочнаго балагана, совмѣщавшаго въ себѣ и циркъ, и театръ... А тутъ и не одна могила Дорошенка! Тутъ, подъ трактирами и балаганами, видны слѣды древняго кладбища, вокругъ бывшей церкви, на что указываютъ торчащіе бѣлые камни—памятники, по которымъ тогда стучали колеса телѣгъ и подковы лошадей, превращая ихъ въ порошокъ. И на часовнѣ никакой надписи. Часто бывало, напримѣръ, кавалькада офицеровъ остановившагося въ селѣ дневкой полка отправится сначала къ церкви, потомъ на сельское кладбище—діаметрально противоположные концы, въ оба раза мимо этой часовни, а потомъ вернутся да и станутъ сирашивать какого-нибудь мальчугана: «гдѣ могила гетмана Дорошенка?» и не сразу найдутъ даже среди взрослыхъ знающаго человѣка, что за часовня стоитъ вблизи лавокъ и трактировъ.

Крестьянскія дѣти, устраивая игру въ солдаты, таскали оттуда херувимовъ на знамя и такъ и ходили по селу съ пѣснями, пока ктонибудь изъ взрослыхъ, поймавъ коновода за вихорь, заставлялъ херувима или икону пустить по водѣ или отнести обратно въ часовню. Или, напримѣръ, накладываютъ благочестивые люди, можетъ быть по преданію сохранившіе какое-либо представленіе о Дорошенкѣ, на камень-памятникъ надъ гетманомъ въ Пасху яицъ, копѣекъ и грошиковъ, а дѣти подберутъ яйца и начнутъ ихъ съ азартомъ спекулянтовъ катать изъ лубка—кто чье яйцо стукнетъ своимъ, тотъ и беретъ себѣ; а копѣчки и грошники превращали въ пряники, конфеты и сѣмячки подсолнуховъ. Пишущій эти строки во времена своего дѣтства во всемъ этомъ участвовалъ и потому свидѣтельствуемъ о точныхъ фактахъ.

Рис. 20. Гробниця Дорошенка (Бантыш-Каменский - 1903)

КИЇВСКАЯ СТАРИНА.

Въ такомъ видѣ стояла часовенка лѣтъ около ста, простояла бы и еще полтора ста, не мозоля глаза равнодушныхъ обывателей, не пренебрежавшихъ ей разрушиться, а дѣтямъ мародерствовать и кощунствовать въ ней, и голубямъ съ воробьями плодиться и множиться и засаживать выступы внутри ея и карнизы крыши снаружи, — если-бы не случилось событіе, взволновавшее всю округу и апатичныхъ обывателей, на цѣлые мѣсяцы приковавшее самое напряженное вниманіе къ этой забытой часовенкѣ, усердно пытавшееся приподнять завѣсу минувшаго относительно судьбы и личности гетмана и возбуждившее безконечные толки и догадки. Все, что лежало подъ спудомъ времени и передавалось лишь шепотомъ въ сараяхъ или на полатахъ еще во времена барщины — «крѣпачества», всплыло теперь наружу и горячо обсуждалось на завалинкахъ около избъ, въ трактирахъ, на ярмаркахъ... Смыслъ и значеніе этого событія, всколыхнувшего всю округу и круто измѣнившего отношенія къ часовенкѣ, стали ясны мнѣ лишь теперь, когда я очутился въ Украинѣ и видѣлъ, съ какимъ горячимъ интересомъ слушали меня, выспрашивали самыя малѣйшія подробности событія, уже тускнѣвшаго въ моей памяти, потомки славныхъ героевъ — сподвижниковъ Дорошенка.

Вотъ что случилось въ концѣ осени или въ началѣ зимы 1887 — 88 года. Я тогда учился вторую зиму въ земской школѣ и жилъ на противоположномъ концѣ села, такъ что часовенка была мнѣ по пути въ школу. Однажды, иди изъ школы, мы, кучка мальчиковъ — школьничковъ, остановились около часовни — просто такъ, посмотрѣть, нельзя-ли чѣмъ поживиться — грошикомъ, копѣечкой, и увидали небольшую кучку свѣжевзрытой земли между боковою стѣной и камнемъ. У насъ въ селѣ былъ въ то время Арсеній — юродивый, ходившій зимой босикомъ и купавшійся въ Крещенье въ проруби, — такъ мы и порѣшили, что это онъ хочетъ тутъ спастись и роетъ себѣ пещеру. Какъ хорошо и сейчасъ помню, это было наканунѣ какого-то праздника; а на другой день, иди отъ обѣда, мы опять по дошли къ часовенкѣ и увидали земли еще больше, и за обѣдомъ я сказалъ своему дѣду, что молъ Арсеній-дурачекъ роетъ себѣ пещеру въ часовнѣ. А на другой день къ вечеру меня вызвали изъ школы къ мировому судѣ, жившему въ нашемъ селѣ. Тамъ было много народа въ мундирахъ — это пріѣхали изъ города чиновники для производства слѣдствія и меня вызвали давать свидѣтельскія показанія о видѣнномъ въ часовнѣ; подъ протоколомъ, помню хорошо, меня заста-

ДОКУМЕНТИ, ИЗВѢСТІЯ И ЗАМѢТКИ.

види подписаться. Слѣдствіемъ было выяснено, что такъ какъ въ народѣ ходили толки, что гетманъ былъ погребенъ со всѣми знаками своего сана и достоинства: драгоцѣнною булавою, шапкою съ бриліантами и алмазами и дорогимъ оружіемъ, то злоумышленники и устроили подкопъ подъ тяжелый камень, чтобы добраться въ праху гетмана и похитить сокровища. Когда производилось слѣдствіе, то кости гетмана были извлечены изъ могилы и выложены на камнѣ, и я отчетливо помню лязгъ и стукъ желѣзнаго лома о склепъ и какую-то металлическую плиту, и хрустѣнье костей, когда ихъ веревками извлекали изъ земли, потому что камень, вѣроятно, плотно притиснулъ ихъ, и кости потомъ (встать сказать, хорошо сохранившіяся и богатырскихъ размѣровъ, какъ говорили тогда кругомъ), съ черепомъ вмѣстѣ, лежали мѣсяца два неподвижными наверху камня, наводя страхъ на насъ, дѣтей, и мы далеко обходили часовенку, когда случалось вечеромъ идти за виномъ въ трактиръ, или за чѣмъ въ лавочку. Что установило слѣдствіе, найдены ли злоумышленники,—миѣ тогда не могло быть извѣстна. Съ тѣхъ поръ часовня заперта цѣпью и на замокъ.

Изъ массы слуховъ и толковъ народныхъ, носившихся тогда относительно личности гетмана, миѣ помнится такое представленіе, что это онъ, Дорошенко, ушелъ изъ монастыря и былъ на Полтавской битвѣ и ранилъ въ ногу Карла XII. Этому способствовалъ бывший тогда въ обращеніи среди населенія романъ «Таинственный монахъ». А камень-памятникъ надъ гетманомъ былъ своего рода мѣстомъ вздохова, во времена крѣпостства. Говорили тогда, что была на томъ камнѣ какая-то надпись—завѣщаніе гетмана, да исчезла, какъ говорили, по желанію помѣщиковъ стараго времени, и если-бы та надпись была цѣла, то въ селѣ и округѣ не было-бы крѣпостства, и что гетманъ, умирая, завѣщалъ свободу крестьянамъ, что и было написано на камнѣ. Лично я слышалъ тогда отъ своего дѣда, старика, умершаго лѣтъ пять тому назадъ въ глубокой старости, что онъ самъ помнилъ и указывалъ на жившихъ еще тогда стариковъ, участвовавшихъ нѣкогда, по приказу помѣщика, въ уничтоженіи этой надписи;—по его словамъ, они стесывали ее топорами,—камень былъ бѣлый, извѣстковый. При этомъ дѣдъ вспоминалъ сосѣдняго богатаго землевладѣльца графа Чернышева, вельможу Екатерининскаго времени, котораго онъ считалъ потомкомъ гетмана Дорошенка, и такъ объяснилъ происхожденіе его фамильнаго прозвища. Была-де у него рана,

КИЄВСКАЯ СТАРИНА.

полученная въ походѣ, между бровью и ухомъ, которую онъ, по обычаю запорожцевъ, затеръ порохомъ, отчего и остался на ея мѣстѣ черный шовъ. Когда впоследствии его возвели въ графы, то бывшая его кличка «Черный шовъ» была дана ему въ фамилію, и онъ сталъ называться графъ Чернышовъ.

И. Каманин

Таинственный крестъ въ с. Молчанахъ. (Ямпол. у. Подол. губ.)
Студентъ нашего Университета г. Л. Бялковскій въ своемъ письмѣ къ намъ сообщаетъ свѣдѣнія о четырехъ каменныхъ крестахъ въ с. Молчанахъ, изъ коихъ одинъ заслуживаетъ особаго вниманія. Письмо студ. Бялковскаго такого содержанія:

„Село Молчаны находится въ томъ водораздѣлѣ между рр. Мурафѣй и Мурашкой, который составлялъ нѣкогда окраину Летичевского повѣта Подольскаго воеводства. Село это лежитъ въ 15 верстахъ отъ м. Шаргорода и до послѣдней четверти XVIII в. входило въ составъ имѣній Шаргородскаго ключа. „Первая церковь была деревянная, разрушенная татарами во время одного изъ набѣговъ. На томъ мѣстѣ, гдѣ была эта церковь, находятся два каменныхъ креста безъ надписей. Вторая церковь была построена въ 1717 году и просуществовала до 1899 г. Нынѣшній храмъ сооруженъ въ 1891 году“.¹⁾ Я видѣлъ эти два каменныхъ креста, говоритъ далѣе г. Бялковскій, они безъ надписей и находятся въ самомъ селѣ. Существованіе когда-то церкви на мѣстѣ этихъ двухъ крестовъ подтверждается преданіемъ, даже сохраняющимся до сихъ поръ у мѣстныхъ крестьянъ. Однако, ни „Труды Подол. Епарх. и историко-статистич. Комитета“, ни *Stownik geograficzny Królestwa Polskiego*“, ни какое либо другое изданіе, заключающее въ себѣ описаніе мѣстностей Юго-Западнаго края, совершенно не упоминаютъ о третьемъ крестѣ со славянскою надписью. Объясняется это тѣмъ, что упомянутый третій крестъ находится внѣ села, въ одной верстѣ къ сѣверу отъ него, среди полей, такъ что даже я,— пишетъ г. Бялковскій,— съ дѣтства часто проживающій въ с. Молчанахъ, не зналъ о его существованіи. Лишь въ минувшемъ августѣ 1905 г. мнѣ удалось, благодаря любезности мѣстнаго священника о. Городецкаго, ознакомиться съ рукописью его сочиненія: „Церковная лѣтопись Успенской церкви села Молчанъ“. Изъ этой лѣтописи я, между прочимъ, узналъ о существованіи этого третьяго каменнаго креста среди полей и тотчасъ же отправился изслѣдовать его.

¹⁾ Труды Подол. Епарх. историко-статистич. Комитета. Вып. 9-й, подъ ред. свящ. Е. Сѣцинскаго: Приходы и церкви Подол. епархіи. Каменецъ-Подольскъ. 1901 года.

КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

Судя по краткости замѣтки о крестѣ въ лѣтописи, авторъ ея, повидимому, не придаетъ особаго значенія надписи, такъ какъ не отмѣчаетъ даже года постановки креста, ограничиваясь словами: „крестъ къ сѣверу, въ полѣ, со славянской надписью: „успѣнь рабъ божій Іоаннъ“. Этотъ Іоаннъ, по преданію, состоялъ разносчикомъ паискихъ писемъ и былъ убитъ гайдамаками и на мѣстѣ убійства похороненъ. Такое объясненіе автора лѣтописи я считаю мало вѣроятнымъ, тѣмъ болѣе, что оно вовсе преданіемъ не подтверждается. Двое изъ молчанскихъ поселенъ передавали мнѣ, что въ недавнее время нѣкоторые пытались искать въ томъ мѣстѣ кладъ, предполагая указанія на него въ подписи на крестѣ; но не будучи въ состояніи прочесть эту надпись, рѣшили, что таинственныя буквы слѣдуетъ читать отраженными въ зеркалѣ.

Замѣчательно, что какъ этотъ крестъ, такъ и самое село, связываются въ мѣстномъ преданіи съ воспоминаніями о козачествѣ и гайдамачествѣ. Утверждаютъ, что село Молчаны заселено козакомъ Молчаномъ—осадчимъ, который похороненъ тутъ же, на южной границѣ села, подъ каменнымъ крестомъ, безъ надписи. Это, по счету, четвертый крестъ;—онъ стоитъ среди широкой улицы; форма всѣхъ четырехъ крестовъ совершенно одинакова.

Третій крестъ, стоящій теперь въ полѣ, былъ окруженъ, по словамъ стариковъ, огромнымъ лѣсомъ, что вполне вѣроятно, такъ какъ остатки лѣса сохранились до сихъ поръ.

Въ концѣ своего письма студ. Бялковскій воспроизводитъ въ рисункѣ фигуру креста и подпись на немъ. Надпись вполне разборчива и читается такъ на лицевой сторонѣ:

„Року Бож. дхѣс, м. генв. ѿг, на семъ мѣсци успѣнь бысть раб. Бжій“... На задней сторонѣ креста обозначено было имя казненнаго; отъ имени сохранились только буквы „нд“.

Изъ этой надписи слѣдуетъ, что 23 января 1626 г. на мѣстѣ находенія креста казненъ отсѣченіемъ головы „рабъ Божій“, во имя котораго входили буквы *нд* и нѣтъ никакого основанія читать здѣсь имя „Іоаннъ“, занесенное въ церковную лѣтопись свящ. Городецкимъ. Увѣковѣченный надписью на крестѣ и самой постановкой креста фактъ выходилъ изъ ряда обыкновенныхъ фактовъ мѣстной жизни. Кто и за что въ началѣ XVII в. въ этой глухой мѣстности могъ быть казненъ? Обратимся къ исторіи.

Начало XVII в. было началомъ той внутренней борьбы въ нашемъ краѣ, принадлежавшемъ тогда Польшѣ, которая привела бывшую Рѣчь Посполитую сначала къ ослабленію, а затѣмъ, послѣ войны Хмельницкаго, и къ распаденію. Къ разгару этой борьбы

ДОКУМЕНТЫ, ИЗВѢСТІЯ И ЗАМѢТКИ.

относится и таинственный крестъ въ с. Молчанахъ; въ это время она съ ожесточеніемъ велась между католиками и уніатами, съ одной стороны, и православными, съ другой; каждая изъ борющихся сторонъ пользовалась поддержкой: уніаты—поддержкой польскаго правительства и общества, а православные—поддержкой народа и козачества. Дошедшіе до насъ историческіе матеріалы говорятъ что въ этой борьбѣ погибъ шаргородскій протопопъ; онъ былъ убитъ козаками. Неясное упоминаніе объ этомъ убійствѣ встрѣчается въ полемическомъ сочине-

ніи Supplementum Synopsis“, изданномъ въ 1632 г. Виленскимъ православнымъ братствомъ. Православные на обвиненіе ихъ уніатами въ убійствѣ шаргородскаго протопопа отвѣчаютъ, что имъ „protoporu jakęgos szorogrodzkiego czy utopienie czy zomordowanie—неизвѣстно, и протопопа этого они не знали. Это вполнѣ и вѣроятно: виленскіе братчики могли даже не слышать о томъ, что случилось въ маленькомъ городкѣ далекой Подоліи.

КИЕВСКАЯ СТАРИНА.

Въ 1891 г. проф. С. Т. Голубевъ въ разъясненіе этого темнаго факта напечаталъ¹⁾ два весьма важныхъ документа: 1, грамоту львовскаго и каменецкаго православнаго епископа Іереміа Тиссаровскаго къ шаргородскимъ мѣщанамъ, въ которой онъ, указывая на то, что шаргородскіе священники Матвѣй и Андрей, съ нѣкоторыми единомыслными своими, погордѣвши единою преданіями отеческими, . . . не престаюъ крамолки всенать и вамъ, вѣрнымъ Богу и церкви Его, возмущать и колотить новины вносятъ въ церковь Божию подожранья и давно одъ нее оттытые и отверженные; далѣе епископъ приказываетъ, чтобы мѣщане этихъ священниковъ (т. е. Матвѣя и Андрея) „за поповъ у себе не смѣли мѣть, а ни ихъ при церквѣ вашей держать, а ни терпѣть“. Епископъ Іеремія прибавляетъ, что онъ раньше изъ м. Мурахвы послалъ объ этомъ грамоту шаргородскимъ мѣщанамъ, но грамота эта почему-то до нихъ не дошла. Настоящая вторая грамота, вѣроятно по ошибкѣ переписчика, помѣчена 1681 г. Проф. Голубевъ относитъ ее къ 1618 г., что и будетъ вполне правильно, такъ какъ Іеремія Тиссаровскій умеръ въ этомъ санѣ въ 1641 г.

Мѣщане исполнили приказаніе своего епископа и не пожелали „при церкви своей держать, а ни терпѣть“ униатовъ-священниковъ; они призвали козаковъ, а тѣ ночью напали на дома священниковъ, связали послѣднихъ и привели къ своему сотнику, который своей рукой отсѣкъ голову одному изъ нихъ, именн), протопопу, приказалъ тѣло Христова мученика бросить въ рѣку; на разсвѣтѣ явился староста и нашелъ остальныхъ священниковъ ожидающими смерти; онъ освободилъ священниковъ, а козаковъ приказалъ вывести изъ города; выведенъ былъ и виновный сотникъ; въ трехъ миляхъ отъ города онъ со своимъ отрядомъ былъ разбитъ татарами, призванными, повидимому, старостой; самъ сотникъ былъ убитъ (или казненъ отсѣченіемъ головы), прочіе козаки частью убиты, частью взяты въ плѣнъ, и не многіе лишь спаслись бѣгствомъ; тотъ мѣщанинъ, который привелъ козаковъ, хотя остался невредимъ, но вскорѣ однакоже былъ пораженъ внезапною смертию. Тѣло убитаго протопопа католики извлекли изъ рѣки и съ большою торжественностью похоронили въ приходскомъ костелѣ. Одинъ избѣжавшій меча священникъ, 70-лѣтній старецъ, оставшійся въ крайней бѣдности вслѣдствіе разоренія его дома и имущества козаками, былъ посланъ съ сообщеніемъ о случившемся къ митрополиту Іосифу Вельямину-Рутскому, пройдя пѣшкомъ 130 миль не столько польскихъ, сколько русскихъ, которые гораздо больше²⁾, какъ замѣчаетъ при этомъ митрополитъ Іосифъ Вельяминъ-Рутскій.

1) „Чтенія въ историчн. Общ-ва Нест.-Лѣтоп., кн. V, отд. III, стр. 211—214.

2) Польская миля равна 5, а русская 7 верстамъ.

ДОКУМЕНТИ, ПІВВІСТІЯ І ЗАМІТКИ.

Приведення нами подробности заключаються во второмъ документѣ, напечатанномъ проф. Голубевымъ—извлеченіи изъ письма уніатскаго митрополита Іосифа Вельямина-Рутскаго къ о. Георгію Мойеру, іезуиту, ректору Августинской коллегіи“. Письмо относится къ 25 іюня 1622 г.—Оно, какъ и грамота львовскаго епископа, дошло до насъ въ копіи; въ грамотѣ, какъ мы уже сказали, дата несомнѣнно ошибчая. Дата письма также возбуждаетъ сомнѣніе, и нѣтъ никакихъ основаній считать ее подлинной.

Сопоставляя содержаніе этихъ двухъ документовъ съ надписью на таинственномъ крестѣ, мы находимъ между ними слѣдующія точки соприкосновенія: 1, всѣ они очень близки по времени, относясь къ 1620 годамъ; 2, письмо митрополита и надпись на крестѣ говорятъ о казни чрезъ отсѣченіе головы; 3, письмо говоритъ, что казнь была совершена надъ козаками въ 3-хъ миляхъ отъ г. Шаргорода, т. е. верстахъ въ 15-ти отъ города, а это и есть мѣсто нахождения креста, т. е. оба памятника, и письменный, и лапидарный, указываютъ на одно и то же мѣсто. Въ виду этого, мы позволяемъ себѣ думать, что они говорятъ объ одномъ и томъ же фактѣ, и надпись на крестѣ подтверждаетъ событіе, совершившееся въ Шаргородѣ.

Признавая это и имѣя въ виду подлинность надписи на крестѣ, мы вправѣ, я думаю, установить теперь, что нападеніе козаковъ на Шаргородъ и убійство ими протопопа уніата имѣло мѣсто въ 20-хъ числа января 1626 г., а не 1622 г., и что подъ крестомъ съ надписью погребенъ казненный отсѣченіемъ головы козацкій сотникъ.

Но студ. Бялковскій, какъ мы видѣли выше, говоритъ еще о трехъ крестахъ безъ надписей въ разныхъ мѣстахъ въ с. Молчанахъ; всѣ эти кресты по его заявленію одинаковы по своимъ формамъ, и потому должны быть отнесены къ тому же времени. Вѣроятно же всего, поэтому, что кресты эти стоятъ не на мѣстѣ погребенія основателя села—козака Молчана и не на мѣстѣ нахождения старой церкви, а на мѣстѣ погребенія другихъ козаковъ, убитыхъ одновременно съ казненнымъ сотникомъ, о чемъ свидѣтельствуетъ письмо митрополита.

Надгробні хрести на Україні.

Написав Кость Широцький.

Протягом віків склала ся була у нас на Україні-Руси своя самобутня культура; була вже вона піросла і навіть стала досить високо. Але ось під впливом різних історичних та побутових умов вона вже давно уступає новим течіям. На розвалинах давніх памяток відбудовують ся нові та й нові; з красної народньої штуки лишають ся лиш деякі сліди. З сього боку дуже характеристична доля українського надгробного будівництва. Досі ніхто не заглядав ще на глухий цвинтар в українськiм селі, ніхто не обізвав ся словом про характер українських надгробків — гарних по своїй ідеї і по зверхній формі. Тепер вони вже щезають; кращі зразки їх можна знайти хіба у лемі, що тліє в землі під густим заростом вишняку, божого деревця, барвінку, любистку й иньш. Нові зразки тих самих надгробників вже тяжко здібати. Та вони дуже цікаві і в них бачимо дуже цінне явище з погляду історії нашої культури. Вони заслугоють повної уваги з боку археологічного, етнографічного й історично-естетичного, тим більше, що в них проглядає дуже жива течія народньої творчости. Як уважно придивити ся до поданих тут образків (1—79 мал.) взятих з надгробків на старих заупущених цвинтарях на Подільщині¹⁾, то виходить навіть, що в укра-

¹⁾ Зібрані у повітах Гайсинськiм, Брацлавськiм, Ямпільськiм й Проскурівськiм. У повіті Балтійськiм та Ольгопільськiм здібать ся лиш камінні четвероароменні хрести з поширеними до країв кінцями та звичайні подовжасті римські хрести.

Надгробні хрести на Україні

їнських надгробках маємо ми окрему галузь української народньої штуки, яка виросла досить високо у своїй красі й стоїть на сильнім ґрунті.

Не треба одначе думати, що се якісь особливі пам'ятки з красними постументами та гарними постатами. Ні, український надгробок — се звичайний хрест, тільки спеціально виконаний, а саме дуже змінений у своїм історичнім розвитку та причепурений відповідно естетичному народньому смакови.

Хрест сей у нас на Україні з'явив ся запевно під впливом грецьким разом з поширенням у нас християнства. Відомо, що з християнською вірою переняли київські князі й грецькі церковні та родинні звичаї. Живі зносини давньої Русі-України з Гречиною помагали тому дуже. Від Греків взяли ми першу науку, від них пішла й наша штука — мальованне образів, будованне церков, виріб церковної посудини й усяких окрас. На орнаментах українських писанок досі бачимо византийські вазы, на вишивках здибаємо византийські хрести й т. ин. Тому там мусимо шукати й жерела наших надгробків.

Взагалі, хрест (*σκόλοψ*) у Греків мав широке вживанне. Вже у VI в. Юстиніян дає наказ класти хрести всюди, де мають бути церкви¹⁾; хрести вживали ся на одіжи, у хатах, на мозаїці, скульптурі²⁾ й на домовинах. Домовини не були ще у могилах, а в печерах, але й там вони прикрапались хрестами й иньшими символами християнства. Від Греків перейшли хрести до всіх Словян; за Кирила й Методія клали його навіть на дорогах.³⁾ Так в IX в. а може й ранійше завитав хрест на Русь. Легенда зв'язує се з подорожжю ап. Андрія на гори Київські⁴⁾, але краще покласти се на ті часи, коли між християн-

¹⁾ Айналовъ, Мозаики, IV і V в. Спб. 1895, стор. 42. Novellae, VI 1, LXVII 17, XIV 19.

²⁾ Venturi, Storia dell'arte. М. 1903, III, р. 640, 891 й 895. Шляпкинъ, Древнерусскіе кресты — Записки Имп. Русск. Археол. Общ. т. VII, в. 2, стор. 32.

³⁾ Археологическія извѣстія и зам. Моск. Археол. Общества 1895 г., N. 12, стор. 395. Там показана й стаття Малишевського про придорожні хрести. Шляпкинъ, Древне-русскіе каменные кресты, Спб. 1906, стор. 11.

⁴⁾ Предавiе о крестѣ на Киевск. горахъ Авдreja Первозваннаго — Изд. Общ. Люб. Древн. Писъм. Спб. 1902, об. л. 3 (Повѣсть временныхъ лѣтъ).

Кость Широцький

ським Херсонесом та поганською Русю завязали ся торговельні й культурні звязки.

В історичних актах хрести згадують ся трохи пізнійше, напр. хрест Ольги¹⁾ та Володимира. В XI в. є звістка про смерть Евстратія, печерського ченця, якого Жидове розіпjali на хресті у степу²⁾; друга звістка говорить про замір розіпjати блаж. Никона на степовій могилі.³⁾ Під впливом християнського світогляду хрест увійшов на Руси в X в. у загальне вживання як у Греків. Хрести носили на тілі, клали на межах. Але надгробки не сразу з'явили ся. Ні Греки, ні ми в X в. їх ще не знали. На Руси до того часу покійників паляли, а Греки ховали їх у печерах на зразок римських катакомб. Сей самий спосіб вони передали нам й ми маємо з того часу печери київські, зиминські (на Волині) та иньш.⁴⁾ Небіжчика клали у берестовім завиваді або у камінній домовині (кърста каменная), а потім ховали у печеру чи яму, яка по давньому звичаю викладала ся деревом. У такій камяній домовині у склепу в печері було поховано, напр. князя Ярослава Мудрого.⁵⁾

На Великоросії подібний спосіб похорону заховав ся й досі під назвою „голбець-голбцы“ або „голубець-голубцы“ (література у Шляпкина, Записк. Отд. Русск. и Слав. Археол. Спб. 1907 р., т. VII, в. 2, стор. 5, увага 5). „Голбець“ — подібний на склеп. Карамзін подає звістку, що „голубцы“ були розповсюджені у XII в. і що в такім склепу був похований напр. Ярополк Володимирович († 1139 р.).⁶⁾ Згадують ся ще голбці й пізніше: Московський князь Данило знайшовши „струбець“ (голбець) „влѣвъ въ струбець той, закрыся въ немъ“.⁷⁾ У Новгороді коло 1396 р. крамар Остафій пише заповіт, щоб його по-

¹⁾ Спицынъ, Каменные кресты, Записки Отд. Русск. и Слав. Археол. Им. Р. Арх. Общ. Спб. 1903, т. V, стор. 203—234.

²⁾ Памятники XII—XIII в. Яковлева, Спб. 1872, стор. СХII і ХСIV.

³⁾ Тамже, стор. ХСVII.

⁴⁾ Шляпкинъ, Древнерусск. каменные кресты, стор. 4, ув. 1.

⁵⁾ Др. Рос. Госуд.; Малюнки в вид. Києво-Софійській Соборъ, Спб.; Арх. Общ. под редакц. Солнцева, IV, табл. 43 й ин.

⁶⁾ Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго, т. II, прим. 269.

⁷⁾ Временникъ Общ. Истор. и Древн. Росс. 1851, т. 40; Рыбниковъ, Пѣсни, Спб. 1867, т. IV, ст. IX, приложенія.

Надгробні хрести на Україні

ховали в одній половині „голбца“, а брата його у другій.¹⁾ Замість склепу над похованою в землі домовиною почали скоро класти просте накриття, а під ним плиту з хрестом, чи просто один хрест.²⁾ Подібне накриття можна бачити на могилі Годунових у Тройцькій Лаврі³⁾ та над могилою українського гетьмана Дорошенка в Волоколамському повіті (Московськ. г.)⁴⁾; вони виникли під впливом голбців, по аналогії. Так зявили ся хрести на могилах.

Давніх надгробних хрестів з України дійшло до нас дуже не багато, тому звернутись прийдець ся і до великоруських останків хрестової старовини. З українських памяток відомо лиш кілька камінних хрестів на Поділю (у Проскурівським та Ушицьким повітах)⁵⁾, на Волині (в Заславським та Новгород-Волинським повіті)⁶⁾, у Сідлеччині (в Константинівським повіті)⁷⁾, и Миньскій й Витебській губерніях (Білорущина)⁸⁾, на гробниці Ярослава Мудрого, в київській церкві Спаса на Берестові⁹⁾ та у київській Софії (на фресках). В Донщині зостав ся камінний хрест на р. Великім Ягорлику (1041 р.)¹⁰⁾. З того самого часу майже хрест князя Михайла Всеволодовича, про котрого сповіщає „Степенная книга“, що він: „повелѣ поставити честный крестъ на томъ мѣстѣ, на немъ же проценѣ бысть отъ тяжкаго недуга (Микитою Переяславським). Честный же крестъ и до нынѣ (XVI в.) стоить надписаніе лѣта 6644 (1186) цѣло

1) Акты юридическіе, М. 1843, N. 409, 1; Срезневскій, Матеріалы для словаря древне-русс. языка, Спб. 1893, 1 столб. 541; Софійскій временникъ, М. 1821, II, 391; Шлякинъ, Древнерусскіе каменные кресты, Спб. 1906, стор. 7--8.

2) А. Свирѣлиаъ, Житіе преп. Даніила Переяславскаго, Переяславъ Залѣскій 1894, 18--22.

3) Спицынъ, Записки Рос. и Слав. Арх., Спб. 1903, т. V, стор. 226; Шлякинъ, Древнерусск. кам. кресты, стор. 7.

4) Про старі часи на Україні, М. Грушевського стор. 126.

5) Сѣцинскій, Археологическая карта Подольской губернии.

6) Обзорѣніе Волынской губернии въ археологическомъ отношеніи, Записки Импер. Русск. Археол. Общества, т. XI, в. I, стор. 228.

7) Археол. извѣстія 1897 г., 232; Спицынъ, Записки Русск. и Слав. Арх., Спб. 1903 г., т. V, стр. 204.

8) Тамже; Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Зап. Россіи, т. I, 140.

9) Спицынъ, ор. сит.

10) Помяловскій, Сборникъ греческихъ и латинскихъ надписей Кавказа, Спб. 1884, стор. 3--4; Спицынъ, стор. 206.

Кость Широцький

им'я¹⁾ З півнійших українських надгробків відомий хрест на могилі Кліма Христинича, дружинника кн. Данила Галицького († 1213).²⁾ Сей хрест стоїть в полі коло Владимира Волинського. Він камінний, високий; має шість ямок на бокових кінцях. Інших хрестів в українській землі (крім кількох згадок про трираменники в літературі і збірниках) мині не відомо.

Всі згадані хрести мають по чотири або по шість кінців, які у деяких починаючи з середини поширюють ся; нижній кінець часом довгий й кінчаєть ся поширенням, але більшість (на св. Софії, на Берестівській церкві) рівні чотирораменники, які розділити можна на прямі та лабчасті. Такі самі форми й у давніх новгородських хрестів. Маючи на увазі тісні зносини Новгороду з стародавньою Київською державою, можемо й новгородські старі хрести³⁾ рівняти до українських. У в. XIII в Новгороді уживали ся осьмораменники і з того часу новгородські хрести стають відмінні від наших.

Поки надгробний хрест зійшов з домовини на верх землі проминуло чимало часу й ми лиш у XIV в. бачимо його завсіди на могилах. Швидко зявившись на полудни й заході, він дуже помало розповсюджувавсь у Московщині, у якій прийняв ся лише у XVII в.⁴⁾ До того часу намогильний хрест все був звязаний з плитою на гробі.⁵⁾ Такнх плит дійшло до нас чимало; ми згадаємо лиш новгородську ромбічну плиту, знайдену на р. Мсті⁶⁾, плиту ізборську⁷⁾ та надгробну плиту з тверського музею (XIV в.) в іменем Степана.⁸⁾ Плита знайдена на р. Мсті дуже цікава тим, що близько підходить до подільських надгробків. Вона покладена стоячки й в середині має вирізаний хрест. Очевидячки, колись плити не стояли, а лежали просто, нагадуючи верх домовини; потім вони підійняли ся і злучивши ся з хрестом, стали на могилі. Ся форма надгробного пам'ятника, як побачимо нижче, у нас затримала ся досі й навіть розвинула ся.

¹⁾ Степенная книга, М. 1775, 1, 316.

²⁾ Шляпкинъ, Записки Имп. Русск. Арх. Общ., т. X, в. 1, ст. 384; Сивцынъ, тамже, стор. 206, N. 348.

³⁾ Образки у Сивцына й у Шляпкина, т. X.

⁴⁾ Sal. Neugebaueri a Cadano, Moscovia, Gedani 1602 p. 96.

⁵⁾ Сивцынъ, стор. 226; Шляпкинъ, т. VII, 2, стор. 9.

⁶⁾ Тихоміровъ, Поѣздка на р. Мету, Записки Арх. Общ., Спб. 1903. т. V, стор. 7; Сивцынъ, ст. 226.

⁷⁾ Сивцынъ, малюнок N. 378.

⁸⁾ Сивцынъ, мал. N. 381.

Надгробні хрести на Україні

Основні форми окремих хрестів вже згаданих, а також і тих, що вирізані на плитах, геть усі можна знайти під зміненими, замаскованими надгробками з українських кладовищ. Але у нас хрести мають ще й інші форми: найпростішу форму давнього хреста з трьома кінцями, хреста андріївського, всіляких многоконечників та нарешті форму латинського хреста.

Хрест з трьома кінцями — се такий, що складається з двох брусків (поперечних), які перетинають ся не по середині, а на версі. Сей хрест подібний до літери Т. Він зоветь ся *crux commissa*, або ж розбійницький чи антоніївський. Далі треба зазначити скісний хрест (*crux decussata*) із чотирма кінцями; він складається з двох поперечників перехрещених вже по середині, на зразок літери Х; зоветь ся андріївським і буртундським. Потім іде прямиий четвероконечник (*crux immissa*), що походить від перехрещення двох поперечників під прямим кутом \perp . Він здібається між давніми хрестами і тепер повсюджений переважно у Московщині. Як же додати до цього хреста з чотирма кінцями ще один або два поперечники у горі і в долині, де мало бути підніже Христове (*suppedaneum*) чи табличка над його головою, то вийде (відомий вже нам з давніх з давніх зразків) новий хрест з шістьма або вісьмома кінцями. Огсі самі форми хреста як основні і лягли у підвалу українського надгробка. Хрест з трьома кінцями найдавніший: се найперша форма хреста. Ще до Р. Хр. вона буда відома давнім народам від яких і перейшла на катакомби під назвою „египетський хрест“.¹⁾ Від Греків та Римлян він зайшов до нас разом із християнством. Тут він згубив свою первісну назву й почав звати ся „твердо хрест“²⁾, через те, що подібний на славянське твердо. Не відомо, чи був сей хрест у загальнім вживанню на півночі, бо пам'ятників не зостало ся, а дійшла лиш назва. Відомо, що з кінця XIII в. там поширив ся вісьмораменник замісь четвероконечника та став там причиною роздору між старовірами й офіційною церквою. Люди поділили ся були на партії й за вісьмоконечний хрест ішли на муки, навіть на смерть. На Україні триконечник довго

¹⁾ Покровській, Евангеліє въ памяти иконографів, Спб. 1892.

²⁾ У Новгороді звав ся „жезло крестъ“. „Русскій Паломникъ“ подає звістку, що сей хрест різав ся там на плитах. У Спицица є малюнки перекрученого хреста подібного на „жезль“ (N. 382 і N. 384), але він не має вічного спільного з триконечником.

Кость Широцький

тримав ся, сливе до XVII в. Про се свідчать знайдежі від того часу (XV—XVI в.) хрести у Київщині, Харківщині та на Запорозьких землях.¹⁾

Отже як приглянути ся до деяких поданих тут образків з надгробків, знайдених на сільських кладовищах на Поділю, то не тяжко буде зауважити, що в деяких сторонах України архаїчний хрест з трьома кінцями істнує й досі. Він, правда, змінив ся, його вже й пізнати тяжко, але він є. Хоч би взяти першу плиту з могили, на якій уміщено образ хреста; по середині (мал. 1)²⁾ на деревляній дубовій плиті, що не лежить, а стоїть, видовбано хреста; верхній кінець його вибігає лиш трошечки ніби закругленне, або клинчик, инші ж кінці довгі, зроблені в міру; горішній клинчик зроблений наче не хочачи для симетрії з довшими кінцями. Насправжки, се дійсний триконечник (сгих commissa), давній „твердо хрест“. Се типовий староруський надгробок — плита, на якій видовбувано колись хрест або якісь орнаменти.³⁾ Як раз така стрімка плита камінна баз хреста стоїть на могилі запорозьського кошового Сірка (XVII в.)⁴⁾ — очевидно такі плити були колись переважно камінні, про те свідчать і тверські плити.

Факт затримання такого надгробку на Україні дуже цікавий і треба сказати, що плита займає між подільськими надгробками значне місце. Се ми згодом побачимо (малюн. 1, 15—18, 19—25). Видовбання хреста на дошці нагадує таке саме видовбання хрестів на плиті XVI в. знайденій Тихомировом⁵⁾, на хрестах новгородських⁶⁾, на хресті Клима Христинича⁷⁾, на хрестах шведських⁸⁾, боснійських та герцоґовинських.⁹⁾

¹⁾ Русскій Паломникъ за р. 1895 дає сю звістку.

²⁾ Сей хрест стоїть на старім цвинтарі над кручею коло Буга в с. Губинку Гайсинського повіту.

³⁾ Спицынъ, I, ст. 226.

⁴⁾ Поѣздка на р. Мсту, Зап. Имп. Археол. Общества, Спб. 1903, т. V, 1, стор. 7—8.

⁵⁾ Малюнок у Еварицького Иванъ Сирко.

⁶⁾ Шляпкинъ, Древне русскіе кам. кресты, Записки Имп. Археол. Общ., Спб. 1907, VII, 2, табл. V, XV—XXIV.

⁷⁾ Тамже табл. VI; Спицынъ, мал. N. 348.

⁸⁾ Спицынъ, мал. 391, 395, 396.

⁹⁾ Труды Киевскаго (XI) Археологическаго съѣзда, т. II, табл. XI.

Надгробні хрести на Україні

Показана пам'ятка має великий інтерес завдяки давности триконечного хреста й видно наш нарід добре знає його, бо се не єдиний зразок на українських цвинтарях — там є й інші зразки, відмінні від показаного; з більше розвиненими формами, а значить і з більшою штучністю зроблені. Кажу про ті зразки триконечного хреста, які вже не видовбані на плиті, а самі вирізані з широкого плескатою деревляного бруса, або з дубової плити. Такий хрест видно на прикладених образках (мал. 2—6, 10—14)¹⁾.

На інших образках триконечник аж бачи в очи, такий він ясний, так і хоче, щоб його зобачити, а на інших він наче закритий, замаскований різними додатками, що роблять його подібним до четвероконечних, п'ятиконечних й семиконечних хрестів.

Відомих нам пам'яток подібних до них дуже не багато. Лиш у геральдичних знаках є схожі до них форми вильчастого хреста. Вильчастий хрест, се трираменник подібний на вила, наче верх у мал. 11. Вильчастий хрест або стремить до гори рогами підпертими стовбом (мал. 7), або спираєть ся ними на ґрунті (м. 8), або ж так до гори чи до низу стоїть зовсім заповнений (мал. 9). Подібні хрести є у нас між триконечниками звязаними з іншими формами хреста (мал. 10—14). Як згадати, що на заході геральдичні хрести зявили ся не раніш XIII в., тоді саме, як у нас зявив ся надгробок, то можливо, що через Візантію, куди йшли хрестоносці, або через самий захід триконечний сєй хрест прийшов до нас у нових вильчастих формах й тут заховав ся до нині.

Факт знаходження на Україні хреста з трьома кінцями дуже характеристичний. Коли він не спадок чи уломок давнини, то виник, очевидно, на ґрунті національнім. На се між іншим натякає близькість поданих образків до орнаментів на багатьох інших творах української народної штуки (вишивки, заткання, різьба, мальовання). Але можливо, що ся форма хреста заховала ся у нас від давна, хоч говорити про давність самих надгробків зовсім неможливо, бо зазначені тут роки життя й

¹⁾ Малюнок 2 стоїть на цвинтарі в с. Губинку, Гайс. повіту; малюнок 4 і 6 стоїть тамже. Мал. 5 й 3 стоїть на старім цвинтарі в с. Білоусівці, Гайсинецького повіту коло Ладижина.

Кость Широцький

смерті¹⁾ схованих під ними небіщиків ніяк не йдуть далі за 70 роки минулого (XIX) віку. До того ж надгробки сі не камінні, а через те й не могли заховати ся від давна.

Покінчуючи з триконечником, розглянемо далі чотирораменну форму хреста, яка ще у перших християн прийшла була на зміну першому. Так само було й у нас. Може справді нерозвинений народній смак не міг зразу звикнути до кількох форм хреста й одну клав вище другої, поступаючи до неї з обережністю. Сліди тої несміливості заховали ся. Бачимо їх на тих образках намогильного хреста, що складають з себе хрест не то з трьома не то чотирма кінцями там, де і той і другий хрест злучений разом.

Се скуплення кількох хрестів в однім стало ся вже на готовім ґрунті, бо чотириконечник розширив ся у нас зразу, з християнством. Безумовно, злука двох хрестів у однім має архаїчний характер. Четвероконачник сам по собі був досить широко вживаний у хатах, на одежі і т. д., але чимало дійшло до нас і таких камінних надгробників; тепер на сільських цвинтарях деревляні й камінні четвероконачники дуже численні. Тут вони косі, рівноконачні й продовжасті. У народніх руках сі хрести перероблювали ся і вийшли з них дуже змінені з прикрасами й додатками.

Косі хрести (*crux immissa*) сидять чомусь на плитах, як на 1 мал.; може се від того, що самого по собі його не зручно становити. Всі плити деревляні — се плескаті бруски, поставлені на могилах вгору, як у Жидів. Косі хрести в подільських надгробків³⁾ дуже росповсюджені; вони стрічають ся часто на вишивках і иньших орнаментованих народом річах. Як і на показаних надгробках вони складають ся там до купи один коло другого, перекидають ся один за другим, впирають ся своїми кінцями в якісь основи і т. д.

Геральдика також дає знаки подібні до косих хрестів. Так звані бурґундські геральдичні хрести — се косі хрести, тільки

¹⁾ Не подаю їх, а рівно й написів на хрестах тому, що вони не мають ніякого інтересу — се лише рік смерті й імя небіщика.

²⁾ Всі сі хрести деревляні з цілих брусків. Мал. 10—13 стоять на старім цвинтарі в с. Губнику; мал. 14 у Білоусівці, Гайс. повіту.

³⁾ Малюнок 15 з хреста в с. Губнику, мал. 18 в відті ж, мал. 16 і 17 здибаєть ся у Губнику й Білоусовці Гайс. повіту, у с. Вербові Ямпольського повіту й у с. Сільниці Брацлавського повіту

Надгробні хрести на Україні

вони обмежують ся там не простими пересіченими лініями, а ломаними, вигинчастими й пнистими. У таких образах вони попадають ся в польській Галичині, особливо у закопанській орнаментациї¹⁾. Видовбаний косий хрест на плиті знов нагадує такий самий давний звичай.

Переходячи до прямих хрестів з чотирма кінцями, кладу на переді ті, що вирізані або видовбані на плитах²⁾ (мал. 19—25). Плита буває часом не гарно обтесана, з суками та корою, ребра має часом не рівні й криві. Форма плити буває всіляка. Иньша плита пряма як дошка, а деяка витисується ромбом або якоюсь иньшою формою (мал. 23—25)³⁾. Хрести в середині плити не однакові: є рівнораменні й продовжасті, з прямими кінцями і з поширеними на краях, з могилою в низу й з тростю та губою по боках й з осяянням у горі, або з промінням в кутків. Сі хрести дуже нагадують собою давні хрести з новгородських софійських стін⁴⁾. Спосіб вирізування надгробних хрестів на плитах досить далеко поширений на Волини, в Холмщині, в полудневій Славянщині (на камінних стовбах) і навіть у Швеції⁵⁾.

Більшість хрестів із чотирма раменами зроблено так, що форма хреста надана самим надгробком, як се бачимо з дальших малюнків (26—56). Між такими хрестами є й камінні (мал. 27, 28, 33, 34, 36, 51, 56). Сі надгробники звертають на себе увагу великим багатством всіляких перемін основної форми хреста. Досить кинути оком на них, щоб у тім переконатися. Народня фантазія так змінила форму звичайного хреста, що иньшим разом і не сказати, що бачиш перед собою хрест. Найчастіша і найтиповіша форма його в українській перерібіці — се хрест з широкими кінцями ширшими й ширшими до країв, загострених на куточках. Се власне грецький хрест. Широкий рівнораменник вивіз ще кн. Володимир з Корсуня й від тоді він зоветь ся корсунським. Основна форма прямого рівноконечного хреста вже у давній Візантії мала переміни, які ввійшли і в геральдичні знаки. Геральдика надає кінцям хреста всілякі

¹⁾ Matlakowski, Zdobienie sprzętów ludu polskiego na Podhalu.

²⁾ Така форма плити дуже часта. Перший хрест (19) прорізаний наскрізь стоїть у Губнику; мал. 20 і 21 там же; мал. 22 у с. Білоусівці.

³⁾ Мал. 23 і 24 у с. Губнику; мал. 25 у Білоусівці і Сільниці.

⁴⁾ Шляпкинъ, Древнерусские кам. крсты — Зап. Имп. Русск. Арх. Общ. Спб. 1907, т. VII, в. 2, таблиці 1, 2, 3.

⁵⁾ Спицынъ, N. 391, 395, 396.

Кость Широцький

форми — гострі, лабчасті, трикутні й тим дає йому цілий ряд одмін.

Початок цих одмін зроблено самими Греками. Вже в V й VI в. четвероконечник мав розширені до країв кінці й се стало навіть прикметою византийського хреста. Розширені кінці мав нпр. хрест мучениці Анастазії (з Херсонесу, V—VI в.)¹⁾, хрест пресвітерів Стефана й Христофора (VI—VII в.)²⁾, керченський камінний хрест³⁾, хрести з Солуня, Нікополя⁴⁾, в константинопольській Софії і ин. Ця форма хреста перейшла на захід, де зостала ся в церквах Фльоренції, Равенни⁵⁾ і у геральдиці, та на Русь, де зостала ся у київській Софії, в Нередицькій церкві⁶⁾ й хрестах новгородських (graffitti)⁷⁾, на Остромировім Євангелію⁸⁾, у Бамберській Біблії⁹⁾ і т. д. Геральдичні четвероконечники складали ся з різних фігур, напр. шарів, ромбів і т. д. У нас вони мають майже ті самі форми, тільки що далеко численніші.

Розглянемо попереду простий хрест з 4 прямими кінцями. Сей хрест¹⁰⁾ (м. 26—30) складаєть ся з двох поперечних брусків, він цільний, деревляний і камінний (мал. 27, 28), і тоді не має значних змін, буває лиш довший або коротший, з основою або без основи. Основа робить ся або заокруглена або уступ (чисто гострий) (м. 30, 28, 69) або спусковата (мал. 27).

Далеко більше змін потерпів четвероконечник з розширеними кінцями. На показаних (мал. 33—56) образках¹¹⁾ бокові, поперечні кінці хреста вирізані в міру однакову з верхнім та

¹⁾ Спицынъ, ст. 228.

²⁾ Матеріали по Археол. Россіи N. 9, ст. 36.

³⁾ Тамже ст. 42, N. 17. Спицынъ, ст. 228.

⁴⁾ Шляпкинъ, ст. 32. Прохоровъ, Христіанскія древности, 71₂, кн. 5, табл. 2. ⁵⁾ Н. Барсовъ.

⁶⁾ Хащенко, Древности, К. 1900, II, т. 7, Покровскій, Труды VII Арх. съѣзда, М. 1890, т. I.

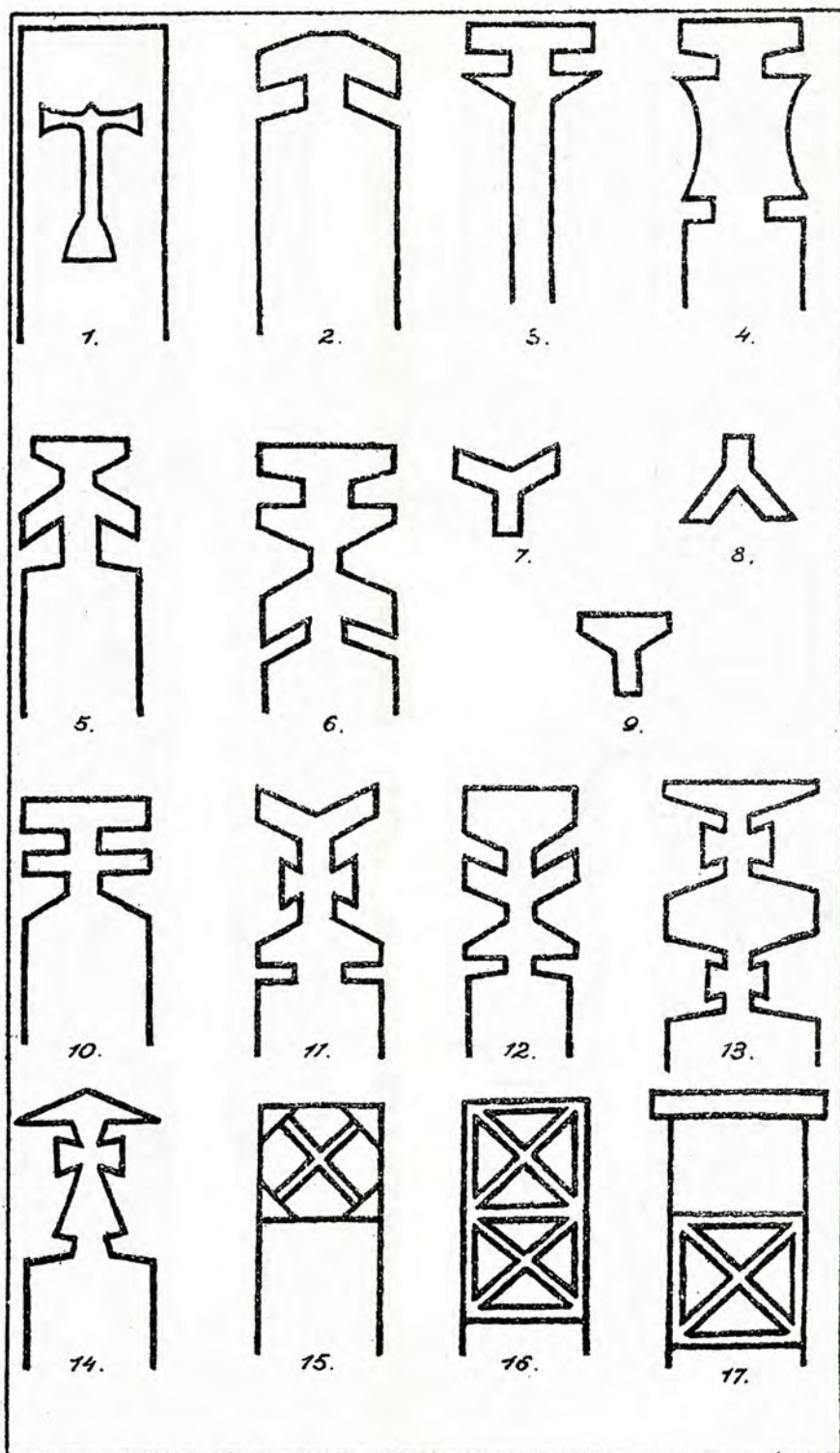
⁷⁾ Шляпкинъ, табл. I.

⁸⁾ Щепкинъ, Новгородскія надписи graffitti. М. 1902. Видание Савинкова л. 1 й 127. ⁹⁾ Шляпкинъ, ст. 132.

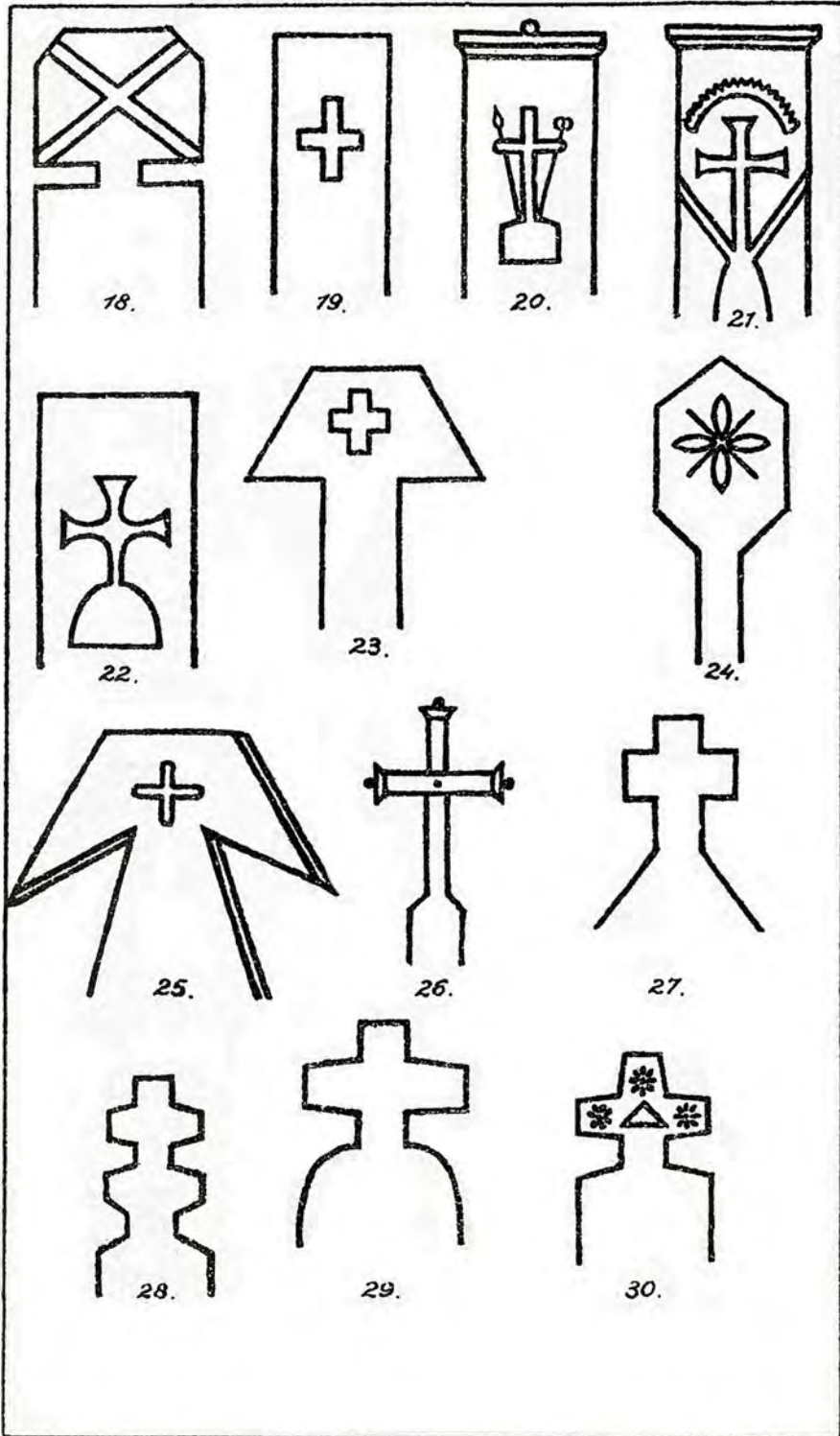
¹⁰⁾ Мал. 26 всюди здибаєть ся; мал. 27 камінний у с. Білоусівці; мал. 28 тамже; мал. 29 у Губнику (з різьбою); мал. 30 і 31 здибаєть ся всюди; мал. 32 у Губнику.

¹¹⁾ Малюнки 33—36 у с. Губнику, Білоусівці й Скибинцях Гайсинського повіту, у Вербовій Ямпільського повіту, у Богданівці й Сільниці Брацлавського повіту, в с. Котюржинцях коло Проскурівщини, на Холмщині й в Галичині; мал. 37, 34, 36 камінні стоять в с. Білоусівці.

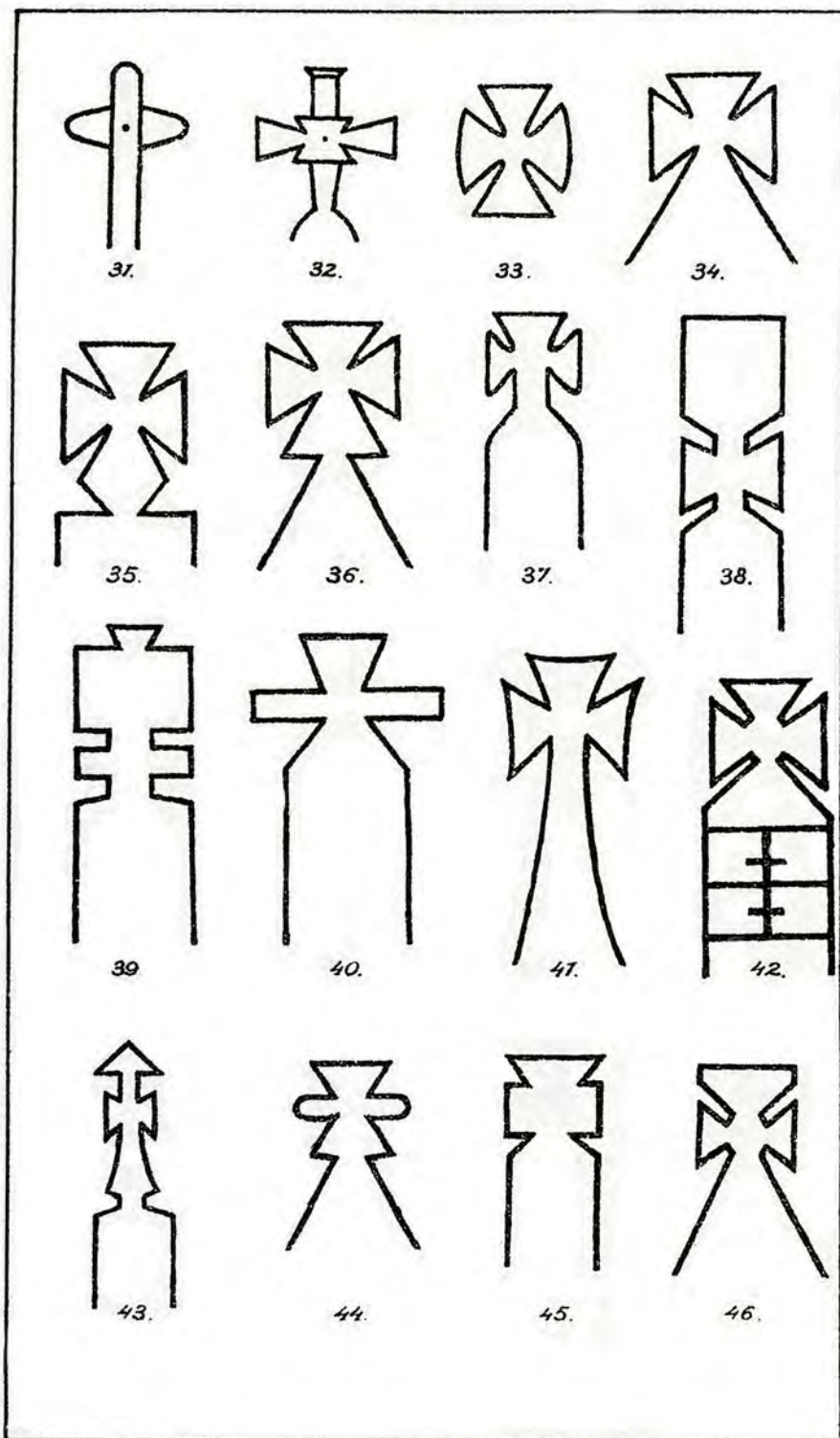
1

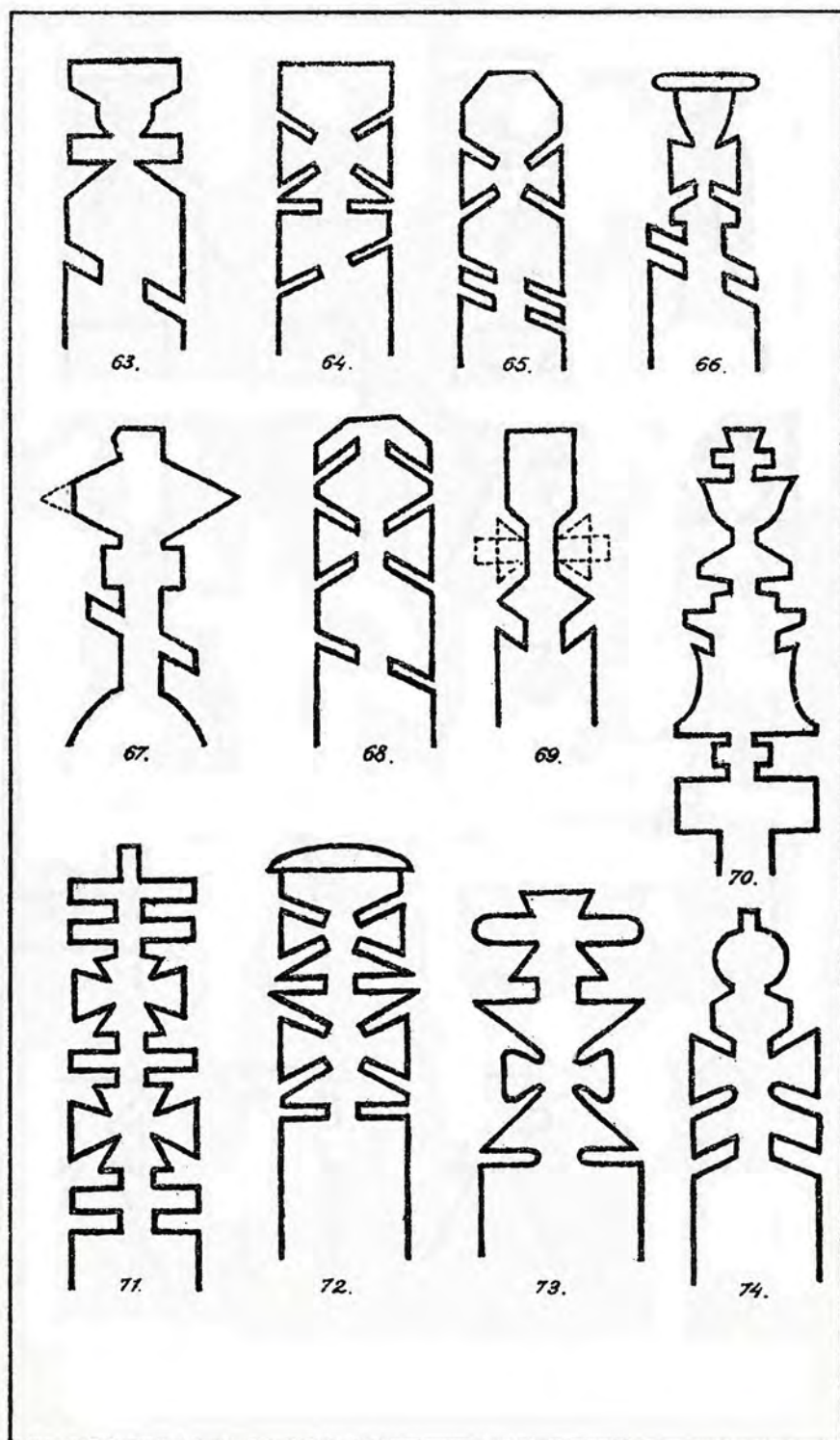
2.

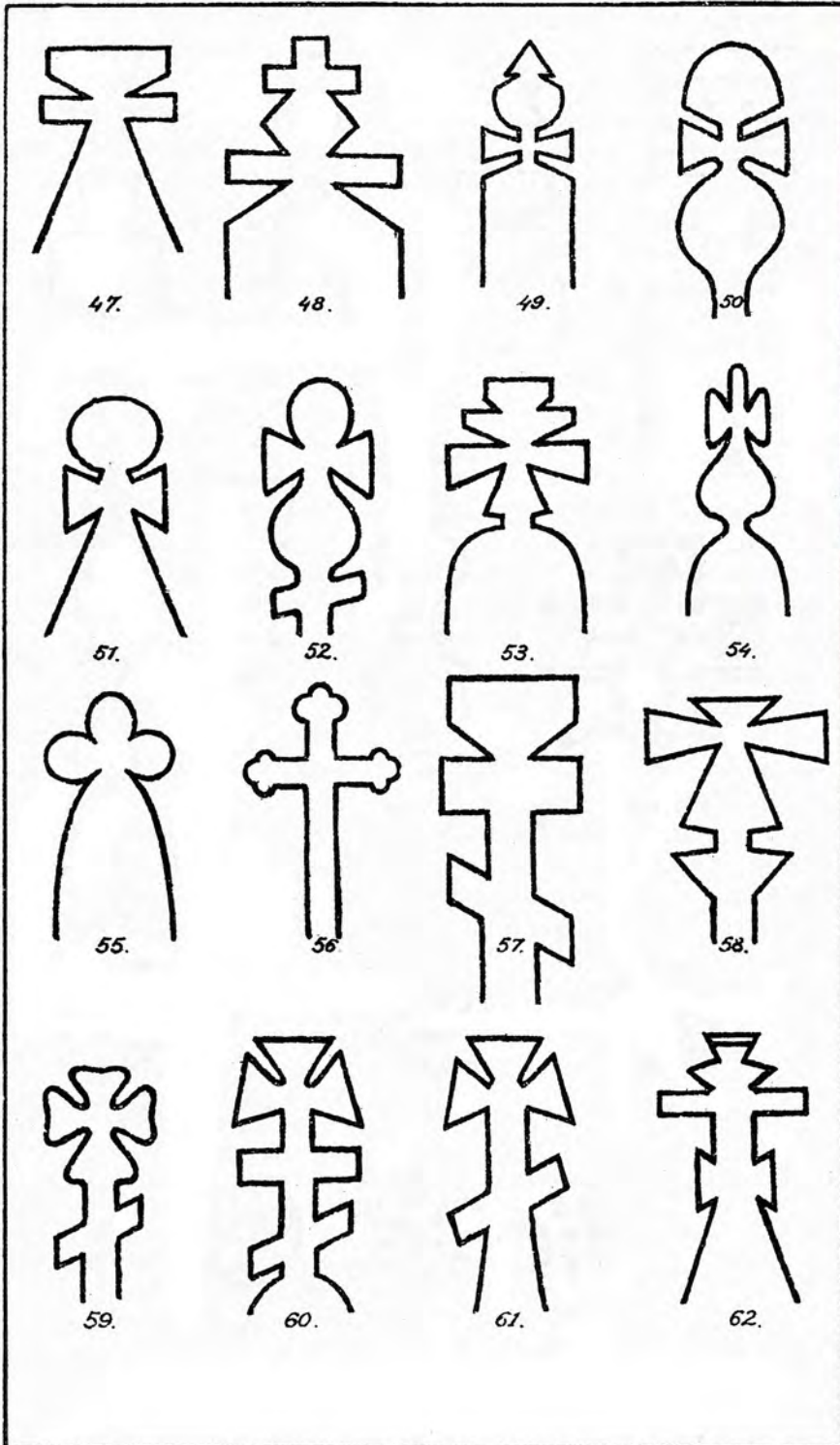
3.

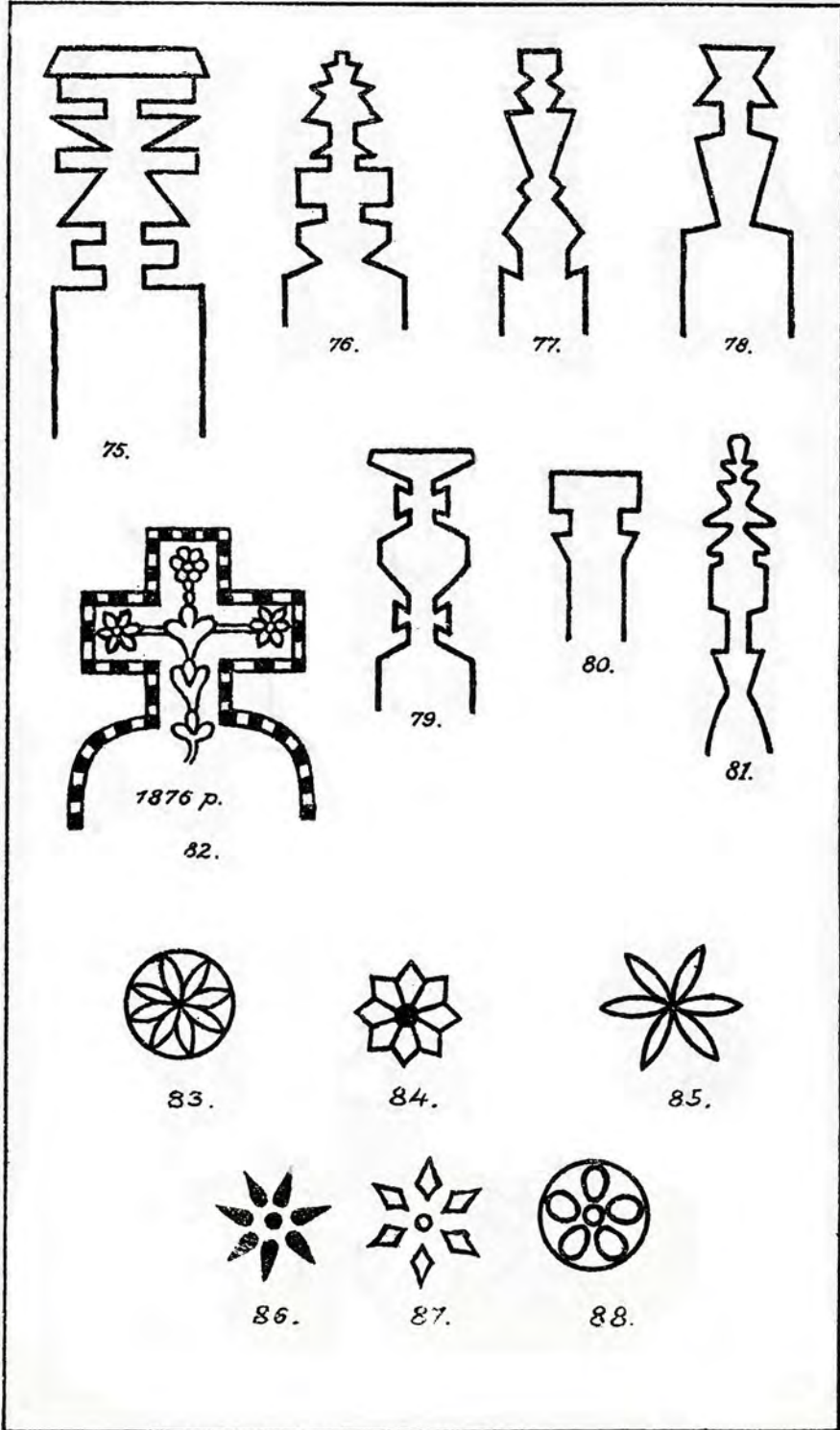
4.

5.

6.

Надгробні хрести на Україні

нижнім й хрест виходить наче рівнораменний, подібний до грецького хреста св. Анастазії¹⁾, Стефана й Христофора²⁾ та інших давніх хрестів у Києві й Новгороді. Далі сей досить низький четвероконечник (заввишки до 2 арш.) робить ся довшим та довшим й длягого змішуєть ся часом з прямим хрестом, кінці витягають ся до гори, або до низу, або туди й сюди разом до висоти високого людського зросту. Така продовжаста³⁾ форма хрестів (мал. 38—42) в XVI в. була відома й на заході у Шведів, Естів⁴⁾, й у нас могла явитись від якихось впливів з заходу.

До особної групи хрестів треба залічити ті мішані четвероконечники, які не мають витягнених кінців, окрім основи (мал. 42—49). На таких хрестах⁵⁾ або кінці бувають прямі, а верхній гострий (м. 43, 49), або верхній прямий, а бокові заострені на краях (м. 41, 44, 43). На одному з таких хрестів уможено верх прямого хреста й він вже подібний до шестиконечника (мал. 43).

На багатьох четвероконечних хрестах надгробних кінці не загострюють ся, а закруглюють ся.⁶⁾ Такі хрести теж вирізували ся з суцільного шматка дерева, але були і з каменя (мал. 56, 51). Вони мають різні відміни. Деякі з поміж них мають напр. округлість лише в горі (м. 50, 51, 52, 55), а інші мають її і з боків (55) і в долині в основі (м. 50, 53, 54, 55). В останнім разі основа⁷⁾ хреста стає подібною на наспану високу могилу (м. 51, 53, 54, 55), яка знаменуючи собою Голгофську гору (з IV в.), надає йому архаїзму. Деякі з прикладених на образках (напр. 51 м.) хрестів повторюють собою давні хрести з закругленими кінцями змальованими у д. Спицина.⁸⁾ На грошах Володимира й Ярослава, на новгород-

¹⁾ Спицынъ, стор. 228; Матеріали по Археологія Россіи, N. 25, стор. 47.

²⁾ Матеріали, N. 9, стор. 62.

³⁾ Здибають ся у значнім числі в с. Білоусівці, Сільниці й Губнику; у Вербовій є лиш м. 41, 42.

⁴⁾ Спицынъ, стор. 208, N. 374—379.

⁵⁾ Є у Білоусівці, Богданівці, Сільниці, Губнику і Котюржинцях; малюнок 43 здибаєть ся лиш у Губнику; м. 49-й у Четвертинівці Гайсинського повіту.

⁶⁾ Мал. 50, 51, 52 у Губнику, Білоусівці й Богданівці; 53—56 у Губнику; мал. 56 стоїть на новім цвинтарі.

⁷⁾ Порівн. з мал. попередніми.

⁸⁾ Спицынъ, Записки Имп. Археол. Общ., Спб. 1903, т. V, в. I.

Кость Широцький

ських graffiti й давніх руських печатках¹⁾ також вживають ся такі позакруглювані хрести й се свідчить про давність показаної форми надгробника. Про давність її може свідчити й те, що вона досить значно поширена, бо крім Поділля здибаєть ся на Волині й на Холмщині.

Після згаданих надгробків з трьома та чотирма кінцями треба показати ще, як прийняли ся на українськiм ґрунті восьмиконечники та взагалі всілякі многораменники. З многоконечних хрестів на українських різьблених надгробниках здибають ся найчастіше хрести з 6 і 8 кінцями. Вже між показаними хрестами ми їх бачили (м. 48, 53). Як і звідки сї хрести у нас взяли ся, не знати. З'явили ся вони у перше на заході разом з продовжастим хрестом, але здавна були й на сході, де вісьмоконечник звав ся хрестом патрiаршим. У латинян хреста на вісім кінців вживали при урочистих церковних службах папських та єпископських²⁾ і розширив ся він власне від XIII—XV в. У геральдичних знаках вісьмоконечники й шестиконечники³⁾ дуже часті. У досить давні часи бачимо сї хрести й у нас на Русі. У Радзивилівській літописі⁴⁾ є намальована княгиня Ольга, яка молить ся до хреста з 8 кінцями. У Сильвестрівськiм списку „Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ“⁵⁾ так само змальовано два хрести, з шістьма кінцями кожен. Новгородська Софія теж заховала на своїх стінах чимало таких хрестів. До Новгороду хрести з багатьома кінцями могли зайти із заходу; доказ тому новгородський хрест Симона Варяга (1073 р.) західного походження, хрест естляндський⁶⁾ та інші. До XV в. восьмиконечний хрест почав на Русі дуже ширити ся, з XVI в. відграє навіть значну роль в житю всьої Московської сторони. За нього завзято змагали ся старовірська та урядова церковні партії.⁷⁾

На Україну многоконечники могли йти з заходу і з сходу, тільки на українських цвинтарях вони прийняли особливі, відповідні своему призначеню форми, що взагалі не наближує їх

1) Шляпкинъ, Древне-русскіе каменные кресты, Спб. 1907.

2) И. Барсовъ.

3) Так зваий „угорський хрест“ на короні.

4) 1904, III, N. 71, л. 38.

5) Вид. Спб. 1860, N. 34 і 36, на л. 105 і 117.

6) Шляпкинъ, Слицыиъ.

7) Денисовы, Поморскіе отвѣты.

Надгробні хрести на Україні

до справжніх шестиконечних та восьмиконечних хрестів, а лиш віддаляє. Кажучи про хрест з 8 раменами на сільських цвинтарях треба пам'ятати, що він дуже рідко здибаєть ся у чистій формі. На нїм є лиш головні прикмети восьмиконечника, які добре видко, а кінців можна налічити тут більше або менше; майстер в однім разі зменшив число кінців, а у другім збільшив його.¹⁾ Тим то многоконечники й не однакові поміж собою; вони не однакові і з верхнього боку — з боку форми й по художницькій ідеї. Ясний доказ тому дають прикладені зараз малюнки²⁾ надгробників з шістьма й осьмома кінцями (м. 57—69). Тут теж кидаєть ся в очи могилоподібна основа (м. 63—69). Ця основа здибаєть ся вже у давнині на хресті Мстиславової церкви, в софійських, київських та новгородських спасопретворенських фресках. Така основа, очевидно спільна всім українським надгробникам, се одна з прикмет їх. Її знайдемо й далі в помішаних многоконечниках.

Мішані многораменні хрести треба конче відділити від хрестів з 8 або 6 кінцями.³⁾ Се скуплення чи злучення в одній цілості кількох хрестів триконечних, чотироконечних й т. д. Кожен з них становить в себе цілу систему хрестів, які складають ся всілякими способами, мають всілякі прями, гострі, круглі кінці, вінчані зверху дашками та прикрашені всілякими додатками, які дуже змінюють самий хрест і надають йому якісь фантастичні форми (70—80).

Вже літописець Сам. Величко пише про хрест українського народу до всіляких прикрас й взагалі до штучного вироблення всіляких річей. Народ наш, як висловлюєть ся Величко, перенявши разом з вірою й грецьку церковну штуку, не занежав її, а по любови до „матки своєї Малої Руси“ розгорнув її й вніс у сю штуку свою власну душу... Але з другого боку наш нарід не лиш сам свою душу вкладав в свої утвори — він вкладав в них

¹⁾ Таке зміненне форм хреста перечить часом церковній практиці: *supradaneum* (підніже) на хресті повинно напр. завше підніматися в правий бік, а тут підіймаєть ся часто в лівий бік, або стоїть рівно.

²⁾ Всі деревляні; N. 57—59, 61—68 здибають ся у Богданівці, Білоусівці, Котюржинцях, Вербові й Губнику; N. 60, 61 у Сільнівці Брацлавськ. пов.; N. 62 у Білоусівці; решта у Губнику; N. 66-й у Скибницях Гайсинськ. повіту.

³⁾ З попередніми хрестами многоконечники зрівняти можна лише по висоті, яка не віддаляєть ся від високого людського зросту.

Кость Широцький

і те, що переймав від культурних сусідів. Очевидно, під впливом чужоземної штуки на рівні з всілякими промислами розвили ся у нас і умілість виробляти багаті та штучні хрести для цвинтарів і хатнього вжитку й лиш згодом, з занепадом економічного добробуту народнього сей штучний хрест мусів змінити ся простійшими формами, а може й простійшим матеріалом. Через вроджене чи впоєне у своїй природі чуте краси наш нарід розвинув відомі йому форми хреста, розвернув їх і перетворив на своє. Буйна фантазія його, як то видно з малюнків, надала многоконежному мішаному хрестови дивні чудні форми, з всілякими „закрутами“ дуже гарними з боку чистоти й розвитку народнього стилю (м. 70—81).¹⁾

Ви наче бачите перед собою не хрести, а вишиті або намальовані „рожі“, „купчаки“, „голуби“ й т. иньші українські народні орнаменти. Багато таких надгробників зовсім відійшли від хрестів й уявляють з себе лиш одну стилізацію хрестів.²⁾ Ідея хреста лягла лиш в їх основу, а форма від неї втікла вже далеко (м. 75—78, 80, 81).

З великим жалем приходиться ся одначе ще раз зазначати, що на могилах вмерлих отакі різьблені надгробники вже майже зовсім зникають. А тимчасом багатство форм такого надгробника справді дає йому осібне місце в народній штуці. Ся галузь штуки стала вже у певні відносини що до місця, до якого вона прикладала ся, придбала собі осібні технічні снособи й через те повинна мати ціну у людий свідомих.

Ся галузь української народньої штуки звязана з певним народнім обрядом й купою легенд, що вирости з самої ідеї хреста.

Велика всесвітна легенда, що починаєть ся з яблучка, яке зів Адам-батько й кінчаєть ся смертю Христа на тім дереві, що виростило з зіденого зеренця над головою Адама, саме з хрестом і звязана. Заготовленне хреста перед смертю, несенне хреста на цвинтар поперед небіжчика, положене його на гробі й навіть сама форма хреста — все те звязане в особливими легендами, повірками та спогадами. На заході напр. в XIII—XIV вв. на основі й під впливом згаданої вище хрестної епопеї робили хрести не складані з двох або кількох поперечників, а цілі з цілого дерева. Може врешті зробило се й на

¹⁾ У Губнику.

²⁾ Всі стоять на старім кладовищі в с. Губнику, Гайсинського повіту. Ї у с. Четвертепівці того ж повіту і в Скибинцях.

Надгробні хрести на Україні

нас вплив, вплинуло се й на наші хрести й їх почали вирізувати з цільних плит. Вплив сей міг також і инакше проявити ся. Величезні хрести з цільних деревин дуже нагадують наші фігури, хоч не цільні, за те величезні, ще й зо всіма тими додатками (прилади до мучення й розп'явання Христа), які чіпляли ся на середньовічних хрестах...

Західноєвропейський високий стух *immissa* — „фігура“, складений з двох перетятих під прямим кутком брусків — се той хрест, що виписує тепер з цвинтаря старий надгробок і вибирає його місце. В літературі ся продовжаста форма хреста зоветь ся латинським хрестом. Давні Московці дуже страшили ся цього хреста яко еретичного. Коли митрополит Ізидор повертав з Фльоренції з таким хрестом, то се йому покладено було у велику провину.¹⁾ На Україні він був свій і певно завів ся тут без ніяких перешкод під впливом Заходу. Від того й навва „криж“ — звичайне імя св. хреста, яка зовсім не відбирає від нього святости. В одній колядці напр. ангел божий каже до церковних будівників:

„Ізбудуйте святую Софію
Святую Софію в святім Києві,
Би на ній було 70 верхів
Сімдесять верхів, 70 крижів“.

або ж: „крижі робіте — верхи зводіте“.²⁾ У весільній пісні співають:

Ти, божий крижу,
Не обмишай нашу хижу!

З верхнього боку „криж“ не подібний до московського рівноконечного хреста. Він не має на собі ні покрівців як у Великорусів, ні тих додатків, що складають хрест з 8-ма або 6-ма кінцями. Найзначнійша його прикмета у тім, що кінці його зовсім не рівні й що він складаний. Криж або фігура³⁾ далеко вищий за великоруського хреста. На ній досить часто бачимо причеплені: драбинку, молоток, кліщі, цб'яхи, копіє (спис) і трость з губкою. Сі річчї мають нагадувати обставини

¹⁾ Повість о Флорентійскомъ Соборѣ.

²⁾ Колядка про будовання київської Софії — Київск. Старина 1889, кн. I

³⁾ Криж має висоту вижчу, а часом і пижчу за чол-віка, але його кінці з боків виглядють як високий хрест; фігура доходить до 2-х сяжнів.

Кость Широцький

смерті Христа¹). З самого верху на хресті кладеться часом вирізаний з бляхи півник, який від вітру крутить ся на своїй ніжці. Фігуру властиво можна відділити від звичайного хреста. Той може бути і більший і менший, а фігура завжди здорова й видовжена. У народній уяві фігура має нагадувати справжній хрест, на якому вмер Відкупитель. Хрест голгофський мав бути дуже великий. Народня псалма, в якій співається ся про муки Христа каже, що хрест був зроблений із „слупів“, які вбивали в землю²).

До речі треба сказати, що фігури й крижі кладуть ся й на дорогах. Може вони лишали ся там від межових знаків або яких небуть пам'яток. Такий звичай був в старовину; про межові хрести згадуєть ся (XV в.) в статуті Владислава Ягайловича, а про зазначування хрестом якоїсь пам'ятки відомо чимало разів і в актів історичних і в написів на самих давніх хрестах³). Що до матеріалу, то високі хрести кладуть ся й з дерева й каміння, але більше деревляних.

Дивно те, що у Гайсисяським повіті, де знайдено найбільше різблених надгробків, не роблять їх з каміння. Село Губник, напр., Скибинці або Четвертинівка стоять над р. Бугом серед камінних круч; камінь, твердий гранит був би до хрестів добрим матеріалом. Очевидно, від давна селяне при звичаїли ся до деревляних надгробників й певно тримають ся давньої традиції. Можемо гадати з сього, що різблені надгробники були й в минулих віках і що коли ми не маємо від них ніяких зразків, то через те, що дерево, з якого вони різали ся, не могло довго тримати ся й від часу перетлівало.

Переглянувши різані надгробні хрести й нерізані хрести — фігури, себто переглянувши й старі образки народніх надгробників й нові, можемо нарешті зазначити якийсь певний характер українського сільського надгробника. Надгробний хрест має у нас певні розміри, особні форми свої та взагалі певний характер, який ні на яких інших хрестах не здибаєть ся. Зазначаємо, що се деревляна або камінна плита вузка, на зріст лю-

¹) Сей звичай пішов від часів західно-європейського відродження.

²) Головацькій, Народныя пісни Галицкой и Угорской Руси. М. 1878 г.

³) Стерженський хрест посадики Івана Павловича покладений 1133 р. на місці, де він почав копати якийсь канал (Извѣст. Имп. Арх. Общ. Спб. 1859, II, 2, стор. 84); хрест чернигівського князя Михайла 1186 р. (Степенная книга. М. 1775. I, 316) і др.

Надгробні хрести на Україні

дини заввишки, або ж се звичайний високий деревляний чи камінний хрест. У першій разі він цільний й вперто тримаєть ся різьбленої форми, яка видовбуєть ся на плиті або вирізуєть ся з плити. Звичайна форма хреста буває пряма на високім хресті (римськїм), а гостроконечна з країв в рівнораменнім четвероконечнику й многоконечниках на хресті різьбленім. Ся ж форма причіплена до певного місця, бо завжди має під собою подібну до могили основу, яка показує у ній форму хреста намогильного. Остання прикмета українського надгробка та, що він колись густо вкривав ся всілякими орнаментами й прикрасами, які й розглянемо зараз, щоб закінчити сей огляд.

Більша частина надгробників ніякого орнаменту не має, але на деяких повирізуваний рослинний орнамент у образі повійковатих ліній в середині й трилисників, рож і всіляких зубчиків й ріжних листочків на краях, що має певний звязок з легендами про смерть Христову й відкуплення нас людей від смерти. Хрест з орнаментом і з могилою — се взагалі хрест архаїчний. Такими хрести були до V віку, коли зявив ся на них образ розп'ятого. До тої пори на хресті так саме як і на стінах в хатах й всюди були інші прикраси. Відомо про Єлену — мати Константина Великого, що вона прикрасила була хрест знайдений нею на Голгофі (326 р.)¹⁾. Від тоді прикрашений хрест перейшов і в иконографію і в церковний та иньший вжиток. Такими прикрасами були, як кажуть, багаті й наші сільські надгробники. На деяких з них сї прикраси заховали ся. Прикрашені хрести на надгробниках трохи нагадують назву „писані хрести“, які стоять коло Збаража й иньших місцях України²⁾. Про колишнє росповсюдження орнаментованих надгробників свідчать давні люди³⁾. Щезання прикрас на хрестах всеодно як і різьблених хрестів має якусь значну причину в упадку народного добробуту матеріального й естетичного понівечіння.

Колись такі чи иньші форми надгробників й такий чи

¹⁾ Маляпок сього хреста заховав ся у храмі св. Пуленціани в Римі.

²⁾ Киевская Старина 1887, кн. IX, 586.

³⁾ З історичних орнаментованих надгробників відомий деревляний Людогочицький хрест 1359 р. з рослинним орнаментом — Сивцинь, Зап. Имп. Р. Археол. О., Сиб. 1903, N. 355, стор. 214. На могилі Михайла Верижника († 1422 р.) „положенъ камень, и крестъ вырѣзанъ на доскѣ и образъ штилистовой — Сергій, Подный мѣсяцесловъ Востока, М. 1876, т. II. Надгробна плита (з тверськ. муз.) з ім. Степана теж має плетений орнамент.

Кость Широцький

інший характер прикрас на них не дурно звертав на себе народню увагу: вони мали стати для нього якимись символами — знаками й взагалі мати якийсь зміст, — вони мали відповідати якимось певним настроям і думкам народу.

Що до самого хреста, який обов'язково здибаєть ся на всіх надгробниках, то значінне його ясне. Він з одного боку нагадувати має спасительний хрест, на яким вмер Христос і який довело ся нести на собі в своїм житю кожному похованому під ним християнинови (Мт. XVI, 24); з другого боку він служить знаком надії на небесну радість. Таке значінне напр. у Єгиптян мав хрест з трьома кінцями (сгux commissa) й християни перейняли його як емблему будучого небесного життя.

Подібне значінне — осягати безмірність небесного щастя й одолівати дух безсмертністю можна надати й величезним розмірами фігурам. Півник на фігурі має завжди нагадувати смерть людську, а інструменти, якими мучено Христа — смерть Божого сина. Подібна до могил основа під крижом і хрестом різбленим се Голгофська гора, на якій був похований Адам й гріхи якого обмила кров Христова. Ся основа пішла від Єлени й Константина (Ист. Евсевія); сучасний їм малюнок горбка під хрестом досі є на фресці в церкві Пуденціани (396—398 р.) в Римі¹).

Зв'язок з упокоєнням в Бозі (in domo Patris, in paradiso) стоять прикраси хрестів з рослинних орнаментів, се образи того самого небесного раю, котрий змальовували на своїх гробницях давні християни. Коло сих образів komponували ся майже всі сюжети давніх фресок і різаних образів в катакомбах²), коло них ірпувала ся середньовічна християнська штука³), до них гуртуєть ся й наш рослинний орнамент на надгробних хрестах. Всілякі рожі й зорі на краях хрестів служать образами сього небесного раю⁴), тої вічної рожі листочки, яку складають там собою спасені душі. На се показує перш за все розмір рожі, який відповідає часом священним числам — п'яти, семи або дев'яти (мал. 83—88). Число сім має символізувати сім тайн цер-

¹) Айваловъ, Византийскій Временникъ, VI, в. 1—2, стор. 66—72. Його ж Мозаики IV и V вв., стор. 44.

²) Архаїчний спосіб взятий від античного маляра Дмитра часів Птоломеїв.

³) Теп, Філософія штуки, вид. Видавн. Спілки, Львів.

⁴) Там саме. Про Константина відомо, що у нього на стелі був хрест з зорями й се нагадувало йому небо, а в нім божого Сина. Увага автора.

Надгробні хрести на Україні

ковних або сім соборів, п'ять — Христа й чотири євангелії, дев'ять — дев'ять ангельських чинів і т. д. На те, що рожі — образи раю, показує й те, що вони причіплені бувають до змалюваного дерева¹⁾ (мал. 82) й взагалі звязані з зубчиками, листочками та іншими стилізованими рослинками. Змальовані на стінах Царгородської Софії рослини — краще рослинні прикраси — зробили були на руських посланців князя Володимира таке вражіння, наче вони стояли не на землі, а на небі (в раю — in paradiso). Рослина на хресті — се знак вічного життя. Таке значіння вона мала у перших християн і в нас вже від найдавніших часів в такім значінні вживаєть ся²⁾.

Загалом на формах надгробного хреста слідні впливи настрою народньої душі на фантазію, що його породила. Творці сих пам'ятників на цвинтар не инакше вступали як з сумним серцем і думками повними болю. Жите сповнене муками й посмертна доля, невідома доля, отсе певно мало займати їх мисли. Не диво, що їхня фантазія звертала ся лише до релігійних мотивів і виливала їх в творчости відповідним способом. Під таким натхненнєм релігійного чутя й під впливом власної тривоги, вони кладовища мали прикрашувати якимось способом відповідним до свого настрою. І, дійсно, риси наших намогильних хрестів не сяють радістю; се наче які намогильні тіни, від котрих віє скорше мроком смерти та печалю. Треба лиш звернути увагу на сі гострі кутки на хрестах, на сі моголоподібні основи хрестів, на саму ідею хреста — і се буде ясно.

Як би воно там не було, ми маємо на очах факт зникання народньої творчости, досить розмаїтої й навіть натхненої. Та чи инша форма надгробника зявила ся не сама по собі, а пройшла цілу дорогу загального розвитку, виказала у собі певний настрій, була відбитем характеру народу — свого творця. Ся галузь штуки заслугує повної уваги. Се пам'ятки культурного життя нашого народу.

¹⁾ Може се знаменує терновий вінок, адже рожа в рідні з тернистою шипшиною.

²⁾ Строгановъ, Дмитровскій Соборъ (XII в.) въ Владимірѣ, л. 4, 1, 3 й 8.

СТАРИННЫЕ ДЕРЕВЯННЫЕ ЦЕРКВИ НА ВОЛЫНИ

IV. Кресты.

Въ ближайшей связи съ церковными сооруже́ніями находятся кресты и кладбища. Во время нашей поѣздки по Волини мы не могли не обращать вниманія на „хвигури“, т.-е. придорожные кресты, на кресты церковныхъ погостовъ и, наконецъ, на надгробные кресты.

„Хвигури“, подвергавшіяся, не особенно еще давно, очень энергическому преслѣдованію и даже просто истребленію со стороны администраціи, по подозрѣнію ихъ въ польско-католическомъ происхожденіи, на основаніи того, что онѣ не встрѣчаются въ Великороссіи, кое-гдѣ все-таки сохранялись въ волинской глуши, особенно въ Полѣсьѣ, а въ послѣднее время опять начали появляться. Въ наиболѣе развитомъ видѣ—это деревянные кресты, иногда очень значительныхъ размѣровъ (до 5-ти и болѣе метровъ высоты), украшенные изображеніями, разумѣется, достаточно грубыми, распятаго Христа и, кромѣ того, возможно

большимъ количествомъ орудій страстей Господнихъ: губки и копія, лѣстницы, молота, клещей, гвоздей, тридцати серебрянниковъ и т. п., а также маленькими херувимами и пр. Эти изображенія, не особенно замѣтныя на нашей фотографіи придорожнаго креста въ с. Андреевичахъ (рис. 29), вполне ясно видны на фотографіи креста, стоящаго на перекресткѣ въ с. Городкѣ, Ровен. у. (рис. 38). Этотъ послѣдній украшенъ также и деревяннымъ изображеніемъ пѣтуха наверху. Рис. 32 изображаетъ гораздо болѣе простой крестъ на островѣ, возлѣ церкви сел. Вербки, Ковельск. у. На этомъ крестѣ больше всего привлекаетъ къ себѣ вниманіе пелена—родъ полотенца, которымъ онъ опоясанъ внизу. Полотенце это никакъ не слѣдуетъ смѣшивать съ маленькими „короговками“ или просто платками (хустками), очень часто прикрѣпляемыми къ надгробнымъ крестамъ, главнымъ образомъ, козаковъ въ Черниговской и Полтавской губ. Гораздо болѣе правдоподобна связь его съ почти совершенно исчезнувшимъ въ Восточной Европѣ обычаемъ одѣвать статуи святыхъ и перемѣнять ихъ одежды въ извѣстное время. Къ этому обычаю относится и надѣваніе на

Рис. 26. Колокольня при ц. въ Шоломкахъ (въ первонач. видѣ).

скульптурныя изображенія распятаго Христа чего-то въ родѣ пелены или коротенькой туники сверхъ той пелены и куска ткани вокругъ бедеръ, которые изображаются всегда на распятіяхъ письмомъ или скульптурою. По моему мнѣнію, то полотенце, которое мы видимъ надѣтымъ на крестъ на рис. 29 и 32, есть не что иное, какъ переживание такой добавочной пелены или туники. На послѣднемъ изъ нашихъ изображеній, на полотенцѣ нашитъ маленькій крестъ изъ красной ткани. Въ настоящее время истинное значеніе этого обычая уже совершенно забыто, а благочестивыя женщины часто вѣшаютъ на придорожные кресты рубашечку умершаго ребенка или специально для этого сшитый передничекъ, какъ приношеніе въ благодарность за выздоровленіе больного ребенка и т. п.

Три придорожнихъ креста, стоящіє рядомъ поперекъ дороги возлѣ с. Залисы, Ковел. у. (рис. 33), имѣють совершенно особенное значеніе. Это—кресты противъ холеры, преграждающіе этой страшной путешественницѣ путь въ деревню: они поставлены на всѣхъ четырехъ вѣздахъ въ с. Залисы во время одной изъ эпидемій, предшествовавшихъ нынѣшней.

Рис. 27. Колокольня въ с. Ходакахъ, Овруч. у.

V. Кладбища.

Кладбища у насъ изображены на рис. 1-мъ и 34-мъ. Первое изъ нихъ, сравнительно недавнее, находится возлѣ с. Заболотья, а второе—въ с. Андреевичяхъ, Новоградъ-Волинскаго у. На второмъ изъ этихъ изображеній совершенно незамѣтны спрятанныя въ высокой травѣ деревянные крестики, рисунки которыхъ мы даемъ отдѣльно (рис. 35). Они—очень небольшихъ размѣровъ и обыкновенно вырѣзаны изъ цѣльной, довольно толстой, доски. Въ такомъ же родѣ и надгробный крестъ, изображенный на рис. 36 и находящійся на старомъ кладбищѣ въ с. Рогачевѣ, Ров. у. На рис. 34 виденъ только сравнительно довольно большой гранитный крестъ, вырубленный изъ цѣльной глыбы. Такого рода старинные каменные кресты нерѣдко еще встрѣчаются на старыхъ кладбищахъ Волыни. Очень оригинальную особенность сѣверно-волинскихъ кладбищъ составляютъ деревянные надгробія изъ цѣльнаго пня толстаго

дерева, положеннаго на могилу горизонтально и украшеннаго на одномъ изъ концовъ (ближе къ головѣ покойника) небольшимъ деревяннымъ же крестикомъ, или же изъ длиннаго ящика изъ досокъ, наподобіе гроба съ двускатной крышей. Такого рода надгробія, очень обыкновенныя въ бѣлорусскомъ Полѣсьѣ, составляютъ одну изъ довольно многочисленныхъ чертъ, заставляющихъ предполагать, что сѣверные уѣзды Волыни были прежде населены бѣлоруссами. Вслѣдствіе технической неудачи, постигшей наши снимки такихъ надгробій, мы помѣщаемъ здѣсь изображеніе бѣлорусскаго надгробія, снятаго А. К. Сержпутовскимъ (рис. 37).

—*—

Рис. 28. Колокольня въ м. Ушомирѣ, Житом. у.

Приведенныя нами немногія описанія старинныхъ деревянныхъ церквей Волыни даютъ, несмотря на свою краткость, все-таки нѣкоторыя свѣдѣнія для общей характеристики этихъ сооружений. Разумѣется, позднѣйшія передѣлки и „обновленія“, которымъ онѣ подвергались, почти всѣ безъ исключенія, стерли съ нихъ очень много стариннаго и оригинальнаго, но, тѣмъ не менѣе, церкви эти удержали свой основной характеръ, не особенно много отличающій ихъ отъ большинства прочихъ уцѣлѣвшихъ церквей того же типа и

того же времени на Украинѣ. Какъ и эти послѣднія, старинныя волинскія церкви отличаются, прежде всего, очень строгимъ вкусомъ, чрезвычайно скупымъ на внѣшнія архитектур-

турныя украшенія. Даже шестиугольнія двери съ рѣзными „лутками“, составлявшія чуть ли не единственное и, во всякомъ случаѣ, наиболѣе частое наружное украшеніе староукраинскихъ храмовъ, на Волини отсутствуютъ, что могло произойти какъ отъ сравнительной бѣдности волинскихъ церквей, такъ, впрочемъ, и потому, что подобныя двери, если онѣ и существовали въ немногихъ церквахъ, могли быть уничтожены при „обновленіи“. Не замѣчается на старинныхъ волинскихъ церквахъ и другой оригинальной особенности староукраинскихъ церквей—небольшихъ фигурныхъ оконъ, въ алтарѣ и въ боковыхъ стѣнахъ, въ видѣ креста и т. п. Отсутствуетъ въ нихъ и еще одна характерная черта: рамена ихъ надкупольныхъ крестовъ обращены одно къ сѣверу, а другое къ югу въ плоскости, перпендикулярной къ продольной оси храма, тогда какъ въ старинныхъ украинскихъ церквахъ рамена всѣхъ крестовъ были всегда въ оси церкви, т.-е. были направлены одно на западъ, другое—на востокъ ¹⁾).

Какъ мы уже видѣли выше, и однокупольныя и трехкупольныя старинныя церкви на Волини построены по одному и тому же плану и отличаются только высотой срубовъ и своими покрытиями. Въ однокупольныхъ двускатная крыша или бываетъ общая для всѣхъ трехъ срубовъ, или же, переходя въ куполь на среднемъ срубѣ, остается двускатной на западномъ и округляется въ пятискатную на алтарной абсидѣ (рис. 30). Въ трехглавыхъ же церквахъ всѣ три сруба имѣютъ свои самостоятельные четырех- или восьмискатные куполы (рис. 31). Нельзя не обратить вниманія на то обстоятельство, что на сѣверѣ Волини, въ Ковельскомъ у., существуетъ всего одна только трехкупольная церковь (въ с. Мизовѣ), въ Овручскомъ же уѣздѣ намъ извѣстны только двѣ такія церкви—въ Суцанахъ и Бѣлошицѣ. Прочія извѣстныя намъ трехкупольныя церкви находятся въ средней части и на югѣ Волинской губ.—въ Житомирскомъ и Новоградъ-Волинскомъ уѣздахъ и проч. Изъ шести церквей Волинской губ., описанныхъ Г. Г. Павлуцкимъ и находящихся двѣ—въ Житомирскомъ и четыре—въ Новоградъ-Волинскомъ уѣздахъ, одна только—однокупольная, а всѣ прочія—трехкупольныя. Такимъ образомъ, мы замѣчаемъ преобладаніе однокупольныхъ церквей въ сѣверной части Волинской губерніи и трехкупольныхъ—въ южной. Интересно указать, что въ Киевской губерніи, судя по работѣ профессора Павлуцкаго, рѣшительно преобладаютъ церкви трехкупольныя и довольно

Рис. 29. Придорожный крестъ въ с. Андреевичахъ.

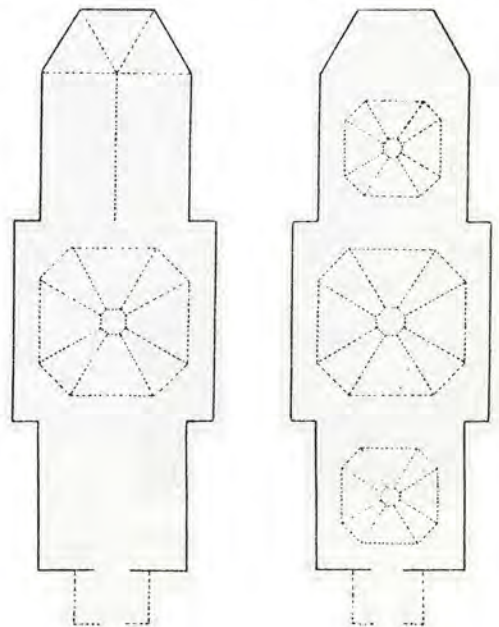

Рис. 30.

Рис. 31.

¹⁾ Мартиновичъ и Горленко, *op. cit.*, стр. 616.

часты уже церкви пятисрубныя и пятикупольныя, которая почти совершенно отсутствуют на Волини (всего одна на югѣ). Въ Подольской губерніи преобладають церкви трех-

Рис. 32. Крестъ при церкви въ с. Вербкахъ, Ковельск. у.

купольныя; пятикупольныхъ въ послѣднее время было только двѣ, изъ которыхъ одна была, около середины прошлаго столѣтія, превращена въ трехкупольную ¹⁾. Между тѣмъ, въ Черниговской и въ Полтавской губерніяхъ, а также въ южной Украинѣ, сколько мнѣ извѣстно, при существованіи и трехкупольныхъ церквей, между старинными храмами преобладають пятикупольныя, встрѣчающіеся не только на югѣ, но и довольно далеко на сѣверѣ, какъ, напр., замѣчательныя пятикупольныя церкви въ с. Пакуль, Черниговскаго у., и въ зашт. г. Коропѣ, Кролевец. у., Черниговской губ. Съ другой стороны, въ Восточной Галиціи, гдѣ однокупольныя церкви, даже въ сѣверной части, встрѣчаются только изрѣдка, рѣшительно преобладають церкви трехкупольныя, чрезвычайно развитой архитектуры, съ многоярусными, очень сложной конструкціи, крышами и съ почти вездѣ сохранившеюся древнею опасанью. Въ сравненіи съ російскою Украиной, количество церквей старинной постройки и вполне выраженного типа въ В. Галиціи просто поражаетъ каждаго, кто сколько-нибудь заинтересованъ церковной архитектурой, и, въ свое время, произвело впечатлѣніе на гр. А. С. Уварова, который первый замѣтилъ, что полнаго развитія украинскаго церковнаго стиля слѣдуетъ искать именно тамъ. Если въ сѣверной Галиціи мы не замѣчаемъ особаго преобладанія однокуполь-

ныхъ церквей, какъ на сѣверѣ російскою Украины, то это, можетъ-быть, потому, что тамъ (у лемковъ) выработался, подъ очевиднымъ вліяніемъ словаковъ, свой совершенно особен-

Рис. 33. „Холерные“ кресты въ с. Залисахъ, Ковельск. у.

ный трехкупольный стиль, превратившій западный срубъ съ его куполомъ въ высокую башню-колокольню. Зато на югѣ австрійской Украины, особенно въ Гуцульщинѣ и на Буковинѣ, замѣтно также преобладаніе пятиглаваго или, вѣрнѣе, пятисрубнаго типа, хотя нѣсколько отличающагося отъ російско-украинскаго меньшимъ развитіемъ срубовъ въ высоту, а иногда и довольно яснымъ вліяніемъ румынско-южно-славянскою церковной архитектуры.

Изъ всего сказаннаго можно, кажется, замѣтить, что старинныя деревянныя церкви на Волини, вмѣстѣ съ такими же церквами Кіевской и Подольской губ., будучи, по своему

¹⁾ Сѣщинскій, Е., прот. Исчезающій типъ деревянныхъ церквей Подоліи. Кам.-Под. 1904 г., стр. 9.

типу, гораздо ближе к подобным же сооружениям В. Галиции, занимают средину между церковной архитектурой лѣвобережной Украины и Галичины, причемъ наибольшей архаичностью, обиліемъ и сохранностью памятниковъ отличается В. Галиція, тогда какъ наибольшаго развитія и богатства украинскій церковный стиль достигаетъ въ лѣвобережной Украинѣ и Кіевщинѣ¹⁾—бывшемъ средоточіи политической жизни Украины въ ея лучшія времена. Примѣромъ такого высшаго развитія украинскаго церковнаго стиля можетъ служить прекрасно описанная и изображенная Н. Е. Макаренко Покровская церковь въ Ромнахъ, перенесенная теперь въ Полтаву²⁾.

Само собою разумѣется, что, при такомъ сравнительно ничтожномъ количествѣ данныхъ, какимъ мы располагаемъ теперь, врядъ ли возможна сколько-нибудь серьезная попытка разрѣшить вопросъ о происхожденіи и исторіи развитія украинскаго церковнаго стиля. Для этого необходимы, прежде всего, статистическая и типологическая регистрація и описаніе всего уцѣлѣвшаго до сихъ поръ матеріала, чего пока у насъ еще нѣтъ. Съ другой стороны, необходима хотя бы

приблизительная возможность возстановить, по крайней мѣрѣ, главныя черты древне-рускаго деревяннаго зодчества до XV—XVI в. Но, просматривая, однако, сдѣланныя до сихъ поръ попытки собиранія и изслѣдованія матеріаловъ по этому вопросу, нельзя не поддаться впечатлѣнію, что—хотя бы въ томъ, напр., матеріалѣ, который заключается въ настоящей статьѣ—замѣчаются, какъ будто бы, какіе-то намеки на соотношеніе между собою различныхъ формъ, представляемыхъ церковнымъ зодчествомъ Украины, — на нѣкоторыя переходныя ступени, связывающія эти формы. Такъ, напр., въ церковныхъ сооруженияхъ Волыни мы находимъ совершенно простой, четырехсторонній срубъ, чаще всего—съ четырехскатной крышей, затѣмъ—такой-же срубъ, но уже съ зачаткомъ абсиды, на восточной сторонѣ (рис. 3 и 4) и добавочный срубъ съ входной стороны, образующіе, въ концѣ концовъ, комбинацію трехъ срубовъ подъ одной общей крышей; далѣе—выдѣленіе изъ этой крыши сначала одного, а затѣмъ и всѣхъ трехъ куполовъ, сначала четырехскатныхъ шатровыхъ, а потомъ восьмискатныхъ и округляющихся въ луковичеобразную форму; еще далѣе (въ описаніяхъ проф. Павлуцкаго)—прибавленіе къ тремъ срубамъ еще двухъ боковыхъ и превращеніе трехсрубнаго храма въ пятисрубный съ планомъ въ видѣ креста. (Такое превращеніе описано у проф. Павлуцкаго относительно двухъ церквей: церкви св. Архистратига Михаила въ Печановкѣ, Кіев. губ., и Петропавловской церкви въ м. Чуд-

Рис. 34. Старое кладбище въ с. Андреевичахъ.

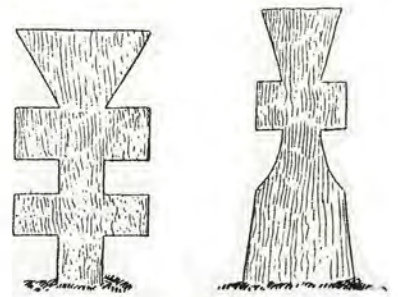

Рис. 35.

¹⁾ Относительно Кіева XVII вѣка см., напр., Смирнова, Я. И.: Рисунки Кіева въ Труд. XIII Археол. Съѣзда, табл. III, 1 и 2, гдѣ между изображеніями церквей явно преобладаютъ пятиглавыя.

²⁾ Н. Макаренко. Памятники украинскаго искусства XVIII в. (оттискъ изъ журн. „Зодчій“, 1908 г.).

новъ, Волин. губ.). Если существованіе и послѣдовательность такихъ переходныхъ ступеней въ развитіи формъ церковнаго зодчества на Украинѣ подтвердятся на большемъ количествѣ фактовъ, если соотношеніе между ними окончательно выяснится, то тогда возможно будетъ поставить вопросъ и о томъ пути, какимъ шло развитіе этихъ формъ.

Была ли это эволюція прогрессивная или регрессивная? Произошли ли извѣстныя намъ формы церквей на Украинѣ путемъ развитія маленькихъ деревянныхъ съ шатровыми покрытіями сооружений (какія, можетъ-быть, только и были возможны въ небольшихъ поселеніяхъ послѣ принятія христіанства), къ которымъ, въ видѣ подражанія небольшимъ каменнымъ храмамъ, прибавленъ былъ другой срубъ, составившій алтарную абсиду, а, затѣмъ, и третій, для помѣщенія бѣльшаго количества молящихся, и т. д. до трехкупольнаго и, наконецъ, пятикупольнаго храма включительно? Или, наоборотъ: не произошли ли трехкупольныя церкви изъ первоначальныхъ пятикупольныхъ, составлявшихъ прямое подражаніе въ деревѣ греческимъ крестовымъ храмамъ, путемъ постепенной атрофіи двухъ боковыхъ срубовъ, а, затѣмъ, подвигаясь въ болѣе бѣдныя и менѣе населенныя мѣстности, эти трехкупольныя формы, путемъ подобной же атрофіи восточнаго и западнаго куполовъ, не превратились ли въ однокупольныя и не дошли ли, въ своемъ упадкѣ, до единичнаго, четырехсторонняго сруба?

Рис. 36.

Въ пользу возможности перваго предположенія говоритъ мнѣніе покойнаго акад. Павлинова, который постарался прослѣдить формы церковнаго зодчества въ Россіи, совершенно такъ же, какъ и мы, начиная съ самыхъ простѣйшихъ, и нашелъ между ними генетическую связь, указывающую на происхожденіе болѣе сложныхъ формъ изъ болѣе простыхъ ¹⁾. Въ пользу втораго склоняется акад. архит. В. В. Сусловъ, думающій, что украинскія

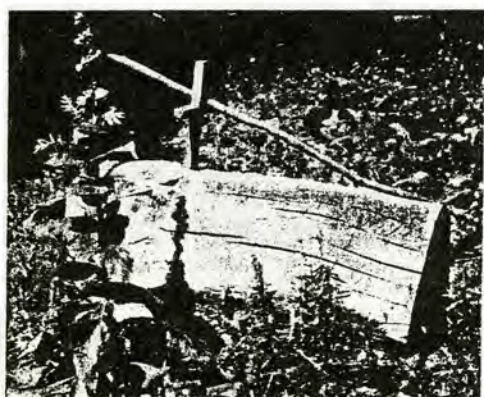

Рис. 37.

деревянные церкви произошли изъ первоначальныхъ пятикупольныхъ храмовъ крестоваго типа, отъ которыхъ были отняты сѣверный и южный срубы, что случилось, по его мнѣнію, вслѣдствіе дѣятельности „отцовъ-доминиканцевъ“, стремившихся обратить галицкихъ „русскихъ“ въ латинскую вѣру ²⁾. Но, къ сожалѣнію, кромѣ нѣскольکو послѣдшаго довѣрія къ увѣреніямъ „Памятниковъ искусства въ Польшѣ“, что нынѣ существующія древнія церкви въ Галиціи построены о. доминиканцами (кстати, и до сихъ поръ еще не успѣвшими обратить галицкихъ украинцевъ въ католичество), г. Сусловъ не указываетъ никакихъ промежуточныхъ формъ превращенія, какъ онъ полагаетъ, римской базилики въ крестовую и, затѣмъ, въ галицко-украинскую трехкупольную церковь и

самъ, въ концѣ концовъ, находитъ, что всѣ сдѣланныя имъ предположенія „еще нуждаются въ нѣкоторыхъ подтвержденіяхъ“ ³⁾.

¹⁾ Павлиновъ, А. М. Исторія русской архитектуры. М. 1894, стр. 210 и слѣд.

²⁾ Сусловъ, В. В. Очерки по исторіи древне-русскаго зодчества. СПб. 1889, стр. 44, 49.

³⁾ Сусловъ, *op. cit.*, стр. 51.

Справедливість потребує, впрочемъ, упоминання о томъ, что у насъ есть, такъ сказать, историческій примѣръ превращенія пятикупольной церкви въ трехкупольную. Это—церковь въ с. Паланки, Ямпольск. у., Подольской губ., описанная уважаемымъ о. прот. Е. Сѣцинскимъ ¹⁾. Одинъ изъ боковыхъ ея куполовъ сгорѣлъ въ 1801 г. и былъ замѣненъ двускатной крышей, а въ 1840 г. былъ снятъ и другой боковой куполь, и церковь сдѣлалась трехкупольною. „Это зданіе въ прежнемъ видѣ,—говоритъ о. Сѣцинскій,—представляло очень рѣдкій теперь типъ пятикупольной церкви, одинъ экземпляръ котораго имѣется еще въ с. Ярышевѣ, Могилевск. у.“ Эти слова могутъ навести на мысль, что, можетъ-быть, въ Подоліи число пятикупольныхъ церквей было когда-нибудь болѣе значительнымъ и что теперь, подъ вліяніемъ разныхъ причинъ, онѣ замѣнились трехкупольными. Но намъ кажется, что если бы это и было такъ, то отъ этого еще слишкомъ далеко до эволюціи трехкупольныхъ церквей изъ пятикупольныхъ, тѣмъ болѣе что и церковь въ Паланкахъ, сдѣлавшись трехкупольною, осталась всетаки пятисрубною.

Въ подкрѣпленіе мнѣнія, что трехкупольныя церкви могли образоваться изъ крестовыхъ пятикупольныхъ, можно было бы указать на присутствіе въ планѣ всѣхъ трехсрубныхъ церквей небольшого выступа, врядъ ли увеличивающаго сколько-нибудь замѣтно помѣстительность средняго сруба, но всетаки неизмѣнно существующаго, какъ бы въ видѣ переживанія или остатка когда-то бывшихъ сѣвернаго и южнаго срубовъ. Но этотъ выступъ могъ образоваться и другимъ путемъ, просто вслѣдствіе большаго удобства пристраивать одинъ срубъ къ другому, немного отступя отъ угла постройки, или даже, еще проще, вслѣдствіе желанія соблюсти симметрію съ алтарнымъ срубомъ, который, въ подражаніе абсидѣ каменныхъ храмовъ, дѣлался немного уже средняго сруба.

Въ образованіи украинскаго типа деревянныхъ церквей могли, разумѣется, играть извѣстную роль стороннія вліянія, заимствованія извнѣ. Вліяніе греко-византійской церковной архитектуры на церковное зодчество древней Руси не отрицается никѣмъ и, несомнѣнно, имѣло мѣсто, хотя и въ отдаленномъ смыслѣ, и по отношенію къ украинскому деревянному церковностроительству. Кіевскіе и другіе каменные храмы греческой постройки и особенно крестоваго плана всегда должны были представляться идеаломъ деревянныхъ церквей на Украинѣ, что, конечно, не мѣшало этимъ послѣднимъ развиваться совершенно самобытнымъ образомъ и вырабатываться въ оригинальный архитектурный типъ. Но тутъ является вопросъ: не принимали ли участія въ образованіи этого типа украинскихъ церквей какія-нибудь болѣе позднія вліянія? Г. Нарбековъ еще не такъ давно усматривалъ въ немъ „въ зна-

Рис. 38. Крестъ въ с. Городкѣ, Ров. у.

¹⁾ Сѣцинскій, *op. cit.*, стр. 9.

чительной степени¹ отраженіе вліянія сѣверной деревянной архитектуры¹). Г. Сусловъ предполагалъ, напротивъ, западныя вліянія до Антверпенскаго собора включительно²).... Здѣсь, разумѣется, не мѣсто входить въ разсмотрѣніе этихъ предположеній, тѣмъ болѣе что они не разъ уже были отвергнуты позднѣйшими и очень серьезными изслѣдователями. Говоря о возможныхъ вліяніяхъ на указанную деревянную церковную архитектуру, нельзя, впрочемъ, не упомянуть еще о томъ, что въ нѣкоторыхъ, особенно южныхъ, мѣстностяхъ В. Галиціи намъ приходилось видѣть одно- и трехкупольныя украинскія церкви, представляющія собою замѣтное подражаніе крестовымъ храмамъ Румыніи и особенно Сербіи, съ закругленными въ видѣ абсидъ боковыми срубами, сѣвернымъ и южнымъ. На эту особенность южно-славянскихъ храмовъ было уже обращено вниманіе гг. Покрышкинымъ³) и Соколовскимъ⁴), но могли ли эти формы имѣть какое-нибудь вліяніе на эволюцію украинскіхъ церквей—это вопросъ совсѣмъ еще не затронутый. Для выясненія его, какъ и всѣхъ прочихъ вопросовъ о происхожденіи и развитіи украинскаго деревяннаго зодчества, остается ждать дальнѣйшихъ изслѣдованій, а прежде всего—приведенія въ извѣстность и внимательнаго хроно- и типологическаго изученія матеріала. Окончательные же выводы появятся сами собой изъ сопоставленія добытыхъ научныхъ фактовъ.

Въ заключеніе, считаемъ пріятной обязанностью выразить свою живѣйшую благодарность, кромѣ бар. Э. Р. Штейнгеля, Ор. Авк. Фотинскому и П. А. Балицкому за ихъ любезныя указанія и доставленныя ими фотографіи.

Э. Волковъ.

¹) Нарбековъ, В. Южно-русское религиозное искусство XVII—XVIII в. Казань. 1903 („Православн. Собесѣдникъ“, 1903), стр. 105.

²) Сусловъ, *op. cit.*, стр. 49, 50.

³) Покрышкинъ, П. Православная церковная архитектура XII—XVIII ст. въ нынѣшнемъ Сербскомъ королевствѣ. СПб. 1906.

⁴) Kaz. Mokłowski i Mar. Sokółowski. Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi czerwonej. Kraków. 1905 (odb. ze Sprawozdań Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. VII. z. IV).

Д.Щербаківській

БУКОВИНСЬКІ І ГАЛИЦЬКІ ДЕРЕВЛЯНІ ЦЕРКВИ НАДГРОБНІ І ПРИДОРОЖНІ ХРЕСТИ, ФІГУРИ І КАПЛИЦІ

*Надгробні хрести.*⁸⁾ — Звичай ставити на могилах хрести не був прийнятий на Україні від греків разом з вірою християнською; (в X віці й греки його не мали) — він виробився пізніше поступово з надгробних плит.

Спочатку зверху на могилах робили деревляні домовини — «голбці», чи клали плити. Зразки тих і других збереглися ще й досі по глухих закутках України.

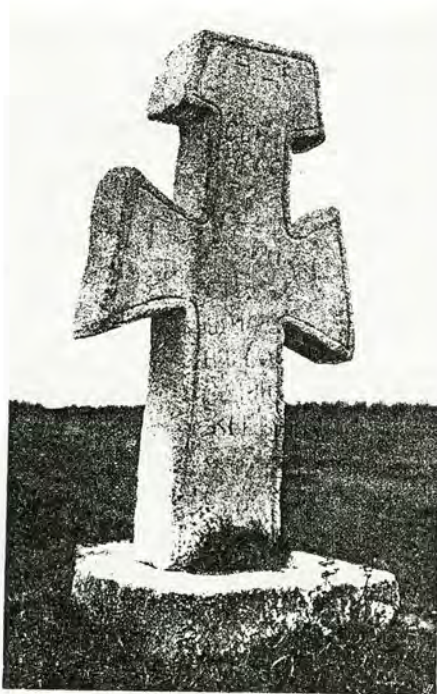
Надгробні плити не тільки клали (вплив мармурових, і взагалі кам'яних гробниць), але й ставились сторч; на них вирізувано написи й хрести. Ці хрести були спочатку маленькими, займали на плиті незначне місце, були її невеличкою деталлю; але чим далі, тим хрести на плитах звертають

на себе більш уваги: їх роблять кращими, більшими, вони починають займати мало не всю площу плити; їх роблять рельєфними; плиті лишається роля бути тільки фоном для хреста.

Нарешті, плиту обрізують по контуру хреста, на ній вирізаного, і переходять до звичайного хреста, але довго ще вживають його по старій традиції вкулі з лежачою плитою. Таким можна собі уявити загальний процес розвитку надгробного хреста.

Але поруч з цим органічним розвитком надгробного хреста був на нього і безпосередній вплив христів, що стояли при криничках, джерелах і придорожніх христів, які почали вживатися на Україні раніш, ніж надгробні. Малюнок № 88 уявляє собою зразок звичайної сторчової плити без жадного напису чи хрестика на ній. На плитах №№ 89 і 91 єсть визерунки христів. Таких плит сторчових чимало в Хотинському повіті. До цього типу належить відома надгробова плита 1680 р., що й досі стоїть на Запоріжжю, на могилі Івана Сірка, кошового Запорозької Січі⁹⁾. На плитах №№ 103 і 104 рельєфні хрести займають майже всю площу плити. Ці плити стояли на цвинтарі Миколаївської церкви в Могилеві Подільському і зараз вмуровані в стіну біля неї. Хрест № 98 вмуровано в стіну Могилівського грецького кладовища.

Додаткові перехрестя на раменах христів № 98, 103 дуже архаїчні — вони здибаються ще на візантійських і наших князівських сребренниках XI віку і поруч з цим

115. Хрест придорожній с. Залуче, пов. Снятин, Галичина

дуже улюблені в сучасній гуцульській різьбі по дереву.

Деревляні хрести (№№ 92—97) зроблені з суцільних деревин; майже всі вони многораменні і рівнораменні, а на деяких з них рамена навіть на однаковій відлеглості одно від одного. На них дуже помітний вплив плити. Роблючи їх, майстер ніби боявся відступити від загального чотириохкутного контуру тієї деревини-плити, з якої зроблено ці хрести. Він не показує, яке рамено знаменує головне перехрестя хреста, яке — таблицю з написом про Розп'ятого, яке — підніжжя, всі рамена він робить однаковими, а на хресті № 96 робить навіть 5 рамен.

Між раменами рівні, поширені на кінцях, круглясті, круглясті з круглястими перехрестями, але всі вони вживаються ритмічно, як орнаментальний мотив, а не як релігійний символ — історичний хрест тут цілком занедбано. Ці хрести суть зразки чисто народньої мистецької творчості. Височинь деревляних хрестів звичайно біля одного метра; вони не старі — датовані належать вісьмидесятим рокам XIX віку, недатовані теж приблизно того ж часу, але по формі всі вони архаїчні і уявляють собою пережиток глибокої старовини. Тип хреста № 90 з розширеним верхом часто здибається в Хотинському повіті, в селах: Грозилці, Клишківці, Калішківці.

Хрести під номерами 101, 102, 108 з рельєфним орнаментом інтересні, між иншим, з технічного боку — в них ужито того самого способу, яким робились старі де-

ревляні образи: по контуру хреста оставлено вузьке поле, а все тло вибрано рівно і зроблено, так званий в іконописі, «ковчег», в якому вже й вирізані написи і орнаментальний хрест. Це особливо добре видно на № 108, де поле по контуру хреста значно вище, ніж рельєфні літери напису.

На Поділлі трапляються хрести, заповнені рельєфним написом, виконаним надзвичайно мистецьки. Хрест № 102 уявляє собою, між иншим, зразок сполучення хреста з плитою; подібні хрести трапляються дуже часто в кінці XVIII і початку XIX віку. Вони досить високі, іноді вище двох метрів. Кам'яні хрести з плитами в кінці XIX віку роблять значно меншими (біля одного метра), не такими плесковатими і збагачують їх горельєфним Розп'яттям. Написи про час смерті небіжчика роблять на плиті. На хресті № 99 одбито нижню частину і зіпсовано, здається, один рядок напису, який читається так: «сіи крестъ поставленъ бы... рабомъ Бжїмъ Лазоремъ атаманом п н ю в с к... с чо порковичовим ро... бож... АХВІ».

На другім боці: «преставився рабъ Бжїи Маноило Юркови... ватаман назав'язовський; року б о ж АХВІ».

Давмо також напис на хресті № 105: «зде почива... вошкови товарищ васіли Гриде... риза». На другім боці: «а погребень 1772 году».

Хрест № 106 (правий), дуже рідкий, свідчить про те, що та многораменність, яку ми здибаємо в деревляних хрестах, є і в кам'яних.

Щоб хрест міг витримати всю вагу каменя, майстер зробив його вище ширшим.

Цілком остронь стоїть подвійний хрест 1753 року (№ 107) — тип хреста, здається, ще досі не занотований. Є подібний на грецькому кладовищі в Могилеві і в селі Немії в скількох верстах від Могилева. Обидва датовані: 1750 і 1774 року. На нашому хресті напис: «зде суть преставлінняя Р. Б. млць... велко... млць васили... ка Р. Б. АФНГ мца Април... дия». юл... здѣ опочивають мла... цы бж... киріака и замфира рба бжія... ники...» Ставилися подвійні хрести, як видно з написів, на могилках дитячих, де поховано одночасно двоє дітей.

Хрести 1750 і 1774 р. відрізняються від хреста під номером 107 тим, що вони тонші й вищі і сполучаються не тільки кінцями ramen, але й широкою спільною їм обом сторчовою плитою, з якої вони ніби виростають.

Можливо, що нижча частина хреста № 107 уявляє собою теж суцільну плиту.

*Придорожні хрести, фігури, каплиці.*¹¹⁾ — Звичай ставити при дорозі хрести і фігури є загальнохристиянським.

В західній Європі нема, здається, села, де біля дороги або придорожньої криниці не було б хреста чи «фігури». Високі різьбляні англо-сакські хрести, нещезимі Розняття під широким двохскатним дахом, скорботні сидячі фігури Спасителя «смутного», журливі барочні фігури святих — так характерні для Заходу.

Придорожні хрести ввійшли в

ужиток по християнських землях разом із знищенням поганства: хрести ставили на місці зруйнованих поганських храмів, ними замінили герми й інші статуї поганські, що стояли по дорогах. На Україні вони були християнською заміною поганських жертвних каменів¹²⁾, капиць, а може й стовпів, подібних до відомого «Святовида», які подібно класичним «гермам» стояли на роздоріжжю¹³⁾. Біля струмочків і криниць ставили хрести, як спомини про хрещених; ставили їх на роздоріжжі, де ховали померлих від наглої смерті і відзначали ними границі, межі і т. п. На Україні і в Галичині також ставили хрести на спомини про великі чи страшні події, наприклад, в пам'ять визволення від кріпацтва, позбавлення від нападу татарського, від холери, чуми і т. п. В Галичині — в пам'ять революції 1848 року. В наш час ставлять хрести при дорогах на своїм полі взагалі «на славу Божу», або «за одпущення гріхів». У нас придорожніх хрестів і фігур і каплиц менше, ніж на Заході, але більш, ніж в Великоросії, де на роздоріжжі ставлять тільки так звані «обыдення» церкви і часовні — «пятниці», з фігурами Параскеви-Пятниці. По статистичним відомостям на Поділлі, наприклад, на початку цього віку було біля 4.500 хрестів і фігур, а в Галичині на головних шляхах на протязі одного кілометра можна здібати їх часом більше десятка.

Про придорожні хрести на Україні маємо дуже старі звістки: вже в XI столітті печерського ченця Євстратія розіняли в степу на хресті¹⁴⁾.

В 1213 році поставили хрест на Волині біля села Зімно «при сухій дорозі» на могилі убитого Кліма Христиніча¹⁵). Є датовані придорожні хрести на Поділля 1470, 1530, 1640 років¹⁶).

Звичай ставити «фігури» був остільки загальним типовим явищем, що на кожному майже штиху XVII віку ми бачимо виображені «фігури» й каплиці: на крайобразі м. Львова в «Civitas orbis terrarum», на плані м. Києва Кальнофойського, на відомім «В'їзді в Київ гетьмана Радзівіла» 1651 р. роботи Вестерфельда. На останнім малюнкові, на першій пляні намальована типова висока «фігура», яку зараз можна зобачити майже на всім Правобережжі. В росписі Києва 1682 р. читаємо: «каменний столбъ стоить среди поля, на немъ образъ Святителя Христова Николая»¹⁷).

Після польського повстання 1863 року заборонено ставити «фігури», і тепер їх ставлять менше.

Всі придорожні релігійні пам'ятники можна розділити на три групи: 1) хрести, 2) «фігури», 3) каплиці.

1) Хрести придорожні. — Придорожні хрести відрізняються від надгробних не стільки своєю формою, скільки великістю і окрасами. Вони також, як і фігури й каплиці придорожні, частіше бувають не на малих польових дорогах, а на великих шляхах, де щодня не одна сотня людей проходить, проїздить і здійснює побожно шанку перед хрестом. Це останнє добре знав селянин і піклувався про те, щоб зробити хрест і гарним і великим. №№ 109 і 115 і уявляють собою зразки каменних придорожних хрестів більш склад-

ної і інтересної форми. Звичайний розмір каменних придорожних хрестів біля 1½ метра, але здибаються і більш високі: Серафинецький хрест (№ 109), наприклад, більш двох метрів. Хрест Кліма Христиніча 3 арш. 10 вершків вишини і 1 арш. 4 верш. ширини.

Проф. Шляпкін¹⁸) гадає, що такого високого хреста не могли зробити на місці і привезли його здалека.

Може його й привезено, але не здалека, в усякім разі з України, бо ми знаємо на Україні немало надгробних хрестів з цільного каменя більш сажень заввишки, наприклад, хрести в Могилеві Подільському, в Трахтемирові і т. п. Здибаються по глухих дорогах і маленькі хрестики, але звичайно ставлять великі гарні хрести.

ПРИМІТКИ.

⁸⁾ Краща розвідка про українські надгробні хрести, належить К. Шероцькому, — «Надгробні хрести на Україні» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, 1908—LXXXII), де наведена також і література предмету; література про хрести показана, між іншим, в Етнографічному збірнику Наук. Т—ва ім. Шевченка, т. 31—33 розвідок, які вийшли після студії Шероцького, треба зазначити статтю Janusz'a «Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa». Warszawa 1913; значна частина якої призначена надгробним хрестам Львівського повіту, а також статтю проф. Вовка, «Старинныя деревянныя церкви на Волини».

⁹⁾ *Еварницькій*. — «Запорожье въ остаткахъ старины и преданьяхъ народа», ч. II, рис. 25.

¹⁰⁾ Проф. *Шляпкін* в своїй класифікації древніх хрестів датує многораменні хрести добою не раніше XIV віку. Див. Шляпкін, «Древніе русскіе кресты», стор. 27. і інші.

¹¹⁾ Розвідок про форму українських придорожніх хрестів, фігур і каплиць не було, окрім четвертої глави згаданої вище статті проф. Вовка про старинні деревляні церкви на Волині.

Видані досі замітки про фігури і каплиці придорожні не розглядають їх з боку форми, наприклад, *Сумцовъ*: «Культурныя переживанія» стр. 185; «Полевые кресты или фигуры» (Кіевск. Стар. 1890, іюль); *Малышевскій* — «О дорожныхъ крестахъ» (Кіевск. Епарх. Вѣдом. 1865, № 12);

Гульдманъ: «Памятники старины Подоліи», Отд. XIV; — «Фигуры», Каменець-Подольскъ, 1901 *Каманинъ* — «Придорожные кресты, иконы и статуи святыхъ въ селахъ Кіевскаго уѣзда» (Чтен. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. XIX, вып. II). Бібліографія по чеським придорожнім хрестам наведена у *Сперанського*: «Придорожные кресты въ Чехии и Моравии и византийское вліяніе на Западѣ» (Археол. изв. и зам. 1895, № 12).

По жмудьским і взагалі литовським хрестам див. *Brensztein*, «Krzyże i kapliczki žmudzkie» (Mater. Antropol.-archeol. i etnogr. t. IX. Krakow 1907, а також *Potkowski*, «Krzyże na Litwie» (Materialy wyd. towar. Polska sztuka stosowana. Zesz. XII. Krakow 1909) і *Iaroszewicz* «Литовські хрести» (на литовській мові), Wilna 1913.

¹²⁾ *Сумцовъ*. «Культурныя переживанія» (Кіев. Стар. 1890, іюль, стр. 68).

¹³⁾ *Brensztein*. «Krzyże i kapliczki žmudzkie» ст. 4.

¹⁴⁾ *Широцькій*. «Надгробні хрести на Україні», стор. 12.

¹⁵⁾ *Іпатська* літопись, стор. 490, під 6721 роком.

¹⁶⁾ *Гульдманъ*. «Памятники старины въ Подоліи», стр. 318.

¹⁷⁾ «Сборникъ матеріаловъ по топографіи Кіева», стр. 101—102.

¹⁸⁾ «Древне-русскіе кресты», ряд. 9—10.

88. Плита надгробна с. Данківці, Хотинськ. пов., Бесарабія

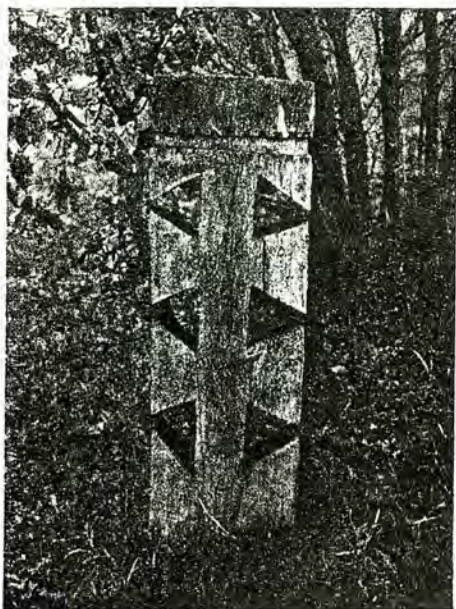
89. Плита надгробна XIX в. с. Данківці, Хотинськ. пов., Бесарабія

90. Хрест XVIII в. с. Чернятин, пов. Городенка, Галичина

91. Плита надгробна XIX в. с. Данківці, Хотинськ. пов., Бесарабія

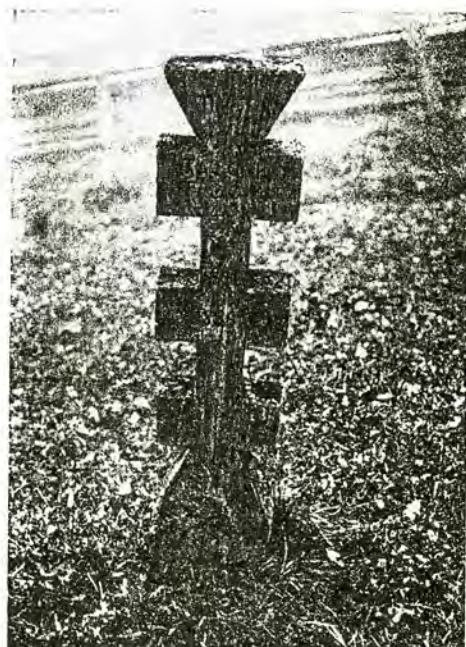
92. Хрест надгробний м. Печеніжин,
пов. Коломия, Галичина

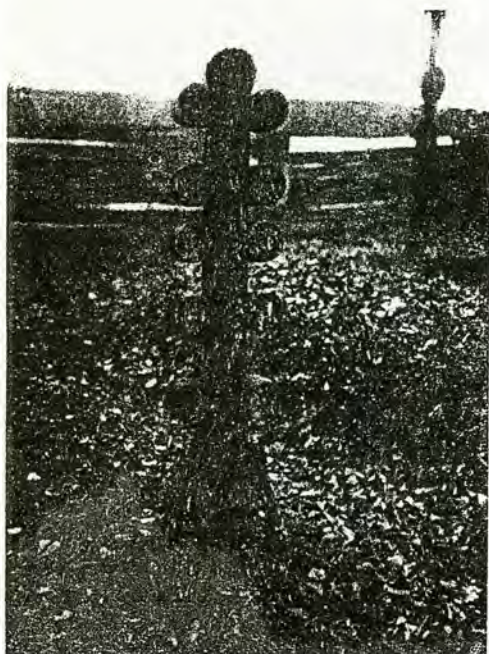
93. Хрест надгробний м. Печеніжин, пов.
Коломия, Галичина

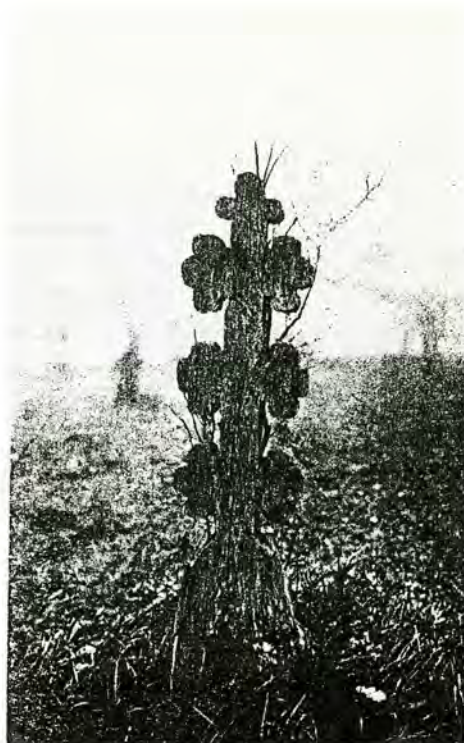
94. Хрест надгробний м. Печеніжин,
пов. Коломия, Галичина

95. Хрест надгробний 1889 р. Печеніжин,
Галичина

96. Хрест надгробний м. Печеніжин,
Галичина

97. Хрест надгробний м. Печеніжин,
Галичина

98. Хрест надгробний кінця XVIII в. Могилів Подільський

99. Хрест надгробний 1636 р. с.Назавизів, пов. Надвірна, Галичина

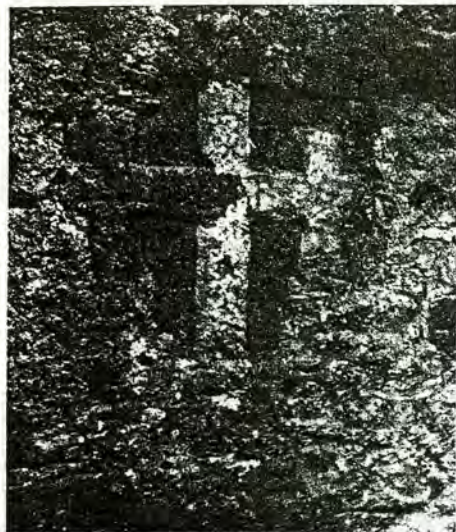
100. Хрест надгробний, шостираменний Галичина

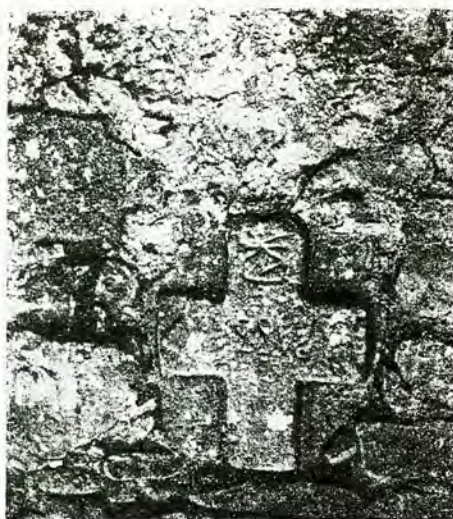
101. Хрест надгробний XVIII в. Могилів Под.

102. Хрест надгробний XVIII в. Могилів Под.

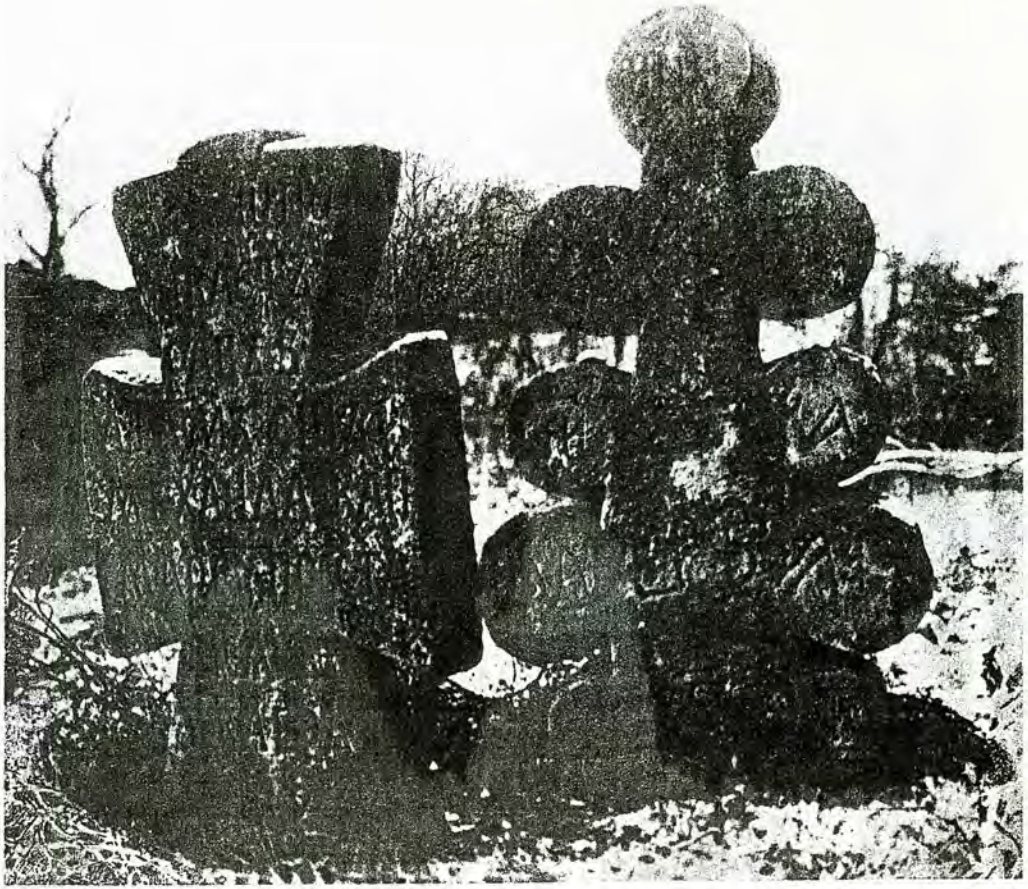
103. Плита надгробна XVIII в.
Могилів Под.

104. Плита надгробна XVIII в.
Могилів Под.

105. Хрест надгробний 1779 р. м. Переяслав на Полтавщині

106. Хрест надгробний 1790 р. Могилів Под.

107. Хрест надгробний 1753 р. Могилів Под

108. Хрест надгробний 1778 р. Могилів Под.

109. Хрест надгробний 1817 р. с. Серафинці, пов. Городенка,
Галичина

Д.Я.Телегін

ПРО МОГИЛУ СЛАВНОГО ОТАМАНА ІВАНА СІРКА ТА ПОДІЇ НАВКОЛО НЕЇ

Хоча з того часу минуло лише трохи більше двадцяти років, але все це вже власне історія; історія тому, що, по-перше, мова йде про славнозвісного отамана Війська Запорозького Івана Сірка, а по-друге, тому, що багатьох дійових осіб, про яких ми будемо говорити далі, уже немає в живих... Нещодавно померла Л.П.Крилова, археолог Дніпропетровського краєзнавчого музею, яка проводила розкопки могили Сірка, помер і М.П.Кіценко - заступник голови Запорізького облвиконкому, один із активних ініціаторів створення на острові Хортиця меморіалу, що увічніює пам'ять запорозького козацтва, куди мали перенести останки козацьких отаманів, у тому числі й Івана Сірка. Нема вже і В.Ф.Пешанова, археолога із Запоріжжя, учасника "експедиції запорожців" до с.Капулівки, який мав здійснити розкопки могили Сірка, щоб перевезти його останки на о.Хортицю.

Скупий науковий звіт Крилової в Інституті археології НАН України про розкопки могили Сірка та одна-дві популярних статті про це – ось і все, що залишилося в літературі та архивах про ці події, що проходили, як про це повідомляють учасники, в досить складних умовах. Про деякі з цих розповідей, записаних автором в ті часи, хотілось би розповісти широкому колу читачів.

Як про це говорилось уже вище, славний отаман Іван Сірко помер у 1680 році у с.Грушівка Нікопольського району на своїй пасіці. Поховали його проти Чортотлицької Січі, тепер поблизу с.Капулівки, як повідомляють джерела, "з великою жаллю, мушкетною і гарматною пальбою...".

...Минали віки... В 50-х роках нинішнього століття в пониззі Дніпра було створене Каховське водосховище. Його води перекрили майже всі козацькі Січі, в тому числі і Чортотлицьку. Висока хвиля рукотворного моря почала нещадно руйнувати корінні береги Дніпра. Досяг розлив і козацького цвинтаря біля с.Капулівки, де була могила Сірка. Місцева влада і широкі кола громадськості забили тривогу про необхідність перенесення останків отамана в безпечне місце. Дніпропетровський облвиконком заздалегідь виділив на ці роботи кошти. Нікопольська районна влада разом з мешканцями с.Капулівки, які активно включилися в цю справу, підшукали підходяще для перепоховання Сірка місце поблизу села на так званій Сторожовій могилі. Це був високий курган, насипаний, мабуть, ще в добу бронзи, на якому в козацькі часи, судячи з назви могили, безумовно стояв січовий дозорний пікет Чортотлицької залози.

За рішенням Нікопольського райвиконкому навколо Сторожової могили була вже відведена площа близько 4 га, передбачалось впорядкувати її і засадити парком. До заповідної території, розміщеної поблизу дороги Нікополь – Кривий Ріг, проектувався під'їзд. Здавалося, що всі справи з перепохованням отамана Сірка йшли своїм порядком, але раптом в цю справу втрутилось інша сила в особі організаторів Хортицького заповідника в м.Запоріжжі.

Справа в тому, що в період “шелестівської відлиги” в Україні 18 вересня 1965 року Рада Міністрів прийняла постанову “Про увічнення пам’ятних місць, пов’язаних з історією запорозьких козаків”. За цією постановою передбачалось оголошення острова Хортиця Державним історико-культурним заповідником. Почалась розробка проекту Хортицького меморіалу, що включав би музей козацької слави, пантеон могил славних козацьких отаманів, пам’ятні знаки тощо, які б розкривали історію козацтва.

Озброєні цією постановою, організатори меморіалу вирішили спорядити в с.Капулівку спеціальну команду для перевезення на Хортицю останків отамана Івана Сірка.

Ось як розповідав мені про діяльність цієї “експедиції запорожців” М.П.Киченко.

...Очоловав похід заступник завідуючого відділом культури облвиконкому Бурулько; до групи входили – директор краєзнавчого музею А.Д.Мільська, згаданий вище археолог В.Ф.Пешанов та інші. З вантажною машиною, на якій під брезентом стояла порожня домовина, вони прибули в с.Капулівку. Зупинились біля могили Сірка, де на вигоні сільські пастухи пасли корів. Слово за словом, і хтось із пастухів дізнався про мету приїзду цієї “експедиції”. І отже, не встигли копачі загнати свої лопати в землю, як звістка: “Запорожці хочуть забрати Сірка” миттю облетіла все село. До місця події повалив люд. У школі припинились заняття. Дорослі школярі стіною оточили могилу Сірка.

- Чого приїхали? Кістями ляжемо, а Сірка не віддамо, - гомонів натовп.

Вкрай сконфужений Бурулько мусив дати відбій. Команда швиденько всілася в машину, і вона рушила з місця...

Але на цьому справа ще не закінчилася. Бурулько з командою взяв курс до райцентру в м.Нікополь, де він хотів знайти управу на непокірних капулівців.

Трапилось так, що голову райвиконкому прибулі зустріли на східцях ганку райради. Так і так, почав жалітися на капулівців Бурулько голові... А в цей час із райвиконкому вийшов Д.С.Коротченко, тоді голова Ради Міністрів УРСР. Він саме того дня приїхав для зустрічі з своїми виборцями, бо за рознарядкою мав балотуватися тут до Верховної Ради.

- Чого вони хочуть? – запитав Коротченко про команду Бурульки.

- Забрати Сірка на Хортицю, - відповів голова.

- Якого Сірка? – не “врубився” спочатку в суть справи Коротченко.

- Звісно, якого, - втрутився в розмову Бурулько, ще не знаючи, яка поважна державна особа стоїть перед ним, - не собаку ж, а отамана.

- То хай беруть, - не звертаючи уваги на роздратований тон Бурульки, мовив Коротченко.

- Але ж народ проти цього, капулівці он стіною стали.

- Народ проти? – швидко зорієнтувався Коротченко, адже то теж його виборці, - тоді хай залишається Сірка тут.

Не солоно посьорбавши, “запорожці” знову полізли в машину, усілися на кришку пустої труни і ні з чим поїхали на Хортицю.

А там підготовка до зустрічі повернення експедиції ішла повним ходом: була викопана простора яма для домовини з останками отамана, в куцах лежала рота солдатів під командою молодого капітана, що мали “учинити пальбу”, там десь смажилися шашлики...

Дізнавшись, однак, що салют відміняється, капітан подав команду – Шикуйся, кроком, руш! - і рота взяла курс до місця свого розташування.

Солдати пішли, а ми, - завершив свою розповідь Киценко, - випили по чарці оковитої (з наклейкою "коньяк") за упокій душі славного отамана і теж роз'їхались по домівках.

Зараз важко сказати, можливо, була б організована і ще якась команда з боку "запорожців" для перенесення останків І.Сірка на Хортицю. Але скоро тут, як і в Україні взагалі, політична ситуація почала швидко мінятися. "Шелестівська відлига" закінчувалася, і в бік запорозького козацтва подув холодний "маланчуківський" вітер.

Запорізький обком в особі секретаря по ідеології Петрикiна ополчився проти облвиконкому і, зокрема, ідеї Киценка по створенню меморіалу козацької слави. Почалося між цими високими інстанціями серйозне тертя, що, як відомо, в ті часи завжди закінчувалося перемогою "ідеологічного фронту". В результаті цього М.П.Киценка було знято з посади, його книжка "Хортиця в героїці і легендах" піддана анафемі, а недобудований ще музей Українського козацтва був перетворений в музей міста Запоріжжя. Високий горб біля нього, де мала стояти скульптурна група "Козаки в дозорі", так і залишився недосипаним...

Приблизно в той час, як команда Бурульки штурмувала Капулівку, до Інституту археології АН УРСР надійшов лист з Дніпропетровська з проханням вивчити на місці археологічний аспект про питання перенесення могили кошового отамана Івана Сірка на нове місце. Дирекція Інституту для з'ясування справи відрядила до м.Дніпропетровська автора цих рядків.

І ось разом з відповідальним секретарем Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Дніпропетровської області М.С.Головіним, заступником голови Нікопольського райвиконкому М.В.Кікотем, завідуючою відділом культури того ж району Н.П.Яковенко ми прибули до села Капулівка і вийшли до могили Івана Сірка.

Могила тоді являла собою бугор-курган сферичної форми, висотою приблизно 1,5 метра, насипаний на підвищенні. На могилі стояла плоска плита з дрібнозернистого вапняку висотою понад 1 м, з дуже пошкодженим написом на одному боці і зображенням хреста, піки та булави на іншому. Напис, що зберігся дуже погано, за даними Д.І.Яворницького, читався так: "Року божого 1680 мая 4 преставився рабъ божий Иоанні Сergyко Дмитрович отаман кошовий войска запорозкого за его ц.п.в. (царської пресвятої величності) Федора Алексеевича. Память праведнаго со похвалами". Поблизу могили стояв гранітний постамент з погруддям запорозького козака. Могила й постамент обнесені металевою огорожею, навколо неї ріс невеликий гай.

Лінія розмиву Каховського моря, що ще кілька років тому знаходилась на віддалі кількох сот метрів від могили, тепер підступала безпосередньо до неї. Відслонення крутого берега знаходилося всього кілька метрів від краю окорожі пам'ятки. Могилу треба було досліджувати негайно, рештки поховання перенести на нове місце. Ці роботи треба було розпочати цієї ж осені, ще до того, як настане осіння пора. Адже поховання, де ще, напевне, збереглися, крім останків отамана, різні речі з органічних матеріалів, мало бути досліджено за всіма правилами тогочасної археологічної науки. Всі залишки одягу, вироби з дерева, кістки, шкіри необхідно було розчистити і закріпити, що можна робити лише в суху погоду.

Уже почало сутеніти, коли нас всіх запросили до колгоспної контори, а потім до залу розташованої поруч колгоспної їдальні. А там уже в дерев'яних коритцях парувала духмяна юшка, поруч лежали великі саморобні дерев'яні ложки, лежав хліб, здається, було й по чарочці оковитої. За "козацькою" вечерею зав'язалась невимущена розмова, з якої я виніс одне, що ці серйозні з пишними вусами нащадки запорозьких

козаків дійсно докладуть усіх зусиль, аби останки славного отамана назавжди залишились на їх капулівській (чортотлицькій) землі.

По приїзді до Києва мною на ім'я дирекції Інституту археології АН УРСР була складена доповідна записка, копія якої направлена в Міністерство культури УРСР, Інститут історії АН УРСР і Правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В записці підкреслювалась необхідність термінового перенесення могили Сірка в безпечне місце, бажано тепер, поки стоїть тепла, суха погода. Окремо зазначалось, що надгробну плиту з могили, стан збереження якої був дуже поганий, пропонувалось передати до якогось із музеїв, а на новій могилі отамана встановити її копію з більш твердої породи каменю... В доповідній записці, а потім спеціальній статті для здійснення перепоховання пропонувалось створити спеціальну експедицію за участю широкого кола спеціалістів – археологів, істориків, етнографів, антропологів тощо.

На жаль, сталося далеко не так, як передбачалося.

Із наукового звіту про розкопки могили І.Сірка, що зберігається в архіві Інституту археології НАН України, та розповіді самої Л.П.Крилової, яка провела ці дослідження, можна повністю відновити хід подій.

...21 листопада 1967 р. в Україні похолоднішало, на Каховському морі піднявся великий шторм. Розмив берега підійшов безпосередньо до огрядки могили Сірка. Звістку про це до Дніпропетровська приніс спеціальний гонець із Капулівки.

Далі зволікати було ніколи. Тому на другий день (23 листопада) до Капулівки прибула нова експедиція, цього разу з Дніпропетровська, до якої входило всього кілька чоловік – Л.П.Крилова, згаданий вище заступник голови Нікопольської райради М.В.Кікоть, фотограф та ін.

Була мінусова температура повітря, падав дрібний сніжок. Біля могили, однак, зібралось 20-25 капулівців. Тримались вони насторожено, але все ж набагато дружелюбніше, ніж було це по відношенню до експедиції “запорожців”. А коли дізналися, що перепоховання буде здійснено на “їхній же” Сторожовій могилі, багато з них включилися до роботи.

Почали розбирати огрядку, зняли з постаменту погруддя запорозького козака, стелу з могили. Хотіли лопатами копати надмогильний бугор, але потім викликали невеликий бульдозер. Під могильним насипом відкрилися контури прямокутної ями, вміст якої обережно вибрали лопатами, поки не з'явилися рештки дуже перетрухлої труни, колись оббитої атласною тканиною. Під трухою знаходився череп Сірка, на ньому збереглося волосся, а нижче – залишки бобрової шапки. Волосся було багато; очевидно, Сірко “оселедця” не носив, як це було прийнято у запорожців. Рештки одягу Сірка збереглися лише у вигляді окремих шматочків дуже перетрухлою якоїсь тканини.

Розчистка скелету посувалося дуже повільно, з великими труднощами.

- Почалася завірюха, - розповідала Крилова, - дерев'яніли руки, ножі, якими велась розчистка кісток, в'язли в землі, щіточки не змітали землю, а розмазували її.

Біля могили зібралось все село. Сипались десятки питань:

- Чи є права рука? А де ж булава і шабля? Чи знайшли хрест?...

Питання ці були цілком слушні.

Справа в тому, що, згідно з легендою, яку капулівці добре знали, після смерті Сірка козаки відрізали в нього праву руку і, засушивши її, возили в походи як талісман. Розкопками, однак, ця легенда була спростована. Всі кістки обох рук були в могилі на своєму місці.

Як свідчать джерела, Сірко був похований за християнським обрядом, за яким ніяких речей, крім хреста, в домовину класти не передбачалось. Тому відсутність тут булави чи якоїсь там зброї – цілком зрозуміла. Але хрест мав тут бути, однак, при

найретельнішому огляді його не було виявлено... Закрадається думка, що могила була вже кимось пограбована (?!). Можливо, це трапилось за страшних і фатальних подій для Чортотлицької Січі 1709 року, коли за наказом Петра I вона була повністю зруйнована російськими військами. За свідченням очевидців, озвіріли солдати тоді розкопували навіть могили на цвинтарі, шукаючи там цінностей. Очевидно, в той час була пограбована і могила Сірка. Д.І.Яворницький вважав, що і стела на могилі Сірка з хрестом і написом була вже не та, яку встановили в 1680 році, коли помер отаман. Вона теж була, мабуть, знищена в 1709 р., а пізніше виготовлена нова.

... Але повернемося знову до розкопок.

Осінні дні короткі, о 4-5 годині, коли нарешті була завершена розчистка могили, вже почало темніти. Отже фотографування зірвалося.

Вміст поховання в нову домовину, яку виготовили в колгоспі задалегідь, вибирали уже при кишенькових ліхтариках та світлі фар автомашини. На ніч домовину з рештками перепоховання поставили в контору колгоспу.

Другого дня роботи відновились: як на самій могилі, де бульдозером зачистили всю поверхню під насипом надмогильного горба, так і в конторі колгоспу над перевезеними вчора рештками поховання. Зійшовся знову народ. Якщо на могилі люди багато де в чому допомагали, то тут, в конторі, вони лише заважали роботі, та не тільки це турбувало Крилову...

Справа в тому, що ще до початку розкопки могили І.Сірка до дирекції Дніпропетровського музею, де працювала Л.П.Крилова, звернувся відомий антрополог, скульптор М.М.Герасимов, спеціаліст у галузі портретної реконструкції обличчя людини за її черепом. Такі портрети, як відомо, він зробив за черепами київського князя Ярослава Мудрого, царя московського Івана Грозного та багатьох інших. В листі М.М.Герасимов просив зберегти з цією метою і череп Сірка. Для вивчення скелету Сірка, крім того, треба було взяти і деякі інші кістки, зокрема стегнову, за якою можна було визначити зріст Сірка, кістки зі слідами травм, деформацій, що могли б багато чого сказати фахівцям про хвороби, якими хворів славний отаман.

Отже, всі ці кістки треба було виїняти із домовини і запакувати для відправки до музею. Але де там! Пильні погляди десятків пар очей уважно стежили за кожним рухом археолога.

- Коли я взяла одну стегнову кісточку, - розповідала Крилова, - і хотіла її запакувати, відразу посипалися запитання: куди? для чого?

Щоб якийсь вийти з положення, заступник голови райвиконкому і голова голгоспу, які надійшли у цей час, попросили присутніх звільнити контору, що з великою неохотою було зроблено.

Коли через деякий час вхід до контори знову став вільним, операція з вилученням деяких кісток була завершена. Довелося підминити і череп Сірка іншим, який спеціально був привезений сюди з музею.

Пізніше, коли ми обговорювали на засіданні польового комітету Інституту археології звіт Л.П.Крилової про розкопки могили І.Сірка, було багато нарікань, особливо серед нефахівців, на дії Крилової по вилученню черепа і деяких інших кісток Сірка. В цьому вбачали вандалізм і святотатство. З чисто життєвої точки зору це може і так, але з погляду науки і методики досліджень у цьому немає нічого хибного. Такі потреби науки. А якщо при цьому врахувати, що всі інші кістки скелета були потім опущені в пусту яму (див. нижче) з повним доступом вогкості і повітря, то рішення про збереження частини кісток славного отамана було єдино правильним. Спеціалісти добре знають, що таких умовах кістка розкладається і зникає дуже швидко.

Поки в колгоспній конторі ішли всі ці підготовчі роботи, на сторожевій могилі була викопана простора яма. Її стінки викладені цеглою, було заготовлено і перекриття ями.

За труною славного отамана йшло майже все село; строем пройшли учні двох шкіл. На Сторожевій могилі домовину опустили до склепу, закрили плитами і забетонували та присипали згори землею. Сюди ж принесли і надмогильну стелу з хрестом і написом. Були промови... Як за покійником, плакали жінки...

Підведемо тепер деякі підсумки епопеї, пов'язані з перепохованням отамана.

Саме перенесення з могили на нове безпечне місце останків І.Сірка, цієї святині українського народу, диктувалось, безумовно, крайньою необхідністю. Але в здійсненні цього заходу, на жаль, були допущені значні помилки і промахи. Серед них слід вказати, перш за все, на виключну поспішність розкопок, що разом з перенесенням останніх на нове місце тривали всього два дні, слабку фіксацію робіт, зокрема, відсутність при звіті фотодокументації тощо.

Як говорилося вище, роботи по перенесенню могили проводились під час завірюхи і при мінусовій температурі повітря; анатомо-антропологічне вивчення кістяка на місці проведене не було. На наш погляд, можна було б посилити і археологічний склад комісії, представлений лише науковим співробітником музею Л.П.Криловою.

У зв'язку з дуже несприятливими метеорологічними умовами при розкопках могили були допущені не лише відзначені помилки. А при уважному вивченні можна було б простежити, наприклад, грабіжницький лаз в могилу, коли відбулося її пограбування. Було також мало приділено уваги стратиграфії нашарувань. Власне нічого не зроблено і по консервації тканини, дерева, вовняних та хутрових виробів. Всі ці рештки матеріальної культури, що являють собою наукову цінність для істориків і етнографів, в значній мірі втрачені для науки. При сприятливих умовах, зокрема, можна було б зберегти і дубову труну І.Сірка, його боброву шапку, частину одягу, червону китайку, якою за звичаєм покривали козаки свого отамана, проводжаючи в останню путь. Всі ці речі, безумовно, прикрасили б один із залів музею історії козацтва.

Всі недоліки і методичні промахи в розкопках могили І.Сірка, що швидко стали відомими багатьом на Дніпропетровщині, дуже схвилювали громадськість. У всьому звинувачували, звичайно, керівника дослідження Л.П.Крилову. Уже на другий-третій день в її квартирі почалися телефонні дзвінки. Довелося вислуховувати багато неприємних розмов, навіть погроз. В історичному музеї, де працювала Л.П.Крилова почали з'являтися якісь невідомі, що хотіли конче її бачити. По дирекції музею вийшов негласний циркуляр – говорити: “У нас така не працює”. А самій Л.П.Криловій була терміново надана відпустка за два роки. Не гаячи часу, вона виїхала до батьків десь на Волгу. Повернулася вона до Дніпропетровська через два місяці уже з прізвиськом свого чоловіка – Єлінова, яке вона досі не хотіла брати. “Крилова” в музеї тепер дійсно не працювала...

“А як же справа з черепом отамана й іншими його кістками, вилученими з поховання?” – запитає зацікавлений читач.

Всі вони ретельно вивчені спеціалістами. За висновками професора О.Ф.Рубіжанського із Дніпропетровська, Іван Сірко помер у віці 70-75 років; був середнього зросту 174-176 см, фізично дуже сильний, мав руде волосся. На лівій ключиці, на гомілці лівої ноги отамана - сліди старих переломів та інших значних пошкоджень, що загоїлися ще за життя небіжчика. Окремі хребці зрослися до купи, а ребра лівої половини грудей мали неприродні потовщення і нарости. В цьому зв'язку варто згадати свідчення кошового писаря Биховця, яке він дав у Москві в рік смерті отамана, про те, що у Сірка в останні місяці життя “дуже заболів лівий бік і він дуже схуд”. Старий

отаман жалівся своєму писареві, що колишнього здоров'я в собі вже не має. Він наказав виготовити собі домовину і лягав до неї.

Череп І.Сірка, як це було домовлено раніше, було відіслано до Інституту етнографії АН СРСР ім.Міклухо-Маклая професору М.М.Герасимову, який обіцяв зайнятися скульптурною реконструкцією обличчя отамана найближчим часом. Але передчасна смерть професора не дала можливості йому це зробити. Графічний і скульптурний портрет згодом було виконано ученицею М.М.Герасимова – кандидатом біологічних наук Г.В.Лебединською.

Лицева частина черепа збереглася погано, але була повністю реставрована. За довгі роки свого буремного життя Сірко втратив майже всі зуби, за виключенням лише двох... Причому лунки переважної більшості втрачених зубів заросли ще задовго до смерті отамана. Тут до речі нагадати, що, згідно з легендою, І.Сірко народився вже з усіма зубами і відразу ж з'їв пиріг з начинкою, який схопив із рук баби-повитухи. "Так він все життя гризтиме ворогів люду християнського", - говорив місцевий священик, нарікаючи немовля іменем Іван.

Ось як описав результати антропологічного вивчення черепа І.Сірка зав. сектором антропології Інституту археології НАН України С.П.Сегеда: "За обмірами встановлена різко круглоголова форма черепа, широкі ивлиці, трохи випуклий ніс, невисоке обличчя і орбіти. Поєднання круглоголовості та значної ширини ивлиць дає підстави припускати, що серед предків відважного лицаря були носії степового (кочівницького) антропологічного компоненту. Поряд з цим в його зовнішності, безумовно, домінують риси центральноукраїнського типу, котрий ...переважає на території республіки".

Свідомо відмовившись від фіксування в скульптурі Сірка старечих змін, зокрема, випадання зубів, западання щелеп, Г.Лебединська відтворила образ козака середнього віку. З скульптурної реконструкції отамана, яка експонується в Дніпропетровському музеї, видно, що він мав некрупні риси обличчя, прямий ніс з ледве помітною горбинкою і трохи виступаюче вперед підборіддя.

На цьому можна і закінчити розповідь про події, пов'язані з перепохованням славного отамана. До сказаного хіба ще можна додати, що тепер ставиться питання про створення біля с. Капулівка меморіалу, присвяченого Івану Сірку та славному товариству Чортотлицької Січі. До речі, при новому перепохованні праху Сірка на вимогу громадськості в могилу буде покладений і його череп, який тепер зберігається в сейфі Нікопольської райради.

І.В.Сапожников

КОЗАЦЬКІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ

Хоча, як можна було переконатись із попередніх статей, в цілій низці робіт XIX - початку XX століття присутні відомості майже про сорок кам'яних намогильних пам'ятників запорозьких і чорноморських козаків, до нашого часу на всій території України їх збереглося трохи більше десяти. Тому цілком очевидно, що наукова публікація кожного раніше невідомого козацького надгробка має непересічне значення. В одній зі своїх статей мистецтвознавець В.Малина побіжно згадав хрест на могилі запорожця Антона Кременецького. На жаль, тоді дослідник не тільки не зробив опис, малюнок або фотознімок пам'ятника, але й навіть не привів його точне місцезнаходження (Малина - 1991. - С. 14). Тому в вересні 1997 року автор цієї статті здійснив цілеспрямовану розвідку з метою пошуку згаданого надгробка, яка виявилась успішною.

Пам'ятник знаходиться на кладовищі с.Михайлівка Ново-Одеського району Миколаївської області, що розташоване на пологому мисі лівого берега долини р.Південний Буг, між селом і шосейною дорогою Миколаїв - Вознесенськ. Некрополь досі діючий, неодноразово розширювався на схід і на південь. Найстаріша частина має загальну площу близько 100 x 80 м і займає північно-західний кут цвинтаря. Вона обнесена досить глибоким колись ривчаком з валом, вхід до неї з заходу, з боку села.

Хрест знаходиться в самому центрі старого кладовища. В 60 м на схід від входу і зроблений із досить твердого дрібнозернистого вапняку. Він розбитий на дві частини, але досить давно реконструйований за допомогою залізного прута товщиною до 20 мм без використання цементного розчину. Надгробок розташований біля ще помітного могильного пагорбка "в головах", з заходу від нього. Хрест встановлений "в паз" на круглому вапняковому камені діаметром близько 60 см, який майже повністю заглиблений в землю. Висота пам'ятника над рівнем цієї підставки - 138 см, ширина в перехресті - 92 см, товщина - 19 см (Рис. 21).

За формою хрест відноситься до класу трилистних класичних ("святої Троїці") на латинській основі з напівкруглими виступами на нижньому кінці (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 43, рис. 8, Клас VI). На його східній стороні, яку можна вважати лицьовою, в техніці графіки вирізьблено чотирьохкінцевого асиметричного хреста з розширеними кінцями на прямокутній "Голгофі" у вигляді низької літери "П", спис, тростину, череп Адама з двома перехрещеними кістками, а також традиційні для православних розп'ять скорочення під титлами. До останніх відносяться: "ІНЦИ" - "Ісус Назарянин Цар Іудейський", "ІС ХС" - "Ісус Христос", "К Т" - "Копье Трость", "НИ КА" - "Перемагаю", "М В Г" - "Місце Вознесіння Господня" (?), "Г Г" - "Гора Голгофа", "А Г" - "Адамова Голова" (Рис. 21, 2).

На зворотному боці з заходу майже повністю читається напис, який складається з чотирнадцяти рядків основного тексту і ще трьох рядків, нанесених окремо на самому низу хреста. Прочитуємо основний напис:

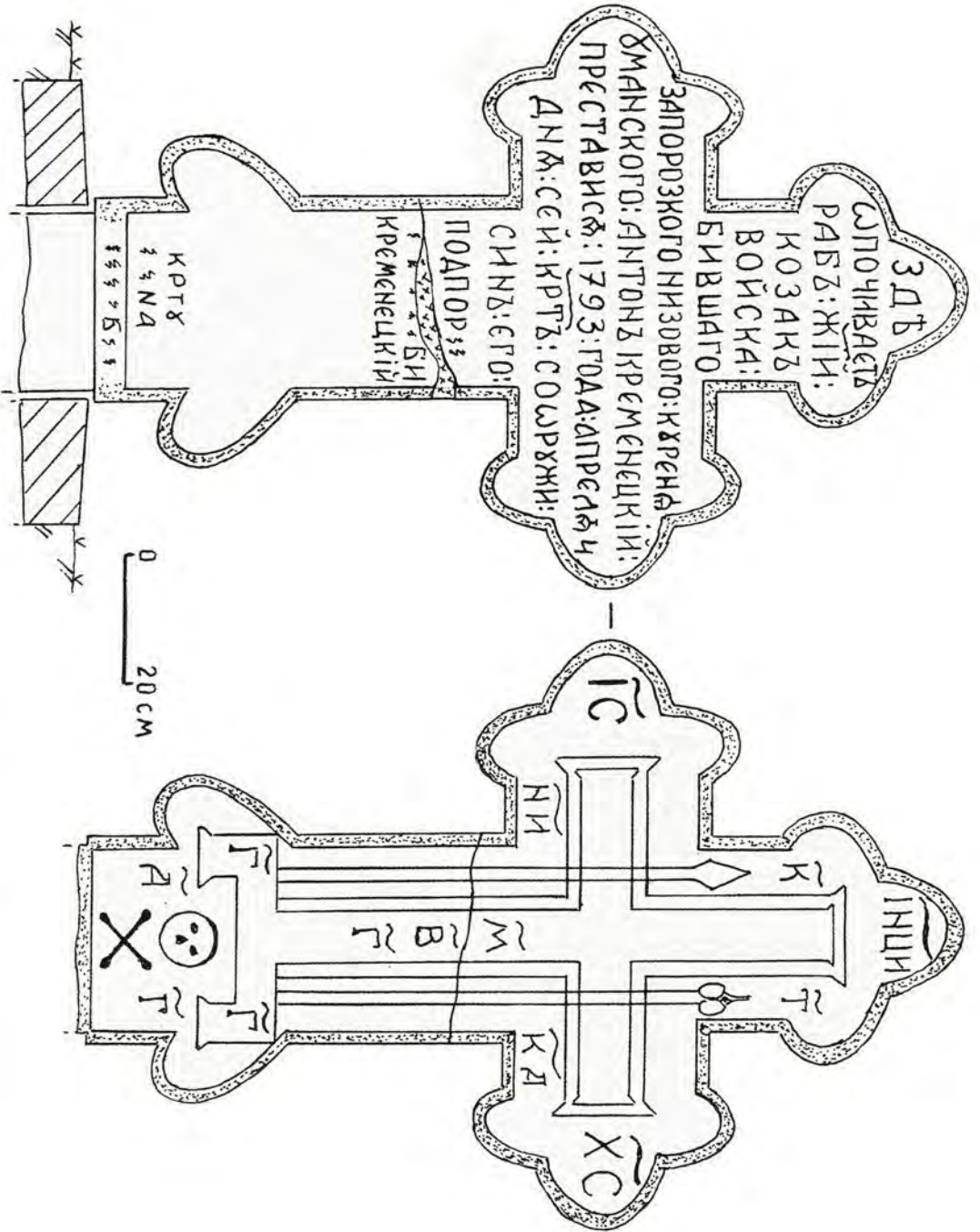

Рис. 21. Кам'яний хрест Антона Кременецького (Рисунок І.В.Сапожнікова)

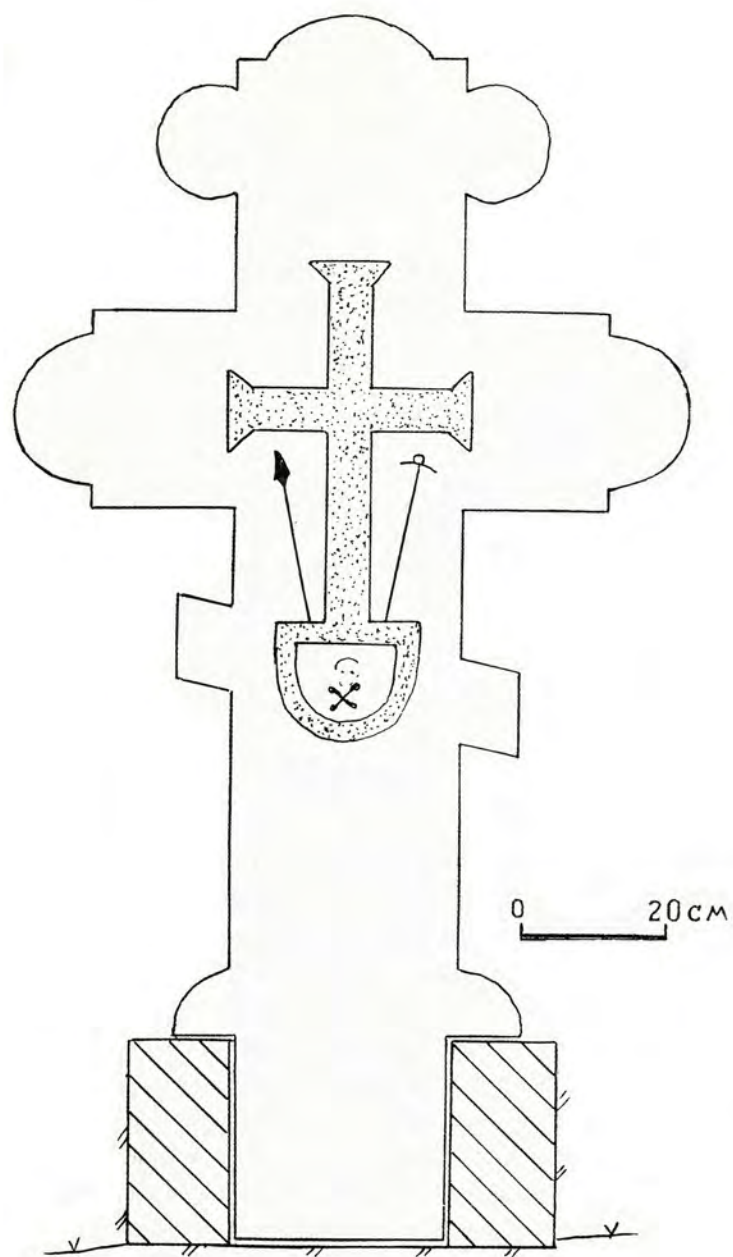

Рис. 22. Кам'яний хрест з с. Михайлівки (Рисунок І.В.Сапожникова)

"Здѣ
 ОПОЧИВАЕТЪ
 РАБЪ: ЖІЙ:
 КОЗАКЪ
 ВОЙСКА:
 БИВШАГО
 ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО: КУРЕНЯ
 УМАНСКОГО: АНТОНЪ КРЕМЕНЕЦЬКИЙ:
 ПРЕСТАВИСЯ: 1793: ГОДА: АПРЕЛЯ 4
 ДНЯ: СЕЙ: КРТЪ:СООРУЖИ
 СИНЪ: ЕГО:
 ПОДПОР...
БИ
 КРЕМЕНЕЦЬКІЙ"

Слова "жій" та "кртъ" під титлами є скороченнями від "божій" і "крестъ". Слово в дванадцятому рядку безумовно "подпоручикъ", а ще одне слово в наступному рядку на самому місці зламу вже неможливо реконструювати, напевно тут мало бути ім'я сина небіжчика. Ще три рядки тексту внизу виконані більш дрібним шрифтом, але збереглися набагато гірше. Можна розібрати лише:

"КРТУ
НА
Б..."

Ці рядки (Рис. 21, 1) можуть стати більш зрозумілими, якщо ми згадаємо, що на кам'яному хресті 1782 року поблизу с.Олександрівка на правому березі Дніпровського лиману, який стояв колись на могилі козака Василя Коношко і який можна було побачити ще в 1909 році, був додатковий напис: "СЕМУ КРЕСТУ ЦЕНА 25 РУ." (Чирков - 1875. - С. 451; Фабрициус - 1951. - С. 73). Судячи з літер, котрі збереглися, напис подібного змісту був і на пам'ятнику з Михайлівки (Рис. 21, 1).

На жаль, автору поки що не вдалося знайти у письмових джерелах прізвища похованого під цим надгробком козака. Але цікаво підкреслити, що на Бузі в шести верстах від Гардового перевоза в запорозькі часи існував так званий "Кременецький брід" (Яворницький - 1990. - С. 69), який знаходився всього в 60 км від Михайлівки. Поки що зарано щось стверджувати напевно, але не виключено, що в цьому випадку козак міг отримати своє прізвище від назви броду.

Треба відзначити, що хоча хрест був встановлений не менше ніж через 18-19 років після розгону Запорозької Січі, він виконаний згідно з усіма традиційними правилами, притаманними іншим намогильним пам'ятникам запорожців (Вертильяк - 1850. - С. 823; та ін.). Типологічно він схожий з трилистним хрестом, зображеним на відомій стелі І.Сірка, і хрестом 1784 року на могилі подружжя французів Катле. Останній ще наприкінці минулого століття знаходився на кладовищі с.Кисляківка, також розташованому на лівому березі Бузького лиману, але хрест А.Кременецькому більш масивний. До речі, шрифт на цьому пам'ятнику дуже схожий на шрифти на хресті Катле (Рис. 23) і на ще одному надгробку 1783 року теж з Кисляківки (Рис. 1). Досить впевнено можна говорити про те, що обидва вони були виготовлені колишнім запорожцем Микитою Хресторобом (Сапожников, Слюсарь - 1997. - рис. 1, 2-4, С. 67-

Рис. 23. Хрест на могилі французів Катле, зроблений запорожцем М.Хресторобом
(Рисунок І.В.Сапожнікова по малюнку з колекції Т.І.Миксимюка)

68). Виходячи з наведених фактів, можна припустити, що цей козацький майстр був автором і пам'ятника А.Кременецькому.

Крім описаного, на кладовищі с.Михайлівки нами знайдений ще один хрест, який також треба вважати козацьким. Він знаходиться в 15-20 м на захід від входу на стару частину некрополя. Хоча напис, який був на східній стороні хреста, повністю вивітрений і не піддається читанню, за цілою низкою ознак пам'ятник можна віднести до часів, близьких до дати надгробка А.Кременецькому. До них відносяться схожі розміри, аналогічний спосіб закріплення "в паз" на круглій підставці діаметром 60 см і товщиною біля 28-30 см, а також зображення "Хреста Господня" з аналогічною атрибутикою.

Другий козацький хрест з Михайлівки має такі розміри: висоту над рівнем підставки - 162 см, ширину в верхньому перехресті - 54 см, ширину в середньому перехресті - 47 см, товщину - 20 см. На західній стороні вирізьблений чотирьох-кінцевий асиметричний прямий хрест з розширеними кінцями на напівкруглій "Голгофі" зі списом, тростиною, черепом та кістками Адама (Рис. 22). Сам хрест типологічно унікальний і відноситься до класу восьмикінцевих комбінованих. Поки що прями аналогії йому мені не відомі, але форму можна описати як комбінацію патріаршого хреста з округлим (Сапожников, Слюсар, Шувалов - 1995. - С. 44, рис. 13, Клас XIII-III).

Особливо треба відзначити, що описані хрести знаходяться на кладовищі колишньої станиці Бузького козацького війська (Бачинський, Бачинська - 1995. - С. 24-25). Вони відносяться безпосередньо до часів існування названого війська (1785-1817 роки) і беззаперечно свідчать, що до складу бузького козацтва входили колишні запорожці та (або) їх діти.

Отже, опублікований хрест Антону Кременецькому є дуже цікавою пам'яткою історії та мистецтва самого кінця XVII століття. Крім увіковічення пам'яті запорозького козака, він яскраво демонструє розвиток козацького каменерізного мистецтва вже після скасування Запорозької Січі і без всякого сумніву заслуговує на збереження і охорону.

ЛІТЕРАТУРА

- А.Л. Где теперь находится могила Кочубея и Искры? // Киев. старина. - 1898. - Т. LXII, № 7-8. - С. 23-24.
- Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К.: Тип. Императ. ун-та святого Владимира, 1898. - Вып. I. - 81 с.; 17 порт.; 3 табл.
- Археологія доби українського козацтва / Д.Я.Телегін, І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков. - К.: Б.в., 1997. - 336 с.
- Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в этой стране до уничтожения Гетманства. - С.Пб.; К.; Х.: Изд.Ф.А.Иогансон, 1903. - 609 с.; 12 рис.
- Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). - О.: Маяк, 1995. - 56 с.
- Б-нык В. Надгробный запорожский крест // Киев. старина. - 1886. - Т. XIV. - № 3. - С. 603.
- Богуш П. Илья Репин на Никопольщине. - Д.: Пороги, 1993. - 40 с.
- Богуш П. Нікопольщина - столиця п'яти Запорозьких Січей. - Д.: Пороги, 1994. - 84 с.
- Богуш П.М. Подорож Т.Шевченка по козацькому краю у вересні 1843 р. // Матеріали першої республік. конф. "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці". - Д., 1990. - С. 173-178.
- Бодяньський О. Звіт про розкопки на Потьомкінському острові та біля Кам'янської Січі в Херсонській області / Архів Інститута археології НАН України. - № 1972/55.
- Борщак Іл. Могила П.Орлика // Стара Україна. - Л., 1925. - № 6. - С. 87-88.
- В.Ч. Некоторые остатки старины в Херсонщине // Киев. старина. - 1888. - Т. XXII. - № 9. - С. 73-74.
- В.Я. Разоренная могила // Киев. старина. - 1898. - Т. LXII. - № 9. - С. 80-82.
- Величко С. Літопис. - В 2 ч.: [Твір укр. іст.-мемуар. прози XVI-XVII ст.] / Відп.ред. О.В.Мишанич; Вступ. ст., комент. В.О.Шевчука. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 2. - 642 с. - (Давньорос. та давні укр. літописи).
- Вертильяк [Н]. Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. - О., 1844. - Т. I. - С. 607.
- Вертильяк [Н]. Надписи на могилах крестах и склепах // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. - О., 1850. - Т. II. - Отд. II и III. - С. 823-824.
- Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни // Материалы по этногра-

фии России. - СПб., 1910. - Т. I. - С. 21-44, илюстр.

Где теперь находится могила Кочубея и Искры // Киев. старина. - 1889. - Т. LXV. - № 2. - С. 82-83.

Грабовецький В.В. Де могили українських гетьманів? // Дзвін. - 1990. - № 11. - С. 119-128.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К.: Наук. думка, 1992. - 544 с. - (Пам'ятки іст.думки України).

Дорошенко Д. Казацкие могилы под Берестечком // Летопись Екатеринослав. Учен. архив. комис. - Екатеринослав, 1912. - Вып. 8. - С. 65-81.

Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Рус. старина. - 1875. - Т. XIV, кн. 9. - С. 405-420.

Заремба С. Доля могили Мазепа // Нові дослідження пам'яток казацької доби в Україні: Зб. наук. ст. - К., 1997. - Вип. 6. - С. 4-8.

Івах О., Борисенко К. Пам'ятки історії українського козацтва на Харківщині // Нові дослідження пам'яток казацької доби в Україні: Зб. наук. ст. - К., 1997. - Вип. 6. - С. 20-24.

Каманин И. Таинственный крест в с.Молчанах (Ямпол. у. Подол. губ.) // Киев. старина. - 1906. - Т. ХСII, № 3-4. - С. 73-77

Кам'яні хрести на козацьких могилах // Укр. козацтво. - 1975. - Ч. 2. - С. 14: ілюст.

Карелин И. Материалы по истории Запорожья: Никополь // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. О., 1867. - Т. VI, отд. I. - С. 523-538.

Карелин И. Запорожские городища // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. О., 1875. - Т. IX, отд. I. - С. 433-442.

Каталог Украинских древностей коллекции В.В.Тарнавского. - К.: Тип. К.Н.Милевского, 1898. - 86 с.; ил.

Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове : Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами. - К.: Веселка, 1992. - 291 с.

Килимов П. Надписи на надгробных крестах // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. - О., 1867. - Т. VI, отд. I. - С. 538-539.

Книга, глаголемая Большой чертеж, изданная Г.И.Спасским. - М.: Унив. типография, 1846. - 329 с.

Колцуняк Г. Народні хрести на Коломийщині. - Л.: Б.в., 1920. - 15 с., XXI табл. ілюстр.

Корж Н.Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. - О.: Гор. тип., 1842. - 94 с.

Короленко П. Черноморцы. - С.Пб.: Тип. Департамента уделов, 1874. - 212 с.

Краснов В. Могила гетьмана Дорошенка // Киев. старина. - 1900. - Т. LXX. - № 7-8. - С. 5-10.

Крисін Ю.П. Короткий історично-археологічний нарис Херсонщини // Вісн. Одес. комісії краєзнавства при Укр. АН. - О., 1929. - Ч. 4-5: Секція соц.-істор. - С. 127-147.

Лебединська Т. Український некрополь Санкт-Петербурга: Матеріали // Пам'ятки України. - 1996. - № 3-4. - С. 83-105.

Лепявко С. Доля могили Петра Дорошенка // Пам'ятки України. - К., 1992. - № 2-3. - С. 42-44.

Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. - К., 1991. - № 4. - С. 13-15: ілюстр.

Маркевич А.И. Надгробок XVIII в.[Надпись на деревянной доске в с.Гурбинцах, Прилукского уезда, Полтавской губ.] // Киев. старина. - 1883. - Т. XI. - № 7.

Михальчишин І. Кам'яний хрест з Львівської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 1997. - Вип. 6. - С. 119-120.

Моздир М. Архаїчні знаки // Народна творчість та етнографія. - 1991. - № 4. - С. 20-23.

Моздир М. Українська народна меморіальна скульптура. – К.: Наук. думка. - 1996. - 131 с.

Надписи Новороссийского края / Сообщены Н.П.Вертельяком, А.П.Чирковым, Н.Н.Мурзакевичем, П.Троциным // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. – О., 1872. - Т. VIII, отд. III. - С. 449-452.

О.К. Писанный крест // Киев. старина. - 1887. - Т. XIX. - № 11. - С. 585-586

По Екатерининской железной дороге. Путеводитель. - Вып. I. – Екатеринослав: Изд. Упр. Екатеринин. ж. д., 1903. - 192 с.

Прокопенко Л. Казачество в Жовтневом районе Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 1997. - Вип. 6. - С. 28-29.

Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. - К.: Укрбланквідав, 1995. - 413 с.: ілюст.

Резнік В.І. Могила Івана Сірка // Укр. іст. журн. - 1972. - № 2. - С. 121.

Сапожников И.В. Каменные намогильные кресты запорожцев // Південна Україна. XVIII-XIX ст.: Зб. наук. ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. - С. 86-95.

Сапожников И.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец XVIII - первая половина XIX вв.) / Отв. ред. Л.Л.Зализняк. - О.: Черноморье, 1997. - 134 + XXVI с.

Сапожников І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII-перша половина XIX ст.) / Відп. ред. Л.Л.Зализняк. – О.: Чорномор'я, 1997-а. - 165 + XXVI с.

Сапожников І.В., Кушнір В.Г., Островерхов А.С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорномор'я: Зб. наук. ст. – О., 1995. - Вип. 2. - С. 48-63.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е годы) / Отв. ред. Л.Л.Зализняк. – О.: ОКФА, 1998. - 272 с.

Сапожников И.В., Слюсарь Ю.А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали Між. наук.-практ. конф. Сек. I-II. – Запоріжжя, 1997. - С. 65-69.

Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов Р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я: Зб. наук. ст. – О., - 1995. - Вип. 2. - С. 16-47.

Сапожников І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних намогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // Дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. - К., 1995. - Вип. 4. - С. 17-24.

Свешніков І.К. Битва під Берестечком / Ред. М.П.Парцей. – Л.: Слово, 1993. - 302 с. – Бібліогр.: С. 294-299.

Свешніков І. Музей-заповідник "Козацькі могили". – Л.: Каменяр, 1990. - 94 с.

Сегеда С. Зневажена святиня // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С. 16-18.

Сінкевич І. Засновник Херсонського історико-археологічного музею [Віктор Іванович Гошкевич] // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали міжнар. наук. конф. - О., 1995. - С. 178-179.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. В 3 ч. Ч. III. – 2-е изд. - О.: Гор. тип., 1846-а. - 296 с.

Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша запорозького / Пер. з рос. Т.С.Завгородньої. – Д.: Січ, 1994. - 677 с.

Скальковский А.А. Поездка по запорожским урочищам // Журн. Мин-ва внутр. дел. – С.Пб. - 1846. - Ч. XIII. - С. 54-77.

Скальковский А.А. Похороны запорожца в 1772 году // Киев. старина. - 1898. - Т.LX. - № 2. - С. 43-47.

Спицын А. Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских // Зап. Отд. рус. и слав. археологии РАО. - СПб., 1903. - Т. V. - Вып. 1. - С. 204-234.

Телегін Д. Козацькі кам'яні хрести: (Некрополі Чорноморських козаків Одещини) // Старожитності. – К., 1993. - Ч. 19-24. - С. 14.

Телегін Д. Про деякі регіональні відміни в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва: Зб. наук. праць. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 25-29.

Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі (за письмовими та археологічними джерелами). – К.: "Науково-дослідний центр "Часи козацькі", 1997. - 208 с.

Телегін Д.Я., Титова О.М. Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби // Археологія доби українського козацтва. - К., Б.в. - 1997. - С. 231-329.

Титов В.В. З досвіду пошуків пам'яток козацької доби на Криворіжжі // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - Сек. I-II. - Запоріжжя, 1997. - С. 73-77.

Титов В. Пам'ятки часів Запорозької Січі на Криворіжжі // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. - Вип. 2.

Ткаченко Н. Пам'ятки часів козацтва в музеї архітектури та побуту Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 1996. - Вип. 6. - С. 9-11.

Ф.Н. Родина Калнишевского // Киев. старина. - 1892. - Т. XXVII. - № 5. - С. 247-277.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. - Вып. I. – К.: Изд-во АН УССР, 1951. - 156 с.

Чирков А.П. Надписи, находящиеся в Новороссийском крае // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. - 1875. - Т. IX. - С. 343-351.

Широцький К. Надгробні хрести на Україні // Зап. Наук. тов-ва ім Шевченка. – Л., 1908. - Т. 82. - Кн. II. - С. 10-29; 6 с. ілюстр.

Шляпкин И.А. Древне-русские кресты. - Ч. I.: Кресты новгородские до XV в., неподвижные и нецерковной службы. – С.Пб.: Тип. И.Скороходова, 1906. – 38 с.

Шувалов Р. Казацкий Кош в окрестностях Одессы // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. – К., 1993. - Вип. 2. - С. 104-109.

Шувалов Р.О. Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. ст. - К., 1992-а. - Вип. I. - С. 26-31.

Шувалов Р.О. Про що розповів некрополь: Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси. - К.: Б.в., 1992. - 89 с. – (Б-чка “Некрополі України” - Вип. 1).

Щербаківський Д. Українське мистецтво. Т. II: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – К.; Прага: Укр. гром. видавн. Фонд, 1926. - 34 с., 62 с. ілюстр. – Укр. та фр. мовами.

Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С.Пб.: Изд-во Л.Ф.Пантелеева, 1888. - В 2 ч.

Ч. I.: 294 с.; 18 ілюстр., 4 пл.

Ч. II.: 257 с.; 35 с. ілюстр., 2 карт., 3 пл.

Эварницкий Д.И. Остров Хортица на реке Днепре: (Из поездки по запорожским урочищам) // Киев. старина. – 1886. – Т. XIV. - № 1. – С. 41-90.

Эварницкий Д. Письмо в редакцию: [О неточностях письма Г.И.Дмитренко о Кальнишевском] // Киев. старина. - 1904. - Т.LXXXIV. - № 1. - С. 6-9.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К.: Наукова думка. В 3 т. (Пам'ятки історичної думки України).

Т. I.: 1990. - 592 с.

Т. II.: 1990. - 560 с.

Т. III.: 1991. - 560 с.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Л.: Світ. В 3 т.

Т. I.: 1990. - 316 с.

Т. II.: 1991. - 392 с.

Т. III.: 1992. - 454 с.

Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. I; Ч. II / Упорядкував., передм. М.М.Олійник-Шубравської. – К.: Веселка, 1995. - 448 с., 7 ілюстр.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рис. 1. Кам'яний хрест з с.Кисляківка, зроблений козаком Микитою Хресторобом (1-2; Рисунки І.В.Сапожнікова по малюнку та фотознімку з колекції Т.І.Максимюка)

Рис. 2. Хрест на могилі запорозького козака Григорія Шульги (Рисунок І.Сапожнікова по малюнку І.І.Козирода)

Рис. 3. Намогильний камінь запорозького козака Григорія 1611 р. з Михайлівського Златоверхого собору м.Києва (Рисунок І.В.Сапожнікова по фотознімку Г.Ю.Івакіна)

Рис. 4. Кам'яний хрест з Музею історії запорозького козацтва на о.Хортиця (Рисунок І.В.Сапожнікова)

Рис. 5. Фрагмент хреста з Музею історії запорозького козацтва (1); Уламок хреста з Кам'янської Січі, знайдений експедицією музею (2) (Рисунки І.В.Сапожнікова)

Рис. 6. Хрест, який стояв на могилі запорожця С.Тарана (Музей історії запорозького козацтва. Рисунок І.В.Сапожнікова)

Рис. 7. План Старої Січі в с.Капулівка (Скальковский - 1846-а)

Рис. 8. План Старої Січі, на якому позначена могила І.Сірка (Карелин - 1875)

Рис. 9. Загальний план запорозьких земель (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План VIII)

Рис. 10. План Базавлуцької Січі (Еварницький - 1888. - Ч. I. - План II)

Рис. 11. План Томаківської Січі (Еварницький - 1888. - Ч. I. - План III)

Рис. 12. План Чортомлицької Січі (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План IV)

Рис. 13. Пам'ятник кошевого І.Д.Сірка (Рисунок А.Г.Сластьона з фотознімку - Яворницький - 1995)

Рис. 14. План Кам'янської Січі (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План VI)

Рис. 15. Пам'ятник кошового К.Г.Гордієнка (Еварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 29)

Рис. 16. Плита кошового П.І.Калнишевського (Еварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 33)

Рис. 17. Намогильний хрест отамана Капіса (Малюнок І.Решіна - Еварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 34)

Рис. 18. План Нової Січі (Еварницький - 1888. - Ч. II. - План VII)

Рис. 19. Намогильний хрест кошового С.Гладкого (вид з боку розп'яття - Еварницький - 1888. - Ч. II. - Рис. 35)

Рис. 20. Гробниця Дорошенка (Бантыш-Каменский - 1903)

Рис. 21. Кам'яний хрест Антона Кременецького (Рисунок І.В.Сапожнікова)

Рис. 22. Кам'яний хрест з с.Михайлівки (Рисунок І.В.Сапожнікова)

Рис. 23. Хрест на могилі французів Катле, зроблений запорожцем М.Хресторобом (Рисунок І.В.Сапожнікова по малюнку з колекції Т.І.Максимюка)

Рис. на звороті першої сторінки титульного листа позичений з видання (Скальковский - 1885. - Т. I)

Рис. на другій сторінці титульного листа - герб, вирізьблений на лицевому боці хреста кошового отамана К.Гордієнка (Рисунок І.В.Сапожнікова за реконструкцією О.Ю.Паталаха)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдуленко* (мешканець с.Покровське) – 45
Айналов – 141, 164
Акацатови (родина землевласників) – 70
Анастасія (Анастасія - свята мучениця з Херсонесу) – 150, 157
Андрій (протоп. Кобеляцький) – 82
Андрій (священник Шаргородський) – 138
Андрій Первозваний (апостол) – 141
Антонович В. – 10, 199
Арсеній (юродивий, мешк.с.Ярополча) - 132
Бабенко К. (чорноморський козак, поручик російської армії) – 78
Багатий М. – див. М.Мирошниченко
Балицький П. – 173
Бантшиш-Каменський Д. – 131 (підп.до рис. 20), 199, 204
Барановський Д. (вільний матрос, мешканець м.Нікополь) – 123
Барановський С. (запорозький козак, дід Барановського Д.) – 123
Баришпольський (свящ.с.Покровське) – 121
Барсов М. – 150, 158
Бассанський В. (мешк.с.Голо-Грушівка) – 91
Баторій Стефан (польський король) – 50
Бачинська О. – 4, 198, 199
Бачинський А. – 198, 199
Бец В. – 10, 199
Биховець (військовий писар Січі Запорозького) – 191
Белинський О. (кошовий отаман Січі Запорозької) – 89
Беришадський Г. (запороз.козак - ?) – 78
Беришадський Я. (запороз.козак - ?, капітан рос.армії) – 78
Білий В. (запор. козак) – 89
Білий П. (мешк.с.Гола Грушівка, кол.запорожець) – 90
Білий Р. (запор.козак) – 89
Білий С. (запор.козак) – 32, 39, 102
Білий С. (запор.старшина, кошовий отаман Чорноморського козацького війська) – 98
Білоус А. (мешк.с.Покровське) – 90
Білоус М. (дружина Білоуса А.) – 90
Бовсенко Д. (запор.козак) – 55
Богдадим С. (запор.козак - ?) – 88
Богданко (Богдан Ружинський - ?) *Я.* (гетьман Січі Запорозької) – 50
Богущ П. – 7, 8, 199
Бодяньський О. – 12, 199
Бойко (запор.курінний (?) отаман) – 92
Бондаревський Ф. (запор.козак - ?, прапорщик рос.армії) – 78
Боплан Г. – 59
Борисенко Д. (запор.козак) – 73, 110, 112, 120
Борисенко К. – 16, 200
Борищак І. – 199
Ботушанська О. – 4
Буланій Ф. (мешк.с.Голо-Грушівка) – 91
Булгар І. (мешк.с.Покровське) – 38
Булеч П. (свящ.) – 88
Булич Д. (мешк.с.Лецманська Кам'янка, кол. запорожець - ?) – 90
Булич І. (дружина Булича Д.) – 90
Бурляй (козацький отаман) – 95
Бурсак (запор.козак) – 98
Бурулько – 187
Бур'ян Л. – 4
Бутурлін (генерал-майор рос.армії) – 64
Бялковський Л. – 135, 136, 139
Ванатович В. (свящ.) – 82

- Васильєв Д.* (свящ.) – 88
Василій (немовля, ім'я на кам'яному хресті) – 176, 184 (Фотознімок 107)
Великий І. (запор.полковий (?) отаман) – 98
Великий Л. (запор.козак, майор рос.армії) – 76
Величко (козацький літописець) С. – 7, 10, 124, 159, 199
Вел'ямін-Рутський І. (уніатський митрополит) – 138
Веніамін (запор.свящ.) – 23
Верижник М. (князь) – 163
Вертил'як (Вертел'як) *М.* – 4, 7, 8, 27, 65, 66, 73, 80, 84, 116, 196, 199, 201
Вестерфельд – 177
Вітовт (великий князь литовський) – 71
Винокур І. – 199
Вишневецькі (родина польських князів) – 60
Вишневецький (Байда) *Д.* (гетьман) – 60
Владислав Ягайлович (литовський князь) – 162
Власій (запор. курінний отаман) – 74, 81
Вовк Хв. – див. *Волков Ф.*
Волков Ф. (Вовк Хв., Лупулеску, Кондратович Ф.) – 4, 5, 12, 166, 199
Володимир Святий (Київський князь) – 142, 149
Волошин (запор.курінний отаман) – 55
Воронцов М. (новоросійський ген.-губернатор) – 22
Вяземський А. (князь, землевласник) – 32, 39
Гавер'їл (митрополит катеринославський) – 83, 86, 88
Гайдук В. (запор.козак) – 106
Галаган Г. (запор.полковник) – 49
Галицький Д. (давньо-руський князь) – див. Клим Христинич
Герасимов М. – 190, 192
Гиржєв С. (землевласник) – 102
Гладка Ф. (дружина Гладкого Й.) – 100
Гладкий В. (син Гладкого Й.) – 100
Гладкий Д. (кошовий отаман Січі Запорозької, син Гладкого С.) – 121
Гладкий Й. (останній кошовий отаман Січі Зідунайської, генерал-майор рос.армії) – 10, 100
Гладкий С. (кошовий отаман Січі Запорозької) – 36, 74 (№ 15), 117 (рис. 18), 119 (рис. 19), 120-121, 204
Гнатович Я. – див. *Ігнатович*
Гога П. (запор.козак) – 88
Годунови (родинна могила у Троїцькій Лаврі) – 143
Головацький – 162
Головін М. – 188
Головка А. (запор.козак) – 104
Голуб К. (мешк.с.Покровське) – 120
Голубєв С. – 138, 139
Гордієнко К. (кошовий отаман Січі Запорозької) – 27, 49, 53, 56, 59, 64, 66, 71, 75 (№ 2), 85, 109 (рис. 14), 111 (рис. 15), 114, 116, 199, 204
Горисько П. (запор.козак) – 106
Горкуша І. (запор.козак) – 87
Горленко – 168
Городецький (свящ.Успенської церкви с. Мовчани) – 135, 136
Гошкевич В. – 10, 201
Грабовецький В. – 200
Григорій (запор.козак) – 13 (рис. 3), 18, 204
Григорович (Сич) *В.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 47
Гриде... В. (козак, військовий товариш) – 175, 183 (Фотознімок 105)
Грозний – див. *Іван*
Грушевський М. – 143, 200
Губа Л. (запор.військовий осавул, брат Губи Ф.) – 116
Губа С. (запор.козак, полковий хорунжий Чорноморського війська) – 91
Губа Ф. (запор.козак) – 116
Данііл Переяславський (преп.свящ.) – 143
Данило (московський князь) – 142
Данило (запор.курінний отаман) – 74, 81
Данило Галицький (давньо-руський князь) – 144
Данило (Данііл Конеловський - ?, запор.козак) – 54, 73, 80, 112
Данько (козак) – 18
Дебоксет (де-Боксет) *Д.* (інженер-майор рос.армії) – 64
Денисови – 158
Дивниченко К. (мешк.с.Капулівка) – 122
Дмитренко І. – 203
Дмитро (античний художник) – 164
Дорофей (запор.козак) – 81
Дорошенко Д. – 200
Дорошенко П. (гетьман) – 10, 128-130, 131 (рис. 20), 143, 200, 204
Драчун А. (мешк.сл.Олександрівської, кол. запорожець - ?) – 89
Дроботов А. (свящ.Покровської церкви с. Покровського) – 90
Євгеній (архієпископ слав'янський та херсонський) – 81
Євстратій (печерський чернець) – 142

- Елена* (мати візантійського імператора Костянтина Великого) – 163, 164
- Елизавета Петрівна* (російська імператриця) – 87
- Єлінова* – див. *Крилова Л.*
- Єрофесєв* (Єрофесєвич) *В.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 27, 66, 85, 109 (рис. 14), 114, 199
- Єсаулов* (землевласник) – 65
- Єфименко П.* – 10, 200
- Жепелєв С.* (запор.козак) – 78
- Жимолостнова Е.* – 4
- Забутний* (мешк.с.Покровське) – 48
- Завадовський І.* (запор.курінний отаман) – 23
- Завгородня Т.* – 201
- Загубиколесо І.* (мешк.с.Голо-Грушівка, кол. запорожець) – 90
- Залізник Л.* – 201
- Замфіра* (немовля, ім'я на кам'яному хресті – 176, 184 (Фотознімок 107))
- Запешний А.* (чернець Самарського монастиря) – 89
- Заремба С.* – 200
- Зароцький А.* (військовий рос.армії) – 88
- Заруба* (козак) – 18
- Зоммер К.* (упр.помістями А.Штиглиця) – 29, 31
- Івакін Г.* – 13 (підп.до рис. 3), 18, 204
- Іваник* (Іванник, Іванов) *Ф.* - (кошовий отаман Січі Запорозької) – 43, 53
- Іван* (Іоанн - запор.козак) – 48, 80, 121
- Іван* (Іоанн, мешк.с.Мовчани) – 136
- Іван Грозний* (російський цар) – 190
- Іван Павлович* (давньо-руський посадник, який поставив Стерженського хреста) – 162
- Іванов Ф.* – див. Іваник
- Івах О.* – 16, 200
- Ігнатович* (Гнатович, Малий) *Я.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 51-52
- Іоанн-Казимір* (польський король) – 52
- Іов* (архієпископ катеринославський) – 92
- Іогансон Ф.* (видавник) – 199
- Ісаєв* (донський козацький полковник) – 83
- Іскра І.* (полковий осавул, полтавський полковник) – 199, 200
- Калнеш* (Калниш - запор.козак) – 100, 102
- Калнишевський П.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 7, 10, 102, 113 (рис. 16), 116, 118, 200, 202, 203, 204
- Кальнофоцький* – 177
- Каманін І.* – 4, 8, 10, 135, 139, 200
- Капис* (Капирс, Карпис - ?) *І.* (запор.козак) – 8, 74, 75, 81, 115 (рис. 17), 118, 120, 204
- Карамзін М.* – 142
- Карасир В.* (кол.запор.козак - ?) – 79, 104
- Карасир Г.* (кол.запор.козак - ?) – 79, 104
- Карасир Д.* (кол.запор.козак - ?) – 79, 104
- Карелін І.* (протоіерей) – 4, 8, 76, 77 (підп. до рис. 8), 79, 87, 104, 200, 204
- Карл XII* (шведський король) – 59, 64, 132
- Карпо* (запор.козак) – 24
- Карпо* (запор.козак) – 81
- Катерина II* (російська імператриця) – 81, 83, 87, 88, 98, 121
- Катле Л.* – 82, 196, 197 (рис. 23), 204
- Катле І.* – 82, 196, 197 (рис. 23), 204
- Кащенко А.* – 10, 200
- Кваша С.* (мешк.с.Капулівка) – 108
- Киценко М.* – 186, 187, 188
- Килимов П.* (св'ящ.) – 4, 8, 75, 200
- Кирил* (православний святий, засновник слов'янського письма) – 141
- Кириленко Р.* (ктитор Успенської церкви м. Новогеоргієвська) – 85
- Кирило* (запор.козак) – 102
- Кікоть М.* – 188, 189
- Кір'яка* (Кір'ян - ?, немовля, ім'я на кам'яному хресті) – 176, 184 (Фотознімок 106)
- Клейни* (родина власників земель хут.Многопольного) – 104
- Клеменов А.* (купець м.Новогеоргієвська) – 87
- Клепачевський П.* (запор.св'ящ.Георгієвської церкви с.Андрусівки) – 87
- Клим Христинич* (дружинник князя Галицького Д.) – 144, 146, 177,
- Кнукен А.* (запор.козак) – 98,
- Коваль І.* (мешк.с.Капулівка) – 108, 110,
- Козарь С.* (запор.козак) – 116,
- Козелецький П.* – див. *Козлицький П.*
- Козирод І.* – 11 (під.до рис. 2), 16, 204
- Козлицький* (Козелецький) *П.* (кошовий отаман Запорозької Січі) – 86
- Козиренко Д.* (мешк.с.Шестерня) – 98
- Колпак А.* (запор.курінний (?) отаман) – 23
- Колцунок Г.* – 12, 200
- Кольченко Л.* – 4, 199
- Колядумишний В.* (запор.козак) – 106
- Кондратович Ф.* – див. Волков Ф.
- Конеловський* (назва запор.куреня - ?) *Д.* – див. *Данило*
- Коношко В.* (запор.козак) – 82, 93, 116, 196
- Копя Р.* (архімандрит Києво-Печерської Лаври) – 42

- Корж І.* (запор.козак) – 37, 38, 40, 45, 88, 200
- Костянтин Великий* (Візантійський імператор) – 163, 164
- Короленко П.* – 5, 26, 200
- Коротченко Д.* – 187
- Кочубей В.* (генеральний писар) – 199, 200
- Краснов В.* – 4, 10, 128, 134, 200
- Кременецький А.* (запор.козак) – 14, 20, 193, 194 (рис. 21), 196, 197, 204
- Кременецький* [...] (підпоручик рос.армії, син А.Кременецького) – 194 (рис. 21), 196
- Кремянський Г.* (протоіерей) – 61
- Крестороб Н.* – див. *Хрестороб М.*
- Крилова* (Єлінова) *Л.* – 186, 189, 190, 191
- Крисін Ю.* – 200
- Куделя П.* (запор.курінний отаман) – 88, 97
- Кулак* (Кулька) *М.* (запор.курінний (?) отаман) – 73, 80, 120
- Кулик Н.* (запор.козак) – 102
- Кулька* – див. *Кулак М.*
- Курка М.* (дружина Курки М.) – 86
- Курка М.* (мешк.с.Круки) – 86
- Кустовський П.* (син Кустовського С.) – 9 (рис. 1), 82
- Кустовський С.* (свящ.) – 9 (рис. 1), 82
- Кутмеїчко Г.* (мешк. с.Ломоватого) – 85
- Кутмеїчко А.* (дружина Кутмеїчко Г.) – 85
- Кушнір В.* – 201
- Лабанов В.* (капітан рос.армії) – 82
- Лазар* (Лазор - запор.курінний (?) отаман) – 12, 175
- Лебединська Г.* – 192
- Лебединська Т.* – 14, 200
- Легуша Д.* (запор.козак) – 87, 88
- Ленявко С.* – 10, 200
- Лесін Л.* (запор.козак) – 89
- Летюченко Л.* (мешк.с.Лоцманська Кам'янка) – 92
- Летючий Д.* (батько Летюченко Л.) – 92
- Летючиха М.* (мати Летюченко Л.) – 92
- Лизогуб Я.* (ген.обозний Війська Запорозького) – 14
- Литвін М.* – 61
- Ломака К.* (запор.козак - ?) – 79, 104
- Лубенець Д.* (запор.козак) – 80
- Лук'ян* (запор.козак) – 54, 74, 112
- Лук'ян* (мешк.с.Верещаки на Волині) – 95
- Лупулеску* – Див. *Волков Ф.*
- Ляліков Ф.* – 84
- Мазай М.* (мешк.с.Капулівка) – 110
- Мазена І.* (гетьман) – 49, 59, 64, 71
- Макаренко М.* – 170
- Максимов М.* (служб. А.Штиглиця) – 29, 31
- Максимюк Т.* – 9 (підп.до рис. 1), 197 (підп.до рис. 23), 204
- Малашевич І.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 42
- Малашевський* – 141
- Малий Х.* (запор.курінний отаман) – 89
- Малий Я.* – див. *Ігнатович*
- Малина В.* – 14, 193, 200
- Малько В.* (мешк.м.Крюків) – 86
- Мамайські мурзи* (ногайський рід) – 63
- Мандро І.* (запор.полковник) – 25
- Маркевич Г.* – 57
- Маркевич О.* – 200
- Мартинович* – 168
- Матвій* (свящ.Шаргородський) – 138
- Мекифор* – див. *Никифор*
- Мекульський П.* (Щербина - полковник Чорномор.війська, секунд-майор рос.армії) – 92
- Менжелей А.* (свящ.с.Петрово на р.Інгульці) – 97
- Метильченко П.* (мешк.Перевизького хут.) – 75
- Методій* – див. *Мефодій*
- Мефодій* (православний святий, один із засновників слов'янського письма) – 141
- Милорадович Є.* (власниця земель с.Олександрівки - Штихового) – 116
- Мирошніченко* (Багатий) *М.* (мешк.с.Капулівка) – 110, 112
- Мирошніченко С.* (мешк.с.Покровське) – 121
- Михайло* (Чернігівський князь) – 162
- Михайло* (запор.козак) – 97
- Михайло Всеволодович* (давньо-руський князь) – 143
- Михальчишин І.* – 16, 201
- Мишанич О.* – 199
- Мільська А.* – 187
- Мовчан* (Молчан - козак, засновник села) – 136
- Моздир М.* – 12, 14, 201
- Мойер Г.* (ректор іезуїтської Августинської колегії) – 139
- Мощенський К.* (запор.козак) – 116
- Мукосей Д.* (запор.козак) – 102
- Мурзакевич М.* – 75, 80, 84, 201
- Назаренко Є.* (дружина Р.Назаренко) – 86
- Назаренко Р.* (мешк.с.Круки) – 86
- Нарбеков Г.* – 172, 173
- Нарена* (запор.козак) – 98
- Недоступ* (запор.козак) – 7, 106
- Недоступ П.* (запор.козак) – 90
- Неліна З.* (мешк.с.Капулівка) – 123

- Неміна М.* (мешк.с.Капулівка) – 57
Никитін П. (свящ.Успенської церкви м.Новогеоргієвськ) – 85
Никифор (Мекифор – запор.козак) – 116
Никитович Г. (запор.курінний отаман) – 102
Никон (блаж.,свящ.) – 142
Носевський (Носевка) *Є.* (запор.козак) – 54, 73, 80 (№ 3), 112
Оболенський (воевода - ?) – 97
Олійник-Шубравська М. – 203
Ольга (київська княгиня) – 142
Орлов (полковник донських козаків) – 83
Орлова П. (мешк.с.Шестерня) – 98
Остафій (мешк.давнього Новгорода) – 142
Островерхов А. – 201
Очеретькова Е. (власниця с.Мар'ївки) – 106
Павлинов – 171
Павло (Павел) (запор.козак - ?) – 81
Павло (Павел – ктитор Покровської кошової церкви) – 86
Павло I (російський імператор) – 81, 87
Павлюк (Павлюга) *К.* – (кошовий отаман Січі Запорозької) – 50
Павлюцький Г. – 168
Палій (Палей) *Т.* (мешк.с.Грушівка, кол.запорожець - ?) – 90
Палій П. (батько Палія Т.) – 90,
Палій М. (мати Палія Т.) – 90
Паліцин А. – 118
Пантелєєв Л. (видавець) – 202
Парцей М. – 201
Пашенко П. (дружина Пашенко С.) – 87
Пашенко С. (мешк.с.Круків) – 87
Пелипенко, (запор.курінний отаман) – 74, 81
Петрик, (запор.козак, засновник с.Петрово) – 96
Петро I (російський імператор) – 49, 52, 63, 64, 108, 190
Петро III (російський імператор) – 87
Петров Д. (запор.свящ.Успенської церкви сл.Новогеоргієвської) – 86, 89
Петров І. (запор.свящ.Миколаївської церкви с.Стецівка) – 87
Пешанов В. – 186, 187
Пироговський (Переговський) *О.* (мешк.с.Покровське) – 75
Пихно (запор.козак) – 98
Пес О. (запор.курінний отаман) – 48
Плечко В. (мешк.с.Круки) – 88
Плювака І. (запор.козак) – 10
Подерня (запор.сотник Коломацький, полковник Кодацької паланки - ?) – 124
Покотило Г. (запор.козак) – 7, 22
Покришкін П. – 173
Покровський – 145, 150
Полін'яки (князі, землевласники с.Богданівка) – 70
Полторацький М. (дніпровський лоцман, прапорщик рос.армії) – 88
Помяловський – 143
Порохов М. (свящ.Михайлівської церкви с.Голо-Грушівка) – 91
Потац П. (ктитор Миколаївської церкви с.Стецівка) – 87
Потьомкін-Таврійський Г. (князь) – 40, 41, 82, 98, 123
Прокопенко Л. – 14, 16, 201
Прохоров – 150
Проценко Л. – 14, 201
Птоломеї (египетська династія античних часів) – 164
Пуций (Пуция) *М.* (запор.козак) – 116
Пушкін О. – 128, 129
Радзивіл (Криштоф - ?, князь, литовський гетьман) – 177
Рафаїл (митрополіт Київський) – 38
Резник В. – 201
Репін І. – 8, 115 (рис. 17), 199, 204
Репнинський Я. (полковник рос.армії) – 81
Рибаков Ф. (мешк.околиць кол.Микитинської Січі) – 108
Рибников – 142
Річчі-Заноні – 64
Рукавишна (друж.Рукавишного М.) – 49
Рукавишний М. (І. - ?) (мешк.с.Покровське) – 46, 75
Рябінін-Скляревський О. – 5
Ружинські (князі) – 50; див.також – *Богданко Я.*
Романов М. (великий князь, власник земель с.Покровського) – 75
Романова А. (велика княгиня) – 87
Романова М. (дружина Павла І) – 81
Россолода І. (син запор.козака Недоступа) – 7, 106
Рубіжанський О. – 191
Савинков (видавець) – 150
Савост'ян (запор.козак - ?, брат Никитовича Г.) – 102
Самбок М. (запор.козак) – 97
Самодрига С. (запор.козак, капітан рос.армії) – 18
Самсон М. (мешк.м.Новогеоргієвського) – 84
Самсон Х. (дружина Самсона М.) – 84
Самсон І., П. та С. (діти Самсонів) – 84

- Сапожников І.* – 4, 5, 6, 7, 9 (підп.до рис. 1), 10, 13 (підп.до рис. 3), 14, 15 (підп.до Рис. 4), 16, 17 (підп.до рис. 5), 18, 19, 20, 100, 193, 194 (підп.до рис. 21), 195 (підп.до рис. 22, 196, 197 (підп.до рис. 23), 198, 199, 201, 204, 205
- Сапожникова Г.* – 20, 201
- Свенцинський* (Свенцкій - ?) - 59-60, 61
- Свешніков І.* – 199, 201
- Свирелін А.* – 143
- Свиностриг Є.* (мешк.с.Петрово на р.Інгулець) – 97
- Сегеда С.* – 192, 201
- Седека В.* (ктитор Георгіївської церкви с. Андрусівки) – 87
- Семен* (Сімеон - запор.козак) – 54, 74, 110
- Сергій* (св'ящ.) – 163
- Сергій* (запор.козак) – 104
- Сергєпутовський А.* – 167
- Сецинський Є.* – 135, 143, 169, 172
- Сидір* (запор.козак) – 74, 80, 112
- Симон Варяг* (ім'я на хресті з Новгороду) – 158
- Сичов* (прем'єр-майор рос.армії, донський козак - ?) – 83
- Сімеон* (Петрович - ? – св'ящ.) – 87
- Сінкевич І.* – 12, 201
- Сірко І.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 8, 12, 51 (рис. 7), 53, 56-58, 73, 75, 77, 107 (рис. 13), 110, 122-124, 146, 174, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 201, 204
- Січован* (запор.старшина -?) – 98
- Скальковський А.* – 4, 5, 8, 21, 27, 28, 43, 44, 51 (підп.до рис. 7), 201, 202, 204
- Скуба А.* (упр. помістям Є.Милорадович у с.Олександрівці) – 116
- Скоропадський І.* (гетьман) – 64
- Скороходов І.* (видавець) – 202
- Слабий* – див. *Таран Г.*
- Сластьон А.* – 107 (підп.до рис. 13), 204
- Слюсар Ю.* – 6, 16, 18, 20, 193, 196, 198, 201
- Смирна П.* (друж.Смирного Д.) – 91
- Смирнов Я.* – 170
- Смирний Д.* (мешк.с.Лоцманська Кам'янка) – 91
- Соколовський М.* – 173
- Солнцев* (видавник) – 142
- Сорокопуд М.* (запор.козак) – 88, 97
- Спаський* (землевласник, капітан рос.армії) – 9 (рис. 1), 82
- Спаський Г.* – 8, 200
- Спіцин О.* – 12, 142, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 157, 158, 163, 202
- Срезневський* – 143
- Степан* (ім'я на надгробній плиті з Тверського музею) – 144, 163
- Степан* (Стефан) (запор.козак - ?) – 81
- Стефан* (давньо-християнський пресвітер) – 150, 157
- Сторчак І.* (мешк.сл.Олександрівської, кол. запорожець - ?) – 89
- Сторчовус П.* (запор.козак) – 81
- Стягайло І.* (кошовий отаман Січі Запорозької) – 124
- Суворін* (видавець) – 128
- Сукур І.* (запор.козак) – 89
- Суслов В.* – 171, 173
- Сухий С.* (запор.курінний отаман) – 102
- Таран* (Слабий) *Г.* (вільний матрос, мешк.м. Нікополя) – 122
- Таран С.* (запор.козак) – 19 (рис. 6), 20, 51 (рис. 7), 55, 74, 80, 108, 204
- Тарнавський* – 200
- Текелій П.* (генерал-аншеф рос.армії) – 37, 39, 56, 91
- Телегін Д.* – 4, 12, 14, 16, 20, 186, 199, 202
- Тиссаровський І.* (православ.єпископ Каменецький) – 138
- Тітов В.* – 10, 16, 202
- Тітова О.* – 14, 16, 20, 199, 202
- Тихоміров Д.* – 144, 146
- Ткаченко Н.* – 18, 202
- Товстоног* (Товстонец, Тоштопег - ?) *Ф.* (запор.військовий осавул) – 51 (рис. 7), 55, 74, 75, 110
- Толочко П.* – 14
- Толстой Ф.* (власник земель с.Грушівки) – 90
- Тотович В.* (офіцер рос.армії) – 88
- Троцинський П.* (св'ящ.) – 80, 201
- Тупало С.* (запор.козак) – 14
- Уваров О.* – 169
- Устим* (брат Самсона М.) – 84
- Фабріціус І.* – 10, 196, 202
- Федір* (запор.козак) – 114
- Федір Олексійович* (Романов) (російський цар) – 58, 75, 110, 188
- Феодорит* (архімандрит) – 118
- Феофан* (архімандрит) – 26
- Філодерт* (чернець, кол.запор.козак) – 86
- Фотинський О.* – 173
- Ханенко* – 150
- Ханенко Ф.* (мешк.с.Грушівки) – 102
- Харченко Д.* (запор.козак) – 22, 74, 81
- Харко* (батько козака Харченка) – 22, 74, 81
- Хатук Г.* (запор.козак) – 82
- Хмельницький Б.* (гетьман) – 10, 95, 125, 127, 136

- Ходарін В.* (мешк.околиць кол.Микитинської Січі) – 108
- Хорват А.* (землевласник) – 87
- Хорват (Хорватий) І.* (полковник рос.армії, нащадок Хорвата А.) – 87
- Хрестороб М.* (запор.козак) – 9 (рис. 1), 16, 196, 204
- Христофор* (давньо-християнський пресвітер) – 150, 157
- Чапля І.* (запор.козак) – 73, 80, 120
- Чарнецький* (польський воєвода) – 127
- Чекерез М.* (запор.козак) – 78
- Чекерес С.* (запор.козак) – 86
- Чепіга З.* (кошовий отаман Чорномор. війська, генерал-майор рос.армії) - 7, 26
- Червоний І.* (запорозький козак - ?, прапорщик рос.армії) – 78
- Чернишов* (граф) – 133-134
- Чирков А.* – 8, 80, 84, 196, 201, 202
- Чичерін І.* – 83
- Чорний В.* (запор.козак) – 81
- Чумак М.* (мешк.сл.Новокадацької) - 91
- Шевченко* (козак) – 18
- Шевченко Т.* – 1, 7, 128, 199
- Шевчук В.* – 199
- Шестерня* (запор.козак - засновник села) – 97
- Шилов Ю.* – 14
- Шинкевич М.* – 83
- Шипотиник А.* (друж.Шипотиника Н.) – 90
- Шипотиник Н.* (мешк.с.Покровського, кол. запорожець - ?) – 90
- Широцький К.* – 4, 12, 140, 202,
- Шишацький Г.* (ігумен Нефорошанського монастиря) – 86
- Шиян І.* (запорозький козак) – 82, 90
- Шиян Я.* (запорозький козак) – 82, 90
- Шкура Є.* (запор.курінний (?) отаман) – 74, 80, 112
- Шляпкін І.* – 141, 142, 143, 144, 146, 149, 150, 177, 202
- Шмигайлова* (нікопольська купчиха) – 47
- Штейнгель Ф.* – 173
- Штиглиць А.* (барон, землевласник) – 29, 31, 34, 49, 57
- Шувалов Р.* – 6, 20, 193, 198, 201, 202
- Шудря М.* – 200
- Шульга Г.* (запор.козак) – 11 (рис. 2), 16, 18, 204
- Щепкін* – 150
- Щербаківський Д.* – 4, 12, 174, 202
- Щербацький Т.* (митрополіт Київський) – 41
- Щербина П.* – див. *Мекульський*
- Щурова Т.* – 4
- Юркови[ч] М.* (запор.курінний отаман) - 175
- Юстиніан* (візантійський імператор) – 141
- Яворницький* (Эварницкий) *Д.* - 4, 5, 7, 8, 10, 99 (підп.до рис.9), 100, 101 (підл.до рис. 10), 103 (підп.до рис. 11), 105 (підп.до рис. 12), 107 (підп.до рис. 107), 109 (підп.до рис. 14), 111 (підп.до рис. 15), 113 (підп.до рис. 16), 115 (підп.до рис. 17), 116, 117 (підп.до рис. 18), 119 (підп.до рис. 19), 122, 124, 146, 188, 190, 196, 202, 203, 204
- Яків* (запор.козак) – 114
- Яковенко Н.* – 188
- Яковенко П.* (запор.козак) – 88
- Яковлев* (полковник рос.армії) – 49
- Яковлев* – 142
- Ярополк Володимирович* (київський князь) – 142
- Ярослав Мудрий* (київський князь) – 142, 143, 190
- Matlakowski* – 149
- Moklowski К.* – 173
- Sokolowski М.* – 173
- Venturi* – 141

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія* – 95
Аккерман, м. – 57
Андрійовичи, с. (Новоград-Волинського пов.) – 166, 167, 168, 170
Андрусівка, с. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 87
Антверпенський, собор – 173
Арад, м. – 91
Архістратиґа Михаїла, церква (с.Печанівка, Київської губ.) – 170
Базавлук, о. – 101 (рис. 10)
Базавлук, - р. – 30, 32, 33, 100, 101 (рис. 10), 102
Базавлуцька Січ – див. *Січ Базавлуцька*
Базавлуцький, лиман – 33, 101 (Рис. 10)
Балтянський, пов. – 140
Барабаяни, хут. – 10
Бейкус, р. – див. *Бейкуш*
Бейкуш, р. (Бейкус) – 77 (рис. 8), 101 (рис. 10)
Берестечко, м. – 200, 201
Берестово, с. (Сахновищанського району Харківської обл.) – 16
Берислав, м. – 63, 65, 67, 82
Бесарабія – 179
Білорусь – 98, 143
Білозерка, р. (Мамай-Су) - 62, 63
Білозерський, лиман – 62
Білоусівка, с. (Гайсинського пов.) – 147, 148, 149, 150, 157, 159
Білошиця, с. (Овручського пов.) – 168
Бобринський, пов. (Херсонської губ.) – 69
Богданівка, с. – 70
Богданівка, с. (Брацлавського пов.) – 150, 157, 159
Борці, с. (Перемишлянського р-ну Львівської обл.) – 16
Брацлавський, пов. – 140, 148, 150, 159
Буг, р. (Бог, Південний Буг) – 10, 14, 69, 70, 71, 84, 91, 116, 162, 193, 196
Бугай, р. – 78, 104
Буго-Гардівська, паланка – 69, 70, 99 (рис. 9)
Бузький, лиман – 196
Буковина, – 12, 169
Варшава, м. – 178
Великий Ягорлик, р. – 143
Великоросія – 142, 176
Вербки, с. (Ковельського пов.) – 166, 169
Верблюжка, р. – 96
Вербове, с. (Ямпольського пов.) – 148, 157, 159
Верецаки, с. (Кременецького пов.) – 94, 95
Верецаки Вишні, с. – див. *Верецаки*
Візантія – 147, 149
Вільно, м. – 178
Вітебська, губ. – 143
Вознесенськ, м. (Миколаївської обл.) – 193
Вознесенська, переправа – 71
Вознесенська, церква (с.Петрова) – 88
Вознесенська, церква (с.Вознесенського) – 92
Вознесенське, с. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 92
Волинь, – 12, 94, 142, 143, 149, 158, 166, 167, 168, 169, 177, 178, 199
Волинська, губ. – 143, 168, 170, 171
Волга, р. – 191
Володимир-Волинський, м. – 144
Волокаламський, пов. – 143
Волошське, с. (Волоське) – 88
Воскресіння Христова, церква (м.Берислава) – 82
В'юниці, с. – 18

- В'ятка*, м. – 128
Гайсинський, пов. – 147, 148, 150, 157, 159, 160, 162
Гайшин, с. – 18
Галицька Русь – 162
Галиція Східна – 169, 170
Галичина, – 12, 94, 149, 150, 170, 171, 176, 179, 180, 181, 182, 185
Гард, ур. – 68, 69, 70, 71
Гардовий, перевіз – 196
Гасан-Баши, (брама Нової Січі) – див. також *Шамбаш* – 35, 48
Гетьманщина, кордони і фортеці - 99 (Карта на Рис. 9)
Георгіївська, церква (с. Андрусівки) – 87
Георгіївська, церква (Самарського пустинно-Миколаївського монаст.) – 85, 86, 87
Гирли, с. – 22, 73, 80, 81, 82
Глинське, с. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 85
Гнила Липа, р. – 16
Гола Грушівка, с. – 90, 91
Голгофа, гора – 157, 163, 164
Городенківський, пов. – 179, 185
Городище, о. (місце Січі Томаківської) – 104
Городище, ур. – 104
Городок, с. (Рівенського пов.) – 166
Греція (Греччина) – 141
Грозинці, с. (Хотинського пов.) – 175
Грушівка, с. – 29, 31, 32, 53, 90, 101 (рис. 10), 102
Грушівський Кут, с. – 101 (рис. 10)
Губник, с. (Гайсинського пов.) – 147, 148, 149, 150, 157, 159, 160, 162
Гульбище, ур. – 104
Гурбинці, с. (Прилуцького пов. Полтавської губ.) - 200
Гуцульщина – 169
Давидів Брід, с. (Херсонського пов.) – 92
Данківці, с. (Хотинського пов.) – 179
Даріївка, ст. (Ігульська) – 68
Дніпро, р. – 8, 14, 28, 33, 34, 38, 49, 50, 59, 62, 63, 64, 65, 68, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 104, 106, 108, 122, 186, 203
Дніпровський, берег – 63
Дніпровський, лиман – 93, 196
Дніпровський, пов. (Таврійської губ.) – 81
Дніпровські, замки – 61
Дніпровські, о-ви – 59
Дніпропетровськ, м. – 188, 189, 190, 191
Дніпропетровщина – 191
Добрянка, с. – 21
Донське військо, землі - 99 (Карта на рис. 9)
Доницина – 143
Дубова, бал. – 116
Дубовий, хут. 116
Дунай, р. – 5
Європа - 43
Європа Західна – 50, 176
Європа Східна – 166
Житомирський, пов. – 167, 168
Жовтневий, р-н (Миколаївської обл.) – 201
Заболоття, с. (Новоград-Волинського пов.) – 167
Заліси, с. (Ковельського пов.) – 167, 169
Запоріжжя – 8, 12, 27, 29, 30, 47, 62, 93, 96, 99 (Карта на рис. 9), 122, 124, 174, 200, 202
Запоріжжя, м. – 10, 186
Запорозькі, городища - 68, 99 (Карта на рис. 9), 146, 200
Запорозькі, землі – 99 (Карта на рис. 9)
Запорозькі, села – 96, 99 (Карта на рис. 9)
Запорозька Січ – див. *Січ Запорозька*
Заславський, пов. – 143
Збарж, м. – 94, 95, 163
Збур'ївка, с. (Дніпровського пов. Таврійської губ.) – 81
Зелена, р. – 96, 97
Зелене, с. (Широківського р-ну Кіровоградської обл.) – 10
Зімно, с. (на Волині) – 177
Золота Балка, с. – 80
Золота Балка, ур. – 73
Ізборськ, м. – 144
Ізмаїл, м. – 57
Ігулець, р. – 16, 68, 88, 92, 96, 97
Ігульська (Перевезька), паланка – 30, 67, 99 (рис. 9)
Ігульська, ст. – див. *Даріївка*
Іскрівка - див. *Шамове*
Кавказ – 143
Казань, м. – 173
Калинківці, с. (Хотинського пов.) – 175
Калнишиха, гряда – 100, 102
Кальміуська, паланка – 99 (рис. 9)
Кам'яне, с. (Кам'янка Кримська, Крименди-Базар) – 62
Кам'янець-Подільський, м. – 135, 169, 178
Кам'яний Базар, ярм. – 64, 65
Кам'яний Затон, ур. (біля Січі Кам'янської) – 85
Кам'яний Затон, фортеця – 63
Кам'янка, бал. – 106
Кам'янка, р. – 27, 61, 63, 65, 109 (рис. 14)
Кам'янка, с. (на р. Кам'янці біля Мілового яру) – 62

- Кам'янка Базавлуцька*, с. – 62
Кам'янка Інгульська, с. – 62
Кам'янка Красна, с. – 62
Кам'янка Кримська – див. *Кам'яне*
Кам'янка Лоцманська, с. – 62, 90, 91, 92
Кам'янка Чаплинська, с. – 62
Кам'яноломна Гора, ур. – 125
Кам'янська Січ – див. *Січ Кам'янська*
Капулівка, с. (Капилівка, Копиловка, Катеринославського пов.) – 8, 49, 51 (рис. 7), 60, 73, 75, 77 (рис. 8), 80, 81, 108, 110, 112, 122, 123, 124, 186, 187, 188, 189, 192
Катеринослав, м. – 89, 90, 91, 100
Катеринославська, губ. – 30, 84, 85, 86, 88, 89, 92, 200
Катеринославський, пов. – 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 102, 122, 200
Каховське, водосхов. (море) – 186, 188, 189
Київ, м. – 13 (підп. до рис. 3), 14, 18, 95, 127, 157, 161, 170, 177, 178, 189
Київо-Печерська Лавра – 42
Київська, губ. – 168, 169, 170
Київська, держава – 144
Київська Русь – 16
Київські, гори – 141
Київщина – 146, 170
Кинбурн, п-ов. – 21, 23
Кинбурнська, фортеця – 83
Кирилівський монастир, (м.Київ) – 14
Кисляківка, с. (слобода) – 9 (рис. 1 та під.), 14, 18, 82, 196
Кіровоградська, обл. – 10
Кічкас, ур. – 59, 60
Клишківці, с. (Хотинського пов.) – 175
Ковалівка, с. (Одеського пов. Херсонської губ.) – 10, 91
Ковельський, пов. – 166, 167, 168, 169
Кодак, ур. – 71
Кодацька, паланка – 30, 99 (рис. 9)
Койдачка, с. – 68
Козацька, рік. – див. *Підпільна*
Козацьке Речище, р. (рук. Дніпра біля Січі Кам'янської) – 109 (рис. 14)
Коломийський, пов. – 180, 181
Коломийщина – 200
Копиловка, с. – див. *Капулівка*
Короп, м. (Кролевецького пов.) – 169
Корсунь, м. – див. *Херсонес*
Костянтинівка, с. – 69
Костянтинівський, пов. – 143
Костянтинополь, м. – 150
Котлярсенці, с. (на Проскурівщині) – 150, 157, 159
Кош (Нової Січі) – 35, 37
Кошева, р. – 68
Краків, м. – 173, 178
Крамний Базар (передм. Покровської Січі) – 35
Кременецький, брід (на Бузі) – 196
Кременецький, пов. – 94
Кременчуг, м. – 62
Кремль, (московський) – 13 (рис. 3), 18
Кривий Ріг, м. – 122, 186
Криворіжжя – 16, 202
Крим – 29, 47, 57, 62, 71, 124
Крименди-Базар – див. *Кам'яне*
Кримська сторона, (л.б. пониззя Дніпра) – 61, 63, 68
Кролевецький, пов. – 169
Круки, с. – див. *Крюків*
Крюків, м. (Полтавської губ.) – 86, 87, 88
Крюків, с. (Круки) – 86
Кубань, - 43
Курськ, м. – 18
Кутик, ур. (у с.Грушівка) – 102
Кучманський, шлях – 70
Куяльник, с. (у передм. Хаджибею та Одеси) – 202
Ладизжин, м. (Гайсинського пов.) – 147
Лазарівське, кладов. (Олександро-Невської Лаври) – 14
Лама, р. – 129
Летичевський, пов. – 135
Лиса Гора, ур. – 106
Литва – 178
Лівобережна Україна – 170
Ломовате, с. (Черкаського пов.) – 85
Лоханський, пор. – 88
Лоцманська Кам'янка – див. *Кам'янка Лоцманська*
Львів, м. – 164, 177, 178
Львівська, обл. – 16, 201
Маймасура, ур. – 62
Мала Знам'янка, с. – 61, 62, 63
Мала Русь – 159
Малоросія – 29, 57, 60, 98
Мамай-Даг, г. – див. *Мамасва Гора*
Мамай-Су, р. – див. *Білозерка*
Мамасва Гора (Мамай-Даг) – 63
Мамайка, р. – 63
Мар'ївка, с. – 106
Межигір'я – 128
Мелова, ст. – 63, 65
Мертві Води, р. – 71
Мигійський, о. – 69
Мигійський Ташлик, р. – 69
Мизове, с. (Ковельського пов.) – 168
Миколаїв, м. – 16, 40, 93, 193

- Миколаївська*, церква (м.Могилів-Подільського) – 174
Міловий, овраг біля Січі Кам'янської - 60, 61
Микитин Перевіз – 61
Микитин Ріг, мис – 61, 76
Микитино, м. – 61
Микитинська, переп. – 108
Микитинська Січ - див. – *Січ Микитинська*
Миколаївська, обл. – 14, 193
Михайлівка, с. (Катеринославського пов. Катеринославської губ.) – 200
Михайлівка, с. (Ново-Одеського р-ну Миколаївської обл) – 193, 195 (підп. до рис. 22), 196, 198
Михайлівська, церква (с.Волошського) – 88
Михайлівська, церква (с.Голої Грушівки) – 90
Михайлівська, церква (с.Лоцманської Кам'янки) – 90, 91, 92
Михайлівська, церква (с.Старі Кодаки) – 88
Михайлівський Златоверхий собор (м.Київ) – 13 (підп. до рис. 3), 18
Мінська, губ. – 143
Многопольний, хут. – 104
Мовчани, с. (Молчани – Ямпільського пов. Подільської губ.) – 10, 135, 136, 137, 139, 200
Могилів, м. – 176
Могилів-Подільський, м. – 174, 177, 181, 182, 183, 184
Могилівський, пов. – 172, 176
Моравія – 178
Москва, м. – 13 (рис. 3), 18, 123, 124, 128, 150, 162, 163, 171, 191
Московська, губ. – 128, 143
Московщина – 144, 145, 158
Мста, р. – 144
Мурафа, р. (Мурахва) – 135, 138
Мурашка, р. – 135
Надвірна, міст. – 12
Надвірянський, пов. – 182
Независів, с. (Надвірянського пов.) – 12, 182
Немія, с. (Могилівського пов.) – 176
Неплюєва, сл. – 108
Нередицька, церква (Спаса на Нередиці) – 150
Нехвороща, ур. – 71
Нижнє Придністров'я – див. *Придністров'я Нижнє*
Нікополь, м. (Катеринославського пов.) – 12, 29, 47, 60, 61, 62, 65, 76, 78, 79, 82, 86, 89, 122, 123, 150, 186, 200
Нікопольський, р-н. – 186
Нікопольські, хут. – 78
Нікопольщина – 199
Нікольське, с. – 68
Нова Січ – див. *Січ Нова*
Новгород, м. 142, 144, 145, 157, 158
Новгород-Волинський, пов. – 143
Новий Кодак, с. – 91
Новий Стародуб, м. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 88
Нововоронцовка, м. – 30
Новогеоргіївськ, м. – 84, 86, 87, 89
Новоград-Волинський, пов. – 167, 168
Новомиргород, м. (Херсонської губ.) – 91
Новомихайлівка, сл. – 108
Новомосковськ, м. – 89
Новопавлівка, с. – 106
Новоросійський, край – 40, 41, 60, 69, 80, 84, 201, 202
Новосеченський ретрашемент – 37, 53, 117 (рис. 18)
Ново-Одеський, р-н (Миколаївської обл.) – 193
Ново-Сербія – 21, 99 (Карта на рис. 9)
Ногайських татар, землі – 99 (Карта на рис. 9)
Овручський, пов. – 167, 168
Одеса, м. – 3, 4, 6, 10, 38, 83, 84, 88, 201, 202
Одеська, обл. – 14
Одеська, фортеця – 83
Одеський, пов. – 91
Одещина – 201, 202
Олександра Невського, церква (Одеської фортеці) – 83
Олександра Невського, церква (кол. військ. м.Олександрівська) – 92
Олександрів Шанець (Херсон) – 67
Олександрівка, с. (Штихове, Херсонського пов.) – 10, 82, 93, 116, 196
Олександрівськ, м. – 89, 92, 100
Олександрівська, форт. – 89, 92
Олександрівський, пов. – 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 96
Олександро-Невська Лавра, (м.Санкт-Петербург) – 14
Олешки, с. – 68, 71, 72
Ольгопільський, пов. – 140
Орель, р. – 16
Орельська, паланка – 99 (рис. 9)
Орлова, р. (рук. Дніпра) – 76
Отченешкова, бал. (Отченашова - ?) – 106
Очаків, м. – 67, 71
Очаківська, фортеця – 35
Очаківський, кордон – 67

- Павлюк*, р. (рук. Дніпра) – 50, 51 (рис. 7), 77 (рис. 8), 105 (рис. 12)
- Паланка*, с. (Ямпольського пов. Подільської губ.) – 172
- Перевезка*, ур. – 67, 68, 69
- Перевізька*, паланка – див. *Ингульська*
- Перевізькі*, хут. – 100
- Переволочинська*, фортеця – 82
- Перемишлянський*, р-н. (Львівської обл.) – 16
- Перетівка*, с. – 81
- Перетівський*, риб. зав. – 81
- Переяслав*, м. – 12
- Переяслав-Залеський*, м. – 143
- Переяслав-Хмельницький*, м. – 18, 183, 202
- Петрово*, с. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 88, 96, 97
- Петропавлівська*, церква (м. Чуднова Волинської губ.) – 170, 171
- Печанівка*, с. (Київської губ.) – 170
- Печеніжин*, с. (Коломийського пов.) – 180, 181
- Південний Буг*, р. – див. *Буг*
- Південно-Західна Україна* – див. *Україна*
- Південно-Західна*
- Південно-Західний*, край – 135
- Північне Причорномор'я* – див. *Причорномор'я Північне*
- Підпільна*, р. (рук. Дніпра) – 33, 34, 35, 37, 49, 51 (Рис. 7), 67, 75, 76, 77 (Рис. 8), 108, 112, 117 (Рис. 18)
- Підпільна*, р. (Козацька – рук. Дніпра біля Січі Кам'янської) – 65, 68, 75 – див. *Козацьке Речище*
- Побужжя* – 193
- Поділля* (Подільщина) – 12, 135, 140, 143, 146, 158, 172, 175, 178
- Подільська*, губ. – 135, 143, 169, 172, 200
- Подільська*, епарх. – 135
- Подільське*, воєв. – 135
- Подільські*, ліси – 45
- Покровська*, церква (Кинбурнської фортеці) – 83
- Покровська*, церква (м. та с. Крюків) – 86, 87, 88
- Покровська*, церква (с. Покровського) – 7, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 74, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 120, 121, 123
- Покровська*, церква (м. Ромни – перенесена до м. Полтави) – 170
- Покровська*, церква (с. Чечелівка) – 97
- Покровська Соборна*, церква (м. Олександрівська) – 89
- Покровське*, с. – 8, 45, 49, 60, 73, 75, 90
- Покровські*, хут. – 34
- Полісся* – 166, 167
- Полтава*, м. – 122, 170
- Полтавська*, губ. – 86, 166, 169, 200
- Полтавщина* – 12, 183
- Польща* – 22, 29, 36, 60, 95, 135, 171, 173, 178
- Потьомкинський*, о. – 199
- Правобережжя* – 177
- Преображенська*, церква (Самарського Пустинно-Миколаївського монаст.) – 88, 89
- Преображенський*, собор (Соловецького монаст.) – 118
- Придністров'я Нижнє* – 201
- Прилуцький*, пов. – 200
- Причорномор'я* – 201, 202
- Причорномор'я Північне* – 10
- Прогноївська*, паланка (пост) – 68, 99 (рис. 9)
- Проскурівський*, пов. – 140, 143
- Проскурівщина* – 150
- Протовчанська*, паланка – 99 (рис. 9)
- Протопопова Гора*, ур. – 125
- Пуденціян*, церква (м. Рима) – 163, 164
- Пугачова Гора*, ур. – 109 (рис. 14)
- Равенна*, м. – 150
- Ревун*, р. 103 (рис. 11)
- Рим*, м. – 163, 164
- Рівненський*, пов. – 166, 167
- Річ Посполита* – 136
- Річище*, р. (рук. Дніпра) – 79, 103 (рис. 11)
- Роз Каліти*, ур. – 104
- Розачів*, с. (Рівненського пов.) – 167
- Розачик*, р. – 62
- Розачик*, с. – 32
- Ромни*, м. – 170
- Російські*, кордони – 68
- Росія* – 29, 44, 95, 123, 124, 171
- Росія Західна* – 143
- Росія Південна* – 143
- Росія Південно-Західна* – 199
- Русь* – 142, 150, 158
- Русь Південна* – 67
- Саксагань*, р. – 116
- Самара*, с. – 116
- Самара*, р. – 89
- Самарська*, паланка – 99 (рис. 9)
- Самарський*, монас. (Пустинно-Миколаївський) – 85, 86, 87, 88, 89
- Самарчик*, ур. – 71
- Санкт-Петербург*, м. – 14, 100, 141, 142, 143, 145, 146, 149, 157, 158, 162, 163, 171, 173, 200

- Сасина*, р. (рук. Дніпра) – 34, 117 (рис. 18)
Сахновщицанський, р-н (Харківської обл.) – 16
Святителя Миколи, церква (с.Стецівки) – 87
Свято-Троїцька, церква (с.Збур'ївки) – 81
Семенів Ріг, ур. – 116
Серафимці, с. (Городенківського пов.) – 185
Синюха, р. – 116
Сідлеччина – 143
Сільниця, с. (Брацлавського пов.) – 148, 149, 150, 157, 159
Січ Базавлуцька – 100, 101 (рис. – 10)
Січ Баторієва – 51 (рис. 7), 56
Січ Задунайська – 5
Січ Запорозька – 7, 86, 91, 96, 118, 174, 196, 198, 199, 200, 201
Січ Кам'янська – 7, 29, 60, 61, 63, 64, 65, 68, 109 (Рис. 14), 114, 116, 199
Січ Нова або Покровська – 7, 8, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 42, 43, 50, 53, 56, 58, 59, 73, 117 (рис. 18), 120, 201
Січ Микитинська – 60, 106
Січ Олешківська – 56, 67, 71, 72
Січ Стара або Чортомлицька (Капулівська, Галаганівська) – 7, 8, 29, 31, 32, 49, 50, 51 (рис. 7), 52, 53, 56, 58, 59, 64, 77 (рис. 8 і під.), 105 (рис. 12), 108, 110, 122, 123, 124, 186, 190, 192
Січ Томаківська – 103 (рис. 11)
Січ Хортицька – 59
Скарбна або Скарбниця, - р. (рук.Дніпра) – 34, 101 (рис. 10), 105 (рис. 12)
Скибниці, с. (Гайсинського пов.) – 150, 159, 160, 162
Слов'яно-Сербія – 99 (Карта на рис. 9)
Слов'яницина, (південна) – 149
Соборна церква, (м.Миколаїв) – 40
Соборна церква, (м.Новомиргород) – 91
Соколи, с. – 71
Сокольський Редут, форт. – 71
Соловецький монастир – 10, 14, 118
Солоня, р. – 102
Солунь, м. – 150
Сосниця, м. – 128
Софійський, собор (м.Кієва) – 127, 144, 150, 161
Софійський, собор (м.Новгорода) - 158, 165
Софійський, собор (м.Константинополя) – 150
Спаса на Берестові, церква – 143, 144
Спасове, с. – 96
Старий Кодак, с. (Койдак) – 88
Старосеченський ретраншемент – 53
Степова Україна – див. *Україна Степова*
Стецівка, с. (Олександрівського пов. Херсонської губ.) – 86, 87
Сторожова Могила, курган (місце суч. пох. І.Сірка) – 186, 189, 191
Стрілка, ур. (на Січі Кам'янській) – 109 (рис. 14)
Суботів, с. (Суботово) – 95, 125, 127
Суцани, с. (Овруцького пов.) – 168
Таврійська, губ. – 81
Татарські, землі – 4
Ташлик, ов. – 70
Тверь, м. – 144, 163
Томаківка, о. – 106
Томаківка, р. – 103 (рис. 11)
Томаківська Січ – див. *Січ Томаківська*
Трахтемирів, м. – 177
Троїцька Лавра – 143
Трьох Святителів, церква (м.Новий Стародуб) – 88
Турецькі (землі) – 67
Туреччина – 29, 56, 57, 64, 98
Угорська Русь – 162
Угорське, корол. – 91
Україна – 4, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 20, 60, 71, 132, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 158, 163, 169, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 187, 189, 193, 199, 200, 201, 202
Україна Лівобережна – див. *Лівобережна Україна*
Україна Південно-Західна - 201
Україна Степова - 201
Україна-Русь - 140, 141
Українська РСР - 202
Успенська, церква (с.Молчани) – 135
Успенська, церква (м.Новогеоргіївська) – 86, 89
Ушицький, пов. – 143
Ушомир, м. (Житомирського пов.) – 167
Флоренція, м. – 150, 161
Хаджибей, м. (суч. Одеса) - 201
Ханська, земля (Ханщина) – 62
Харківська, обл. – 16
Харківщина – 146, 200
Херсон, м. – 62, 67, 68, 93,
Херсонес, м. (Корсунь) – 142, 150,
Херсонська, губ. – 21, 30, 63, 69, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 96, 102
Херсонська, обл. – 14, 199
Херсонський, пов. – 29, 63, 85, 92, 93, 97, 102
Херсонщина – 96, 199, 200
Ходаки, с. (Овруцького пов.) – 167
Холмицина – 150, 158

- Хортиця*, о. – 7, 15 (під. до рис. 4), 17 (підп. до рис. 5) 20, 59, 60, 186, 187, 188, 203
- Хотинський*, пов. – 174, 175, 179
- Цибульник*, р. – 85
- Цментар*, (центр. кладов. Нової Січі) – 39
- Чайка*, р. – 68
- Черкаський*, пов. – 85
- Чернишівка*, с. – 7, 106
- Чернігівська*, губ. – 166, 169
- Чернігівський*, пов. – 169
- Чернятин*, с. (Городенківського пов.) – 179
- Четвертинівка*, с. (Гайсинського пов.) – 157, 160, 162
- Чехія* – 178
- Чечелівка*, с. – 97
- Чигирин*, м. – 125
- Чортомлик*, р. – 49, 51 (рис. 7), 52, 77 (рис. 8), 78, 80, 81, 105 (рис. 12), 108, 112
- Чортомлик*, хут. – 108
- Чортомлицька Січ* – див. *Січ Стара*
- Чигиринські*, ліси – 45
- Чуднов*, м. (Волинської губ.) – 170, 171
- Чута*, р. (Чюта) – 86
- Чюта*, р. – див. *Чута*
- Шамбаи*, ур. Нової Січі – 35
- Шамове* (Іскрівка), с. – 16
- Шаргород*, м. – 135, 139
- Швеція* – 149
- Шестерня*, с. (Херсонського пов.) – 16, 97
98
- Широківський*, р-н (Кировоградська обл.) – 10
- Шоломки*, с. – 166
- Шолохово*, с. (Катеринославського пов.) – 102
- Штихове* див. – *Олександрівка*
- Ямпольський*, пов. – 135, 148, 172, 200
- Яришів*, с. (Могилівського пов.) – 172
- Ярополець*, с. – див. *Ярополча*
- Ярополча*, с. (Яропілля, Ярополець) – 10, 128, 129

З М І С Т

Вступ.....	5
Сапожников І.В. Історія вивчення козацьких кам'яних хрестів та могил.....	7
Скальковський А. Похорони запорожця в 1772 году.....	21
Похорони кошового атамана З.Чепеги в 1797 г.....	26
Вертильяк Н. Надгробия кошовых Гордеенки и Ерофеева.....	27
Скальковський А. Поездка по запорожским урочищам.....	28
Вертильяк Н. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах.....	73
Килимов П. Надписи на надгробных крестах.....	75
Карелин И. Материалы по истории Запорожья: Никополь (фрагмент).....	76
Надписи Новороссийского края.....	80
Чирков А.П. Надписи находящиеся в Новороссийском крае.....	84
Бны - кь В. Надгробный запорожский крест.....	93
О.К. Писаный крест.....	94
В.Ч. Некоторые остатки старины в Херсонщине.....	96
Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа (фрагменты).....	100
Яворницький Д.І. Перекази про кошового отамана Івана Сірка.....	122
В.Я. Разоренная могила.....	125
Краснов В. Могила гетмана Дорошенко.....	128
Каманин И. Таинственный крест в с.Молчанах.....	135
Широцький К. Надгробні хрести на Україні.....	140
Волков Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни (фрагмент).....	166
Щербаківський Д. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці (фрагмент).....	174
Телегін Д.Я. Про могилу славного отамана Івана Сірка та події навколо неї.....	186
Сапожников І.В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя.....	193
Література.....	199
Список ілюстрацій.....	204
Іменний покажчик.....	205
Географічний покажчик.....	212

Н 89

Невичерпні джерела пам'яті: Збірки наукових статей, матеріалів та републікацій / Одеська обласна державна адміністрація; Одеська державна наукова бібліотека ім. О.М.Горького; Інститут археології НАН України; Ред. колегія: О.Ф.Ботушанська, І.В.Сапожников та ін.

Том. I. **Намогильні хрести запорозьких козаків:** До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. – Одеса: ОКФА. – 1998. – 220 с. Українською мовою.

ISBN 966-571-091-5

Наукове видання

“НЕВИЧЕРПНІ ДЖЕРЕЛА ПАМ'ЯТІ”

Серія збірок наукових статей, матеріалів та републікацій

Т О М I

НАМОГИЛЬНІ ХРЕСТИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні

Українською мовою

Відповідальний редактор – І.В.Сапожников
Науковий редактор – О.А.Бачинська
Відповідальний за випуск – О.Ф.Ботушанська

Художнє оформлення – О.М.Карпушкін
Технічний редактор – О.В.Новаєва
Комп'ютерне складання та верстка І.В.Сапожников
Коректор – О.І.Козаченко

Підписано до друку з оригінал-макету 29.09.98.
Формат 60 x 84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний. Ум.друк аркушів 25,57. Обл.-вид.арк. – 18,46.
Наклад 500 пр. Замовлення № 9094

ОКФА. 270008, Одеса, вул. Колонтаївська, 24

АТ “Одеська книжкова фабрика”
270008, Одеса, вул.Колонтаївська, 24